

1 Mos. 3: v. 16. En wifse skal trossa
manne undergifwen wara, och han skal wa-
ra tin herre.

För Föräldrar.

Ephes. 6: v. 4. REDAKTÖRER I fäder, reter icke edor
barn til wreda, utan HERRANOM, som lofwat dem i rukt
och HERRANOM & NINA JAVETTE KOEFOED

För Barn.

Ephes. 6: v. 1, 2. I barn, warer hö-
rige edra föräldrar HERRANOM, ty thet
är rättwist: Hedra tin fader och moder,
hwilket är th **Den nordiska** löfte med sig
hafwer; **hushållsstaten** — gå, och tu må
blifwa **variationer på ett tema**

Col. 3: v. 2. **av Luther** warer edra för-
äldrar lydige i all ting: ty thet tackes wäl
HERRANOM. *Auktoritet och ansvar
i de tidigmoderna
danska och svenska rikena*

För Husbönder och Matmödrar.

Col. 4: v. 1. I herrar, hwad lika och
rätt är, thet bewiser tjenarenom, wetande,
at I hafwen ock en HERRA i himmelen.

Ephes. 6: v. 9. MAKADAM I herrar, görer ock thet
samma emot them (tjenarenom), och öfwer-
gifwer trug: wetande, at ock edar HERRA
är i himmelen, och för Honom är intet an-

DEN NORDISKA HUSHÅLLSSTATEN

REDAKTÖRER
URBAN CLAESSON &
NINA JAVETTE KOEFOED

Den nordiska hushållsstaten – variationer på ett tema av Luther

*Auktoritet och ansvar
i de tidigmoderna danska
och svenska rikena*

MAKADAM FÖRLAG
GÖTEBORG • STOCKHOLM
WWW.MAKADAMBOK.SE

Utgiven med stöd från

Religionsvetenskapliga sällskapet i Stockholm
Kungliga Vetenskapssamhället i Uppsala
Aarhus Universitets Forskningsfond

Denna bok är utgiven inom Kriterium, ett konsortium som sakkunniggranskar svensk vetenskaplig litteratur. Samtliga böcker utgivna inom Kriterium finns tillgängliga open access via hemsidan www.kriterium.se.

ISSN 2002-2131 Kriterium (Online)

<https://doi.org/10.22188/kriterium.57>

*Den nordiska hushållsstaten – variationer på ett tema av Luther.
Auktoritet och ansvar i de tidigmoderna danska och svenska rikena*

© 2024 författarna och Makadam förlag

Tryck Bulls Graphics 2024

ISBN 978-91-7655-497-5 (PDF)

Innehåll

Den nordiske husholdsstat. Variationer over et luthersk tema 7

*Autoritet og ansvar i de tidlig moderne
danske og svenske riger*

NINA JAVETTE KOEFOED & URBAN CLAEISSON

Hushållskultur, patriarkalism och sociala föreställningar 43

Begrepp och praktik i Hustavlans värld

KARIN HASSAN JANSSON

Föräldrar och barn 77

*Variationer på ett lutherskt tema
i 1600-talets nordiska katekesutvecklingar*

URBAN CLAEISSON

Pligter og ukristelig opførsel i 1700-tallets hushold i Danmark 115

NINA JAVETTE KOEFOED

Kongeforestillinger i den nordiske husholdsstat 145

Danske og svenske variationer

BO KRISTIAN HOLM

Fra husholdsstat til demokratiske retsstater 185
Absolutismens dialektik i nordisk statsdannelse

GORM HARSTE

Det lutherske hushold 229
En samfundsform i forskellige nordiske afskygninger

NINA JAVETTE KOEFOED & URBAN CLAESSION

SKRIFTER UTGIVNA AV SVENSKA KYRKOHISTORISKA
FÖRENINGEN 239

MEDVERKANDE FÖRFATTARE 244

Den nordiske husholdsstat. Variationer over et luthersk tema

*Autoritet og ansvar i de tidlig moderne
danske og svenske riger*

NINA JAVETTE KOEFOED & URBAN CLAEISSON

1. Introduktion: de nordiske samfunds lutherske rødder

Når verden ser mod Norden, ser den ofte lighederne mere end forskellene. Internationalt lægges der ikke så meget vægt på danske eller svenske særtræk som på Norden som region eller ligefrem begreb.¹ Det er der mange gode grunde til. Selvom der også er variationer mellem de enkelte nordiske landes historie og samfundsmodel, er fællestrækkene dominerende, når man sammenligner de nordiske samfundsmodeller med lande uden for regionen. Samtidig betyder lighederne, at de forskelle, der er, bliver så meget desto mere interessante at undersøge.²

I denne bog undersøger vi, hvad det betød for ligheder og forskelle mellem de nordiske lande, at det var de eneste lande, der fik statslutherdom efter Reformationen. Frem til det 19. århundrede var andre konfessioner og religioner kun undtagelsesvis tilladt, og lutherdommen var både politisk og kulturelt den dominerende religion i Norden. Det har løbende ført til diskussioner om, hvordan og i hvilket omfang den reli-

---

1. Se fx Annika Lindskog & Jakob Stougaard-Nielsen, *Introduction to Nordic Cultures*. London: University College London, 2020. Se også Haldor Byrkjeflot, Lars Mjøset, Mads Mordhorst & Klaus Petersen (red.), *The Making and Circulation of Nordic Models, Ideas and Images*. London & New York: Routledge, 2022

2. Marc Bloch, "A Contribution towards a Comparative History of European Societies", i Marc Bloch, *Land and Work in Mediaeval Europe. Selected Papers*. New York: Harper & Row, 1969, 45–48.

giøse kulturarv, som lutherdommen udgør, har præget udviklingen af de nordiske samfund og samfundsmodeller.

De senere år har der således været en fornyet diskussion af, hvorvidt dele af forklaringen på den nordiske velfærdsmodel skal findes i den lutherske teologi og den måde, hvorpå den har præget de nordiske samfund historisk.³ De nordiske velfærdsstater er bl.a. karakteriseret ved universalisme, offentligt ansvar for velfærd og en bestemt arbejdsetik.⁴ De nordiske lande er desuden præget af tillid i samfundene og til staterne, høj grad af ligestilling og befolkningens niveau af lykke.⁵ Fremvæksten af den nordiske velfærdsstat forstås traditionelt som produkt af politiske alliancer og især Socialdemokratiets indsats.⁶ Hvis sammenhængen mellem velfærdsstaten og lutherdom diskuteres, er det ofte enten med en organisatorisk forklaring af kirkens rolle som en del af det statslige embedsværk efter Reformationen,⁷ med fokus på den rolle, kirken har spillet i velfærdsstatens udvikling i det 19. og 20. århundrede,⁸ eller med argumenter om ligheder mellem Luthers teologi og de grundlæggende værdier og principper i den nordiske velfærdsmodel.⁹

I denne bog undersøger vi, hvordan lutherdom har været med til at præge udviklingen af Danmark og Sverige i det 17. og 18. århundrede. Gennem forståelsen af de tidlige moderne danske og svenske samfund

---

3. Jørn Henrik Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2016; Robert H. Nelson, *Lutheranism and the Nordic Spirit of Social Democracy: A Different Protestant Ethic*. Aarhus: Universitetsforlag, 2017; P. Markkola & I. K. Naumann, "Lutheranism and the Nordic Welfare States in Comparison", *Journal of Church and State* 56, nr. 1, 2014, 1–12; Uffe Østergård, "Lutheranisme og den universelle velfærdsstat", i Jens Holger Schjørring & Jens Thorkild Bak (red.), *Velfærdsstat og kirke*. Anis, 2005. Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm (red.), *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. København: Gads Forlag, 2021.

4. Nanna Kildal & Stein Kuhnle (red.), *Normative Foundations of the Welfare State: The Nordic Experience*, Routledge, 2005.

5. Nelson, *Lutheranism and the Nordic Spirit*, 2017; Francis Fukuyama, *The Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution*. London: Profile Books, 2012.

6. Se Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen & Niels Finn Christiansen (red.), *Dansk velfærds historie*, bd. 1–6. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010.

7. Tim Knudsen, *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2000.

8. Niels Gunder Hansen, Jørn Henrik Petersen & Klaus Petersen, *I himlen således også på jorden? Danske kirkefolk om velfærdsstaten og det moderne samfund*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010.

9. Nelson, *Lutheranism and the Nordic Spirit*, 2017.

ønsker vi at forstå linjerne frem til dagens samfund og baggrunden for nogle af de normer, der muliggjorde, at velfærdsstatens ideer fik bred tilslutning og gennemslagskraft. For at gøre det, tager vi religionen alvorligt som en faktor, der kan påvirke samfundsudviklingen.¹⁰

Før vi fordyber os i den tidlige moderne periode, vil vi her i indledningen dels præsentere vores analytiske tilgang til den tidlige moderne stat som det, vi har kaldt husholdsstaten, dels give et historisk overblik over udviklingen i Danmark og Sverige fra Reformation til den moderne periode, der tydeliggør forskellene mellem de to lande i forhold til forudsætningerne for husholdsstat og nationsbygning.

2. Udgangspunkt: religion som historisk påvirkningsfaktor

Flere forskere har længe peget på religionsblindheden i nordisk forskning og på nødvendigheden af studier, der tager religionen og de religiøse aktører som fx sognepræsten alvorligt i studier af statsbygning i de nordiske lande i tidlig moderne tid.¹¹ En række forskere har også før os beskæftiget sig med religions formative rolle i nordisk historie. Et centralt eksempel er Øystein Sørensen og Bo Stråths antologi, *The Cultural Construction of Norden*. Ifølge Stråth og Sørensen stimulerede den lutherske ide om kaldet en protestantisk etik, som betonedede den enkeltes ansvar.¹²

Henrik Stenius argumenterer i sit bidrag til Sørensen og Stråths antologi for, at det symbiotiske forhold mellem stat og kirke i de nordiske lutherske lande lagde grunden for en konformitet, som skabte en nordisk konsensuskultur. Nordiske bønder kunne forvente, at staten bestræbte

---

10. Per Ingesman, *Religion as an Agent of Change: Crusades – Reformation – Pietism*. Brill's Series in Church History and Religious Culture, vol. 72. Boston: Brill, 2015. Koefoed & Holm, *Pligt og omsorg*, 2021.

11. Se fx Harald Gustafsson, *Political Interaction in the Old Regime: Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States*. Det nordiska forskningsprojektet "Centralmakt och lokalsamhälle: Beslutsprocess på 1700-talet" 6. Lund: Studentlitteratur, 1994; Niels Kayser Nielsen, *Bonde, stat og hjem: Nordisk demokrati og nationalisme – fra pietismen til 2. verdenskrig*. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2009; Øystein Sørensen & Bo Stråth (red.), *The Cultural Construction of Norden*. Oslo: Scandinavian University Press, 1997; Inger Hammar, *Emancipation och religion: Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900*. Stockholm: Carlssons bokförlag, 1999; Ingesman, *Religion as an Agent*, 2015.

12. Sørensen & Stråth, *The Cultural Construction*, 1997, 4.

sig på at være god. Den enkeltes frihed og værdi indebar, at alle, som udgjorde en del af et fællesskab, principielt burde have en fælles tryghed.¹³ Socialdemokratiet kunne efterfølgende transformere denne teologiske arv til en moderne velfærdsstat. Selvom de lutherske statskirker ikke spillede en aktiv rolle i denne proces, er den lutherske indflydelse ifølge disse forskere mærkbar. Sørensen og Stråth skriver således: "It is not particularly difficult to imagine the Social Democrats as a secularised Lutheran movement".¹⁴ Ideerne fra Sørensen og Stråth genfindes hos en række andre forskere.¹⁵ Der mangler dog stadig dybdegående empiriske studier til for alvor at forstå, hvilken rolle den lutherske indflydelse på de tidlige moderne nordiske lande har spillet som fundament for og i overgangen til det moderne.

Gennem eksplorative artikler, der udforsker teser om betydningen af det lutherske gennem afgrænsede kildestudier, ønsker denne bog at bidrage med eksempler på, hvordan religionens rolle i det tidlige moderne samfund kan undersøges, så det både øger vores viden om og forståelse af den tidlige moderne periode i sig selv og skaber et fundament for forståelsen af det moderne samfund. Bogen udspringer af et dansk-svensk forskningsprojekt med titlen *Den nordiska hushållsstaten – variationer på ett tema av Luther*. Projektet har været finansieret af den svenske Riksbankens Jubileumsfond i perioden 2018-2022. Emnet er historisk, tilgangen er formet i samtale mellem historie, kirkehistorie, systematisk teologi og statskundskab. Det betyder, at der spørges ind til betydningen af religion og specifikt af det lutherske med en anden vægt på de teologiske tanker end sædvanligt i historiske undersøgelser. Projektet er udviklet i tæt samspil med et dansk forskningsprojekt, *Lutherdom og dansk samfundsudvikling*, finansieret af Danmarks Frie Forskningsfond. Resultaterne fra det danske projekt har dannet baggrund for en del af det fælles komparative perspektiv bag denne bog. De er desuden publiceret i bogen *Pligt og omsorg. Velfærdsstatens lutherske rødder*.¹⁶

13. Henrik Stenius, "The Good Life is a Life of Conformity", i Sørensen & Stråth, *The Cultural Construction*, 1997, 161–171.

14. Sørensen & Stråth, *The Cultural Construction*, 1997, 13.

15. Se fx Nelson, *Lutheranism and the Nordic Spirit*, 2017; Østergaard, *Lutheranisme*, 2005; Knudsen, *Nordisk protestantisme*, 2000.

16. *Pligt og omsorg* er den afsluttende publikation fra det danske projekt, der samler projektets resultater. De er desuden publiceret i en række videnskabelige artikler. Se fx Nina J.

Bidragene skriver sig ind i en forskningstradition, der undersøger det nordiske i et komparativt perspektiv.¹⁷ Et af de større komparative historiske projekter, der har inspireret arbejdet her, er "Centralmagt og lokalsamfund – beslutningsproces i 1700-tallet". Det blev afsluttet med Harald Gustafssons bog *Political Interaction in the Old Regime* i 1993.¹⁸ Ud over sine relevante studier af de forskellige politiske systemer i de to tidlige moderne nordiske stater er mindst to perspektiver ved Gustafssons udgivelse interessant i vores sammenhæng. For det første indgik kirken og sognepræsterne ikke i de daværende studier af politiske processer mellem centralmagt og lokalsamfund, selvom Gustafsson afslutningsvis pegede direkte på deres relevans som politiske aktører og behovet for at studere deres betydning nærmere.¹⁹ I denne bog – og i forskningsprojektet bag – har kirkens og religionens rolle for den tidlige moderne statsbygning spillet en central rolle. Det samme har spørgsmålet om præsternes funktion i husholdsstatens institutionelle landskab. For det andet undlader Gustafsson helt at tage husholdet, der for os er en kerneinstitution i de tidlige moderne stater i betragtning. Bønderne betragtes hos Gustafsson som politiske aktører af betydning, især i Sverige, hvor de faktisk havde politisk repræsentation. Men husholdet som udgangspunkt og som en institution for statsbygning er helt fraværende.²⁰

Koefoed & Andrew G. Newby (red.), *Lutheranism and Social Responsibility*. Refo 500 Academic Studies (R5AS), band 082. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht Verlage, 2022; Special Issue, Trust and Protestantism. *Journal of Historical Sociology* 33, nr. 4, 2020; Bo Kristian Holm & Nina J. Koefoed (red.), *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*. Refo500 Academic Studies (R5AS), band 033. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2016.

17. Se fx Kayser Nielsen, *Bonde, stat og hjem*, 2009.

18. Gustafsson, *Political Interaction*, 1994.

19. Gustafsson, *Political Interaction*, 1994, 166.

20. Gustafsson giver i *Makt och människor: Europeisk statsbildning från medeltiden till franska revolutionen*. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2010, en oversigt over den internationale forskning i tidlig moderne statsbygning hvor faktorer som krig, kamp om territorium og institutionel konkurrence ofte har været tillagt størst betydning. Gustafsson har selv lanceret begrebet 'konglomeratstater' for at indfange, hvordan statsbygning kunne være sammensat af flere forskellige dele samtidig. Gustafsson peger også på forskning i indflydelse nedefra, interaktion, staten som udbyder af beskyttelse til udsatte grupper, fælles værdigrundlag, identitet og ideer om god orden samt familierpolitik på forskellige niveauer. I forhold til religion som faktor henviser Gustafsson til Philip S. Gorskis arbejde om calvinisme og tidlig moderne statsbygning. Philip S. Gorski, *The Disciplinary Revolution: Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe*. Chicago: University of Chicago Press, 2010. For

Husholdet – en religiøs meningsfuld enhed og et organisationsprincip

Ud fra et komparativt perspektiv med religionen som vigtig forklaringsfaktor bevæger vi os ind i feltet for forskning i husholdet. Vi trækker på og bidrager på denne måde til forskningen i det lutherske hushold samt husholdets og autoritetens betydning i luthersk teologi. Ikke mindst bidrager vi til forståelsen af statsbygning og forholdet mellem hushold og stat, som kommer til udtryk i projektet og bogens centrale begreb – 'husholdsstaten'. Dermed bidrager bogen både til forståelsen af de tidlige moderne danske og svenske riger med et blik på, hvad lutherdommen har betydet for samfundets udformning, og med bud på, hvordan det kan undersøges. Vores fokus er i høj grad på forståelsen af autoritet og ansvar. Mens tidligere forskning i de nordiske landes statsbygning i perioden har lagt vægt på krigens betydning, centralisering af magten og udbygning af det administrative apparat sammen med religionen,²¹ lægger vi vægten på husholdet som et teologisk forankret ordningsprincip for samfundet, der havde betydning for den stat, man kunne opbygge. Vi peger dog også på (med Harstes bidrag), at der er sammenhæng og ikke modstrid mellem forskningen i krigshistoriens logistik og forskningen i husholdet.

Husholdet var en central samfundsinstitution i hele det tidlige moderne Europa. Det var en administrativ enhed, en økonomisk enhed, en produktionsenhed og samfundets mindste grundenhed, og er ofte blevet studeret fra det perspektiv, dvs. husholdet som organisation.²² De kristne normer for ægteskab, sædelighed, forældreskab og autoritet var samtidig grundlæggende for husholdet i hele Europa. Forskningen har ofte lagt vægt på, hvordan religionen blev brugt til at disciplinere husholdet – og især kvinderne – gennem streng regulering af især ægteskab og

---

nyeste forskning på feltet se Knut Dørum, Mats Hallenberg & Kimmo Katajala, *Bringing the People Back In: State Building from Below in the Nordic Countries ca. 1500–1800*. London/New York: Routledge, 2021.

21. Gustafsson, *Makt och människor*, 2010; Dørum, Hallenberg & Katajala, *Bringing the People Back In*, 2021.

22. Se Philip Hahn, Joachim Eibach, Inken Schmidt-Voges, Roman Bonderer, Simone Derix, Elizabeth Harding & Margareth Lanzinger, *Das Haus in Der Geschichte Europas: Ein Handbuch*, De Gruyter, 2015 for oversigt over europæisk forskning i husholdet og diskussion af husholdet som begreb.

seksualitet.²³ Meget af forskningen i husholdet har vægtet det kønnede hierarki og understreget mandens dominans og kvindens afhængighed.²⁴

Det er relevant at undersøge, om det lutherske hushold betød noget særligt for samfundets indretning og statens opbygning. Husholdet havde en helt central position i den lutherske teologi. I modsætning til den katolske kirke, hvor det hellige liv bedst kunne leves i klosterets afsondrethed, var husholdet for Luther det sted, hvor livet skulle leves til Guds velbehag. Der var ikke noget alternativ til husholdet. Man taler om, at husholdet blev sakraliseret.²⁵ Spørgsmålet er, om sakraliseringen af husholdet samtidig betød, at kirken blev profan, at det hellige flyttede fra kirken og kirkelivet ud i verden og livet i husholdet.

Samtidig med at det er relevant at undersøge, hvorvidt den måde, husholdet var udformet på som ide i den lutherske teologi, påvirkede husholdet som organisation i samfundet, er det relevant at spørge, hvordan husholdspraksis (eller husholdskultur, som det defineres i Janssons bidrag) og andre forståelser af husholdet, har virket tilbage på den teologiske ide om husholdet. Det understreger på den ene side husholdet som et teologisk begreb, men også at det er et begreb med variation, der er blevet forstået og udviklet forskelligt i samspil med den praksis, som den teologiske forståelse også var med til at forme.

Husholdet var den centrale stand i den trestandslære, som Luther så samfundets sociale orden struktureret efter. De to andre stænder, kirkestanden og regeringsstanden, spejlede husholdet i autoritetsforståelser og sociale hierarkier byggende på det fjerde bud, *du skal ære din far og din mor*. For Luther var de tre stænder det, der etablerede en struktur

---

23. Se fx Lyndal Roper, *The Holy Household: Women and Morals, in Reformation Augsburg*. Oxford: Clarendon, 1989; Isabel V. Hull, *Sexuality, State, and Civil Society in Germany, 1700–1815*. Ithaca: Cornell University Press, 2018.

24. Se fx Susan Dwyer Amussen, *An Ordered Society: Gender and Class in Early Modern England. Family, Sexuality and Social Relations in Past Times*. Oxford: Basil Blackwell, 1988; Julie Hardwick, *The Practice of Patriarchy: Gender and the Politics of Household Authority in Early Modern France*. Pennsylvania State University Press, 1998. Anthony Fletcher, *Gender, Sex and Subordination in England 1500–1800*. New Haven: Yale University Press, 1995.

25. Laura Skinnebach, "Family Matters. The Formation of the Early Lutheran Devotional Household", i Holm & Koefoed (red.), *Lutheran Theology and the Shaping of Society*, 2018; Steven Ozment, *When Fathers Ruled: Family Life in Reformation Europe*. Studies in Cultural History. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1983.

i den jordiske verden.²⁶ Alle var medlem af alle tre stænder i et hierarki af over- og underordnede. Relationerne mellem over- og underordnede var båret af gensidige forpligtelser.²⁷ Luthers trestandslære indeholder på den måde en ofte overset sociallære om, hvordan samfundet skulle indrettes. I stedet for trestandslæren er Luthers samfundsbetydning ofte blevet vurderet ud fra toregimentelæren. Det er vigtigt her at understrege forskellen mellem de to, trestandslæren som en beskrivelse af den jordiske orden og strukturen af det jordiske samfund, og toregimentelæren som en ontologi om altings dobbelthed i form af både en jordisk og en himmelsk dimension.²⁸

Lydigheden mod alle former for autoriteter var ifølge Luther den enkleste vej til et gudfrygtigt og helligt liv. Derfor var tjenestepigens liv (hvis hun var lydig mod sit herskab) mere helligt end klosterlivet, og enhver skulle med glæde tjene Gud ved at arbejde lydigt i den stand, han nu havde sat en i. Luther forklarede videre fortsættelsen af det fjerde bud "for at du kan få et langt liv på jorden" med, at den, der adlyder buddet, skal have lykke og velstand i det jordiske liv, den, der ikke gør, skal straffes – og det var autoritetens ansvar. Luthers opgør med gerningsretfærdigheden betød altså ikke, at mennesket ikke blev belønnet eller straffet for sine gerninger i det jordiske liv; gerningerne var blot ikke længere udgangspunkt for frelse eller fortabelse. Samtidig definerede Luther det gode liv som "ikke blot at opnå en høj alder, men at have alt det, der hører med til et langt liv, som et godt helbred, hustru og børn, beskæftigelse, fred, god regering osv."²⁹

Nordisk forskning har tidligere interesseret sig for den betydning, Luthers trestandslære havde for udviklingen af de nordiske tidlige moderne samfund, især i den udformning, trestandslæren havde i *Luthers*

---

26. Bo Kristian Holm & Nina J. Koefoed, "Introduction", i Holm & Koefoed (red.), *Lutheran Theology and the Shaping of Society*, 2018.

27. Jørgen Stenbæk, "To eller tre regimenter i den lutherske kaldsetik?". *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift*, nr. 17, 1990.

28. Se John Witte Jr, *Law and Protestantism: The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*. Cambridge: University Press, 2002 for toregimentelæren som ontologi. Der er forskellige forskningstraditioner for, hvordan både toregimentelæren og trestandslæren skal forstås. Toregimentelæren er ofte blevet udlagt som to magtsfærer. Forskellige forståelser af trestandslæren udfoldes i Janssons kapitel.

29. Martin Luther, *Den Store Katekismus*, det fjerde bud.

Lille Katekismus i form af den såkaldte hustavle. Hustavlen er et supplement til den Lille Katekismus, hvori den enkeltes pligter inden for de tre stænder, husstand, kirkestand og regeringsstand, bliver ridset op gennem citater fra Ny Testamente.³⁰ I sin Store Katekismus havde Luther en mere udfoldet gennemgang af trestandslæren og hustavlens gensidige forpligtelser i forklaringen af det fjerde og det sjette bud. Senere katekismusforklaringer viser også, hvordan pligterne i de tre stænder udviklede sig og kunne vægtes forskelligt inden for samme ramme.³¹ *Luthers Lille Katekismus* bestod i sin grundenhed af de ti bud, fadervor, trosbekendelsen og de to sakramenter, dåb og nadver. Strukturen underbyggede det grundlæggende menneskesyn i den lutherske antropologi, at alle mennesker er syndere og kun kan frelses ved Guds nåde. Først skulle forklaringerne af de ti bud få læseren til at forstå omfanget af de gerninger, som mennesket var skabt til (lovens første brug), dernæst til at erkende sin egen synd (lovens anden brug), derefter skulle evangeliet vise vej til tro og frelse. Den Lille Katekismus var grundlaget for den kristne børnelærdom i både Danmark og Sverige og blev løbende fra Reformationen til op i 1800-tallet suppleret med forskellige katekismusforklaringer. Katekismusforklaringerne og deres betydning uddybes i Claessons kapitel. En central diskussion i forskningen i hustavlen har været, hvorvidt man kunne slutte fra hustavlen til befolkningens normer.³²

Luther lagde ikke kun vægt på lydighedspligten, som fulgte af det fjerde bud, men også på det ansvar, der lå hos autoriteterne. Det var forældrenes ansvar, hvis børnene ikke blev opdraget til lydighed. Det første bud om ikke at have andre guder og det fjerde bud om at adlyde ens forældre er parallelle. De indleder lovens to tavler, hvor første tavle handler om den kristnes relation til Gud og den anden tavle om de mellem-menneskelige relationer. Det fjerde bud forbinder første og anden tavle, for her får forældrene ansvar over for Gud i forhold til udøvelsen af forældreskabet. Paralleliteten indebar samtidig en omsorgspligt. Når

30. Indholdet af den enkeltes pligt i de tre stænder uddybes i Claessons kapitel.

31. Se fx Erik Pontoppidan, *Sandhed til Gudfrygtighed: Udi en eenfoldig og efter Mulighed kort, dog tilstrækkelig Forklaring over Sal. Dr. Morten Luthers liden Catechismo, indeholdende alt det, som den, der vil blive salig, har behov for at vide og gjøre*. Gjennemseet og rettet udgave, 2014; Nicolai Edinger Balle, *Lærebog i den evangelisk-christelige Religion, indrettet til Brug i de danske Skoler*, 1791/2015.

32. Diskussionen af hustavlen uddybes i Janssens kapitel.

husholdets autoriteter repræsenterede Guds magt, havde de samtidig ansvaret for, at husholdet fik sit daglige brød, som der blev bedt om i Herrens bøn (fadervor), og blev opdraget i troen på Gud. Da relationerne var båret af gensidighed, og de jordiske autoriteter reflekterede Guds magt, kunne børn og tyende være lydige i tillid til, at autoriteterne også opfyldte deres pligt, at de ville dem det godt. Samtidig havde øvrigheden en forpligtelse til at holde det syndige menneske i ave. Det er centralt i den lutherske antropologi, at mennesket altid vil forblive synder og derfor har brug for troen og Guds nåde for at blive frelst, men samtidig har brug for øvrigheden til at straffe synderen i det jordiske liv.³³

Uanset om forskningen har interesseret sig for husholdet som en økonomisk produktionsenhed, dets sociale og demografiske strukturer eller dets religiøse disciplinering, har der tegnet sig to skoler i forståelsen af husholdets autoritet. En tradition fremhæver hufaderens enerådende autoritet og den fremherskende patriarkalske struktur i både husholdet og statens organisering. Den tradition har tegnet et tydeligt spor i især den i øvrigt begrænsede danske forskning i det tidlige moderne hushold med fokus på godset som hushold og godsejerens relationer til sine bønder.³⁴

Svensk forskning har i langt højere grad end dansk undersøgt husholdskulturen og de sociale relationer i husholdet. Forskning i regulering af ægteskab og sædelighed samt vold i husholdet gennem brug af retskilder til kulturhistoriske analyser har domineret i forskningen, der har givet et mere nuanceret billede af sociale relationer og magthierarkier i husholdet. Studierne viser nok en statsmagt, der var interesseret i at sikre befolkningens overholdelse af sædelige normer, og ægteskabets centra-

---

33. Sasja Emilie Mathiasen Stopa, *Soli Deo Honor et Gloria: Honour and Glory in the Theology of Martin Luther*. Nordic Studies in Theology, vol. 7. Zürich: LIT Verlag, 2021.

34. Anette Faye Jacobsen, *Husbondret: Rettighedskulturer i Danmark 1750–1920*. København: Museum Tusculanums Forlag; Peter Henningsen, *I sansernes vold: Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, vol. 1–2. Auning: Landbohistorisk Selskab, 2006, 167ff. Begge lægger vægt på husbondens magt, den ulige magtsstruktur og den retlige ulighed. Rasmussen og Pedersen er eksempler på at godsejerens sociale ansvar også har været inddraget i dansk sammenhæng. Carsten Porskrog Rasmussen, "Godsejer og reformator", i Carsten Porskrog Rasmussen, Hanne Raabyemagle, Knud J.V. Jespersen & Poul Holstein (red.), *Moltke: Rigets mægtigste mand*. København: Gads Forlag, 2010, 184ff.; Mikkel Venborg Pedersen, *Hertuger: At synes og at være i Augustenborg 1700–1850*. København: Museum Tusculanums Forlag, 2005.

le status i både hushold og samfund, men ikke husbondens ubegrænsede magt over hverken hustru, børn eller tyende. Samtidig viser studierne, at både underordnede og overordnede i høj grad trak på det samme norm-kodeks som magthaverne – dette perspektiv uddybes i Janssons bidrag her i bogen.³⁵

Mens den danske forskningstradition således har haft en stærkere betoning af magt, og en underbetoning af autoriteternes ansvar, har den svenske forskningstradition haft en stærkere betoning af gensidigheden i de sociale relationer med en tendens til et statisk perspektiv. I projektet bag bogen har vi forsøgt at kombinere de to i et dynamisk perspektiv, der vægter hverdagens løbende forhandlinger og gensidighed. Det danske hushold har kun i meget begrænset omfang været studeret med fokus på sociale relationer i selve husholdet og her hovedsageligt forholdet mellem husbond og tyende.³⁶ Undtagelser herfra er Anette Larners og Nina J. Koefoeds seneste studier af også forældre-børn-relationer.³⁷ Perspektivet på husholdets sociale relationer i samspil med statsmagt og statsdannelse uddybes i Koefoeds bidrag her i bogen.

Ofte har forskningen adresseret religionens betydning for det tidlige moderne samfund ud fra den lydighedspligt, fjerde bud skabte.³⁸ Det har også bidraget til at underbygge den historiske forsknings syn på hus-

---

35. Karin Hassan Jansson, *Kvinnofrid: Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia 205, 2002; Marie Lindstedt Cronberg, *Synd och skam: Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*. Lund: Cronberg Publisher, 1997; Andreas Marklund, *I hans hus: Svensk manlighet i historisk belysning*. Umeå: Boréa, 2004; Inger Lövkrona, Annika Larsdotter, *barnamörderska: Kön, makt och sexualitet i 1700-talets Sverige*. Lund: Historiska Media, 1999. Se også Nina Javette Koefoed, *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre*. København: Museum Tusculanums Forlag, 2008 for dette perspektiv på det danske materiale. Desuden er en række af publikationerne fra det norske Tingboksprojekt relevant.

36. Hanne Østhus, *Contested Authority: Master and Servant in Copenhagen and Christiania, 1750–1850*. Florence: European University Institut, 2013; Kirsi Ojala, "Servants' Social Networks and Relationships in Eighteenth-Century Turku and Odense", i Susan Broomhall (red.), *Emotions in the Household, 1200–1900*. London: Palgrave Macmillan UK, 2008, 203–18.

37. Nina Javette Koefoed, "I Trust You with My Child: Parental Attitudes to Local Authorities in Cases of Disobedient Children in 18th Century Denmark". *Journal of Historical Sociology* 33, nr. 4, 2020, 489–504; Nina Javette Koefoed, "Negotiating Memory and Restoring Identity in Broken Families in Eighteenth-Century Denmark". *Journal of Family History* 46, nr. 1, 2021, 30–45; Anette Larnar, *The Good Household Gone Bad*. Upubliceret ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet.

38. Se Janssons bidrag for oversigt over denne forskning.

holdets patriarkalske struktur og husbondens uindskrænkede magt, som ikke altid bekræftes af den nordiske empiri. De omfattende empiriske studier fra *Gender and Work*-projektet ved Uppsala Universitet har på flere punkter udfordret det, vi troede, vi vidste om det tidlige moderne nordiske hushold. Dette projekts forskningsresultater viser bl.a., at den ægteskabelige status for begge køn var mere afgørende for autoritet og ansvar samt for, hvilke arbejdsopgaver man varetog, end køn i sig selv.³⁹ Det giver anledning til at genoverveje, i hvilket omfang der er variationer i det europæiske hushold, og om det nordiske hushold skiller sig ud med en mindre patriarkalsk struktur, et mindre kønnet hierarki og med husholdet som en knapt så selvstændig retssfære som den, man ser andre steder i Europa. Og i hvilket omfang de nordiske landes fælles lutherske historie eventuelt kan være med til at forklare den forskel.

Husholdsstaten

Med begrebet husholdsstaten ønsker vi at samle nogle af de tråde, der løber gennem de tidlige moderne nordiske samfund på en ny måde. Forskningen har talt om den patriarkalske stat, skattestaten, den militariserede stat, konglomeratstaten, den konfessionelle stat og den dynastiske stat.⁴⁰ Nordiske historikere har også talt om familiestaten.⁴¹ Man har talt om statsbygning fra oven og fra neden.⁴² Samtidig har andre historikere, ofte kønshistorikere, peget på husholdets betydning for de tidlige moderne samfund og stater. Med begrebet husholdsstat ønsker vi at skabe en analytisk linse, hvor vi får øje på den betydning, husholdet på forskellig vis har haft for de tidlige moderne stater, uden at vi dermed afviser betydningen af de andre tilgange til periodens statsdannelse.

---

39. Maria Ågren (red.), *Making a Living, Making a Difference*. Se også Anna Hansen, *Ordnade hushåll: Genus och kontroll i Jämtland under 1600-talet*. Uppsala: Studia Historica Upsaliensia 224; Østhus, *Contested Authority*, 2013.

40. Michael J. Braddick, *State Formation in Early Modern England c. 1550–1700*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

41. Arvid Evjen Andersen, "Ulydige barn på tukthuset i Christiania, 1741–1771". Arr: *Idéhistorisk tidsskrift*, nr. 4, 2013; Gudmund Sandvik, "Rettstillinga for barn i gamle dage". *Forskningsnytt* 4, 1979.

42. Se introduktion til Dørum, Hallenberg & Katajala (red.), *Bringing the People Back In*, 2021; Marjolein't Hart, "State Building from Below in Perspective", i Dørum, Hallenberg & Katajala (red.), *Bringing the People Back In*, 2021, 329–336.

Husholdsstaten er en stat, hvor husholdskulturen (jf. Janssons artikel) er den dominerende måde at anskue verden på. Centralt for vores forståelse af husholdet i en nordisk sammenhæng er det lutherske autoritetsbegreb, hvor den husholdsautoritet, som ægteparret udgør, er et embede med tilhørende forpligtelser, der skal forvaltes på bedst mulig måde gennem en kombination af kærlighed og straf. Det står i et modsætningsforhold til feudalstatens patron-klient-forhold, der i sin essens bygger på et udvekslingsforhold med en vis nyttetænkning på begge sider. Husholdsstatens embede er båret af den pligt, autoriteterne får i en sakraliseret verden, hvor embedets pligter skal udføres ikke ud fra en personlig nyttebetragtning, men ideelt som en næstekærlig gerning med de rette følelser bag og til fællesskabets gavn.

Tidlig moderne politisk tænkning og kristendommen rummer en analogi mellem husholdet og staten, hvor kongen anskues som en fader for sit folk og husbonden som en konge i sit hushold.⁴³ Få har i en nordisk sammenhæng koblet forskningen i den tidlig moderne statsdannelse og i det tidlig moderne hushold og undersøgt, hvad husholdets centrale betydning i staten og analogien mellem hushold og stat betød for udviklingen af den tidlig moderne stat. Det tager vi hul på med denne bog. Analogien mellem hushold og stat er stærk i den lutherske teologi, hvor alle sociale relationer kan forstås ud fra det fjerde bud, og hvor trestandslæren betyder, at husholdet kan ses som et religiøst meningsfuldt organiseringsprincip på alle samfundsniveauer. Dette var muligt, dels fordi staten også var et hushold, kongens udvidede hushold, og dels fordi staten byggede på husholdet som sin mindste grundenhed. I begge tilfælde betød det noget, hvordan de sociale relationer i husholdet blev forstået, og hvordan den pligt og det ansvar, der lå på husholdets forskellige medlemmer og på autoriteten i de forskellige stænder, så ud. Også kirkens og sognets liv handlede om husholdet og husholdskulturen, selv om kirken og husholdet i forskningen ofte er behandlet som to adskilte størrelser.

Hvor forskningen ofte har været optaget af forholdet mellem norm og praksis og mellem elitens og befolkningens forskellige værdigrundlag og

---

43. Amussen, *An Ordered Society*, 1988, 1–3. Jf. også Pierre Bourdieu, "From the King's House to the Reason of State", *Constellations* 11, nr. 1, 2004, 16–36.

troskomplekser, præsenterer vi et alternativ ved at se på autoriteternes pligter, gensidigheden og det implicitte religiøse gennem de sociale forestillinger, som kommer til udtryk i forskellige kildetyper og på forskellige samfundsniveauer. Begrebet om sociale forestillinger bruges i forlængelse af Charles Taylors forståelse, hvor sociale forestillinger former de forventninger, folk har til sociale relationer og både egne og andres forpligtelser heri.⁴⁴ Med det tværfaglige udgangspunkt undersøger vi forholdet mellem husholdet og autoriteterne som sociale forestillinger i teologien og praksis i de tidlig moderne hushold på forskellige niveauer. Vi undersøger det som en forhandling om, hvordan forestillingerne skal omsættes i praksis på de forskellige niveauer i husholdsstaten – fra det enkelte hushold til staten som kongens hushold. Vi undersøger dynamikker og konflikter omkring husholdets indhold og rolle og derigennem de forhandlinger i og omkring husholdet, der var med til at skabe de tidlig moderne danske og svenske stater som husholdsstater.

Vi ser dermed ikke først og fremmest husholdet som en institution, hvorigennem befolkningen kunne disciplineres til at leve efter normer, der kun fungerede som magtredskab. Begrebet 'social disciplinering' kan være problematisk, fordi det indikerer, at vi forstår fortidens forsøg på at opretholde fælles samfundsnormer som anderledes end nutidens, og at målet med fortidens disciplinering først og fremmest var magthavernes interesser i at bevare mest mulig magt. Dermed overses, at også fortidens magthavere kunne have det almene bedste for øje, når de forsøgte at få folk til at leve efter religiøse normer og idealer, og at autoriteterne havde ansvar både for den timelige og den evige velfærd. Og vi overser, at befolkningen kunne støtte op om statsmagtens bestræbelser, dele deres idealer og forsøge på at fremme dem.⁴⁵ Uden at være blinde for mulighederne for magtmisbrug forstår vi husholdet som en institution, der indgik i en løbende forhandling af, hvordan et fælles værdigrundlag i den lutherske tro skulle forstås og leves, og hvilke konsekvenser det havde.

---

44. Charles Taylor, *A Secular Age*. Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard University Press, 2007, 171.

45. Vi er ikke alene om at pege på behovet for et opgør med kun at tænke religion som magthavernes disciplineringsredskab, se fx Chris R. Langley, *Cultures of Care: Domestic Welfare, Discipline and the Church of Scotland, c. 1600–1689*. Boston: Brill, 2020; Margo Todd, *The Culture of Protestantism in Early Modern Scotland*. New Haven: Yale University Press, 2002.

Det ligger i forlængelse af de studier, der har betonet en vis overensstemmelse mellem befolkningens og statsmagtens normer og en dialog eller forhandling mellem disse snarere end en ensidig disciplinering af befolkningen med idealer, der stred grundlæggende mod deres.⁴⁶

I denne bog betragter vi således det religiøse hushold som et centralt udgangspunkt for vores analyser. Denne grundforståelse gør også husholdsstaten til en stærk analysekategori. Vi udfolder perspektivet på husholdsstaten med fem forskellige bidrag, der repræsenterer tre tilgange, som samtidig angiver bogens disposition: (1) udfoldelse af forskningens status; (2) præsentation af konkrete eksempler; (3) dogme- og idehistorisk analyse.

Historiker Karin Hassan Jansson indleder med en udfoldet præsentation af forskningens status og brug af centrale begreber. Her præsenteres den svenske forskningstradition om "Hustavlens verden", som blev igangsat af kirkehistoriker Hilding Pleijel i 1940'erne. Pleijel er blevet kritiseret for at overdrive betydningen af trestandslæren, ligesom hans model er blevet kritiseret for at være alt for statisk. Janssons bidrag præsenterer den forskellige brug og diskussionen af hustavlen i forskellige forskningstraditioner, respektive den socialhistoriske, den idehistoriske og den kønshistoriske, for at samle resultaterne som et afsæt for en introduktion af det mere dynamiske begreb 'husholdskultur'. Her inddrages hustavlens verden som en kultur, der bruges på forskellig vis afhængig af position og formål, frem for en statisk ideologi som i hidtidig forskning. Dermed får hustavlen betydning ikke som en normativ ramme, men i den praktiske anvendelse, og den patriarkalske magt bliver en dynamisk og fleksibel faktor frem for blot et undertrykkende hierarki. Janssons indkredsning af begrebet om husholdskultur er grundlaget for vores forståelse af husholdsstaten.

Efter denne udfoldelse kommer to empirisk baserede artikler med fokus på, hvordan husholdsstaten konkret blev virkeliggjort og udfoldet på lavere niveauer. Kirkehistorikeren Urban Claesson præsenterer forskningsresultater på regionalt niveau om forskelle mellem, hvordan lærebøger i forskellige nordiske stifter præsenterede de ideelle hushold. Den danske biskop Hans Poulsen Resens katekismeforklaring sammenlignes

---

46. Dette perspektiv udvikles gennem begrebet 'husholdskultur' i Janssons bidrag.

med en tilsvarende og samtidig lærebog skrevet af den svenske biskop Laurentius Paulinus Gothus. Resultaterne sammenlignes og problematiseres i relation til begge landes forskellige forudsætninger for implementering af det lutherske hushold. Historiker Nina Javette Koefoed analyserer dynamikken mellem forskellige niveauer af hushold gennem dansk materiale på mikroniveau, hvor normbrud inden for og imod det enkelte hushold blev anset for ukristelig opførsel, der kunne lede til forbedring i tugthus. Hun fokuserer på forståelsen af begrebet 'ukristelig' som en del af husholdskulturen, der var med til at definere grænserne for acceptabel opførsel for børn, tjenestefolk og ægtepar. Samtidig undersøges, hvordan husholdsstaten i praksis korrigerede ukristelig opførsel i husholdet i dynamikkerne mellem forskellige niveauer af autoriteter.

De to afsluttende bidrag analyserer husholdsstaten på det overordnede niveau. Teolog Bo Kristian Holm analyserer ligheder og forskelle i kongeforestillinger i de to nordiske monarkier ud fra det perspektiv, at den gode fyrste i de antikke forestillinger levede videre og blev udviklet i den reformatoriske tradition. Dermed stiller han skarpt på variationerne mellem de nordiske husholdsstater i forståelsen af statens autoritet, legitimitet og ansvar. Sociolog og politolog Gorm Harste undersøger i sit bidrag sammenhængen mellem den kirkelige organisering og militærstatens fremvækst og argumenterer derigennem for religionens centrale betydning for tidlig moderne statsdannelse, også i et militærstatsperspektiv. Den kirkelige organisering blev ifølge Harste helt afgørende for mulighederne for militær oprustning, og især i Sverige blev præsterne bindeled mellem familier og statsdannelsen, mellem militæret og de hushold, der muliggjorde militæret både i forhold til ressourcer og soldater.

Der er bidrag både på svensk og dansk, afhængig af forfatteren. Citater fra kilderne bringes i moderniseret form, ligesom citater fra ikke-nordisk forskning oversættes, hvis de ikke er på engelsk. Inden de enkelte bidrag kommer en overordnet historisk ramme, som kan bidrage til den videre forståelse af de tidlige moderne husholdsstater og deres udvikling mod forskellige former for nationsdannelse.

3. Fra nordiske husholdsstater til nordiske velfærdsstater – to historiske skitser

I det følgende omsætter vi perspektivet på husholdsstaten til to historiske skitser, der sammenligner udviklingen i de to nordiske riger. Danmark og Sverige delte fra 1500-tallet den evangelisk lutherske tro og grundlæggende religiøse praktikker. Alligevel er der afgørende forskelle på, hvordan denne teologi har virket historisk. I det følgende trækkes de forskellige historiske forudsætninger for husholdsstater i begge landene op, hvorefter forskellene følges frem til den moderne nationsbygning.

Det Stockholmske blodbad 1520 – et udgangspunkt

En sammenligning af Danmark og Sverige bør tage sit udgangspunkt i nogle dramatiske novemberdage i 1520. Den danske kong Christian 2. havde vundet den militære kamp om Sveriges krone og havde lovet amnesti til sine modstandere, som først og fremmest tilhørte kredsen omkring Sten Sture. Under kroningsfestlighederne i Stockholm blev disse alligevel taget til fange og summarisk henrettet som kættere mod den sande katolske tro. En slægtning til de nogle af de henrettede, Gustaf Vasa, var dog ikke til stede i Stockholm, og det lykkedes ham senere at lede et vellykket angreb mod den danske konge, der førte til, at han selv blev kronet som konge i Sverige. Christian 2. tabte Sverige og fik tilnavnet Christian Tyran. Han tabte efterfølgende også Danmark. Den senere borgerkrig, der gik under navnet Grevens Fejde, ledte til Reformationens indførelse i Danmark under Christian 3.

I Norden repræsenterede Christian og Gustav Vasa en ny type nord-europæiske fyrster som brød med den katolske kirke og et middelalderligt magtsystem. De kom begge til at symbolisere en ny orden med en stærk stat som fik legitimitet fra den lutherske reformations forestillinger om statens ansvar for kirken og folkets ret til at eje samme. Kirkerne blev i begge lande statskirker med styrkelse af statens finanser som en af konsekvenserne. Med afviklingen af klostervæsenet blev husholdet det nye sted for kaldet til et helligt liv. Gud Fader var skabelsens husfader,

kongen var ansvarlig for sit land over for Gud, præsten for sin menighed og den enkelte husbond for sit hushold. Det gode forældreskab dannede magtens nye legitimitet inden for rammen af en overordnet husholdsstat.

To nordiske husholdsstater

a. Sverige

I Sverige gik Reformationen meget langsomt. Gustav Vasa var tvunget til en kontinuerlig finkalibrering, vurderinger og afvejsninger i lyset af protester og oprør fra forskellige landsdele. Disse oprør kom fx fra det malmrige Dalarna og kan tolkes som udtryk for en middelalderlig tradition for at forhandle med statsmagten. Der eksisterede altså en etableret magt, som den nye fyrstestat måtte tage hensyn til. Ved Västerås-mødet i 1527 blev det besluttet, at kirkens overflødige ejendomme skulle tilfalde staten. Alligevel resulterede kirkemødet i Örebro i 1529 i retten til at beholde middelalderlige fromhedsstyringer. Helgenbilleder blev fx bevaret, men legitimeret på en ny måde i overensstemmelse med Reformationen. På dette tidspunkt havde Sveriges egen reformator: Olaus Petri, som havde læst i Wittenberg, arbejdet for oversættelsen af Det Nye Testamente til svensk. I 1531 introducerede Olaus Petri også messen på svensk. Adelige overtog ansvaret for nogle klostre i 1527, mens andre klostre fortsatte med at være uafhængige med kontrakter om forsyninger, hvoraf nogle var i funktion frem til 1590'erne.⁴⁷

Den reformatoriske vej med fokus på kongemagten blev alt andet end sikker efter Gustav Vasas død i 1560. Sønnen Erik 14. udviste som efterfølger på tronen sympatier for calvinismen, mens den senere tronfølger og søn Johan 3. stod nærmere katolicismen.⁴⁸ Johan 3. havde planer om at lade Sverige repræsentere en mellemvej mellem en protestantisk og en katolsk linje, og hans liturgiske reformplaner skabte stærke konflikter. Efter Johan 3.s død skulle hans katolske søn Sigismund overtage tronen.

---

47. Åke Andrén, *Sveriges kyrkohistoria 3: Reformationstid*, Stockholm: Verbum 1999; Martin Berntson, *Kättarland: En bok om reformationen i Sverige*, Skellefteå: Artos, 2017.

48. Sven Kjällerström, *Striden kring kalvinismen i Sverige under Erik XIV: En kyrkohistorisk studie*, Lund: Gleerup, 1935.

I denne situation sluttede kirken i Sverige sig officielt til den evangelisk-lutherske tro under Uppsalamødet i 1593.⁴⁹

Mødet i Västerås i 1527 havde været en rigsstænderforsamling (*ståndsriksdag*), der i sin form var arvtager til de ældre former for rigsmøder, som blev holdt uregelmæssigt løbet af 1400-tallet. Rigsstænderforsamlingerne som fænomen sammenfatter nogle meget væsentlige forudsætningerne for statslig magtudøvelse i Sverige i perioden. Her samledes de fire stænder, adel, præster, borgere og bønder, for at træffe beslutninger på rigsniveau. Adelen havde siden højmiddelalderen været etableret i den sydlige del af Sverige, som gik op til Dalälven. Nord for Dalälven eksisterede der ikke en etableret jordejende adel. Lærerstanden var repræsenteret i rigsdagens præstestand, som blev dannet på Riksdagen i Västerås i 1544. Byernes borgerskab (dem, der havde såkaldt borgerskab, dvs. ret til at udøve et erhverv i form af fx håndværk) var repræsenteret i borgerstanden. De bønder, som ejede jord, var fra hele riget repræsenteret i rigsdagens bondestand. Ud over den regionalt forankrede modstand, som er nævnt ovenfor, skulle den nye fyrstemagt altså også forholde sig til disse sammenhænge.⁵⁰

Med den senere svenske embedsmandsstats stærke mobilisering under Gustav 2. Adolf og Axel Oxenstierna i 1600-tallet forsøgte man at indrette et såkaldt *consistorium generale*, med både præster og lægmand, som styrende organ for rigskirken. Det udgjorde en parallel til det nye statslige embedsværk, man samtidig indrettede. Forsøgene på at centralisere den statslige styring af kirken kunne dog ikke gennemføres på grund af præstestandens fortsatte selvstændige magt i rigsdagen under betegnelsen *consistorium regni*. Det var på linje med, at den evangelisk-lutherske kirke i Sverige med kirkeordningen i 1571 og dens bekræftelse på Uppsalamødet i 1593 beholdt sine midlertidige former med domkapitel og ærkebiskop.⁵¹

---

49. Andén, *Sveriges kyrkohistoria* 3, 1999, 158–235; Ingun Montgomery, *Värjostånd och lärostånd: religion och politik i meningsutbytet mellan kungamakt och prästerskap i Sverige 1593–1608*, Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1972.

50. Jfr. Perry Anderson, *Den absoluta statens utveckling*, 4. uppl. Lund: Arkiv/Zenit, 1994, 184–204.

51. Ingun Montgomery, *Sveriges kyrkohistoria 4: Enhetskyrkans tid*, Stockholm: Verbum, 2002; Febe Crafoord, *”Läter all ting ährligh och skickeliga tilgå”: Prästerskapet i 1600-talets Sverige*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2002.

Kigger vi på lokalt niveau, blev landsforsamlingernes sognemøder (*sockenstämmor*) styret af jordejende bønder med præsten som ordførende. Denne struktur af politisk repræsentation lokalt og på rigsniveau eksisterede i forskellige former helt frem til, at kirkesognet med den såkaldte kommunalreform i 1862 blev delt op i en verdslig og en kirkelig kommune. I 1866 afskaffedes også rigsstænderforsamlingerne til fordel for en rigsdag med to kamre, der byggede på individuel stemmeret på baggrund af indkomst og ejendom. Den svenske kirke beholdt dog her sin selvstændighed, fordi præstestændens deltagelse i stænderforsamlingerne blev erstattet af et kirkemøde, der samledes for første gang i 1868.⁵²

I en kort periode fra den såkaldte reduktion af adeligt gods og indførelsen af kongeligt enevælde under Karl II. i år 1680 til Karl XII.s død i 1718 var dette politiske system reduceret og rigsstænderforsamlingernes magt stærkt begrænset. Sogneråd blev dog stadig holdt. Kirkeloven af 1686 gjorde det også til husholdenes ansvar at lære børnene at læse i katekismen, dog uden at et udviklet skolesystem blev indført. Frem for alt er det interessant, at enevældens indførelse og reduktionen af adeligt gods i 1680 vandt genklang i bondestanden. Kongen fremstod som den gode husfader over for sine bønder mod adelens ønske. Karl XII.s regeringstid var, efter de skånske krige mod Danmark, præget af en lang fredsperiode. Under hans regering forbedrede staten sine finanser som følge af reduktionen, samtidig med at administrationen i 1682 blev effektiviseret gennem *indelningsverket*, hvor almuens skulle stille soldater. Den nævnte kirkelov var en del af en kirkelig centralisering, som medførte en fælles rigskatekismus i 1689, en svensk kirkehåndbog i 1693 og en fælles salmebog for alle svenskere i 1695. Karl II. var længe en populær figur i den folkelige fortælling med historier om, hvordan han iført enkelt tøj i konkrete, lokale sager havde skabt retfærdighed for folket mod adelens lunefulde magtudøvelse i rollen som den såkaldte gråfrakke.⁵³

---

52. Urban Claesson, *Folkhemmets kyrka: Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905–1933*. Uppsala: Uppsala universitet, 2004, 28.

53. Per Nyström, *I folkets tjänst: Historikern, journalisten och ämbetsmannen Per Nyström*, artiklar 1927–83 i urval av Anders Björnsson i samarbete med författaren. Utgivna till Per Nyströms 80-årsdag den 21 november 1983, 1. uppl. Stockholm: Ordfront, 1983, 125.

Sammenfattende kan det nævnes, at den svenske husholdsstat omfattede en række korporative enheder, der blev udgjort af mindre hushold. De adelige var husfædre på deres store ejendomme, borgere og bønder var forældre i deres mindre hushold, mens præsten fungerede som åndelig fader i sin menighed. Teologisk blev der opretholdt en magtbalance med udgangspunkt i den lutherske toregimentelæres skelnen mellem et åndeligt og et verdsligt regimente. Mens præsten var undersåt i forhold til kongen i det verdslige regimente, var kongen underlagt præsten i det åndelige. Systemet med selvstændige enheder indebar, at denne toregimentelære fik en stærk og ind imellem udfordrende dynamik i Sverige. I det åndelige regimente burde ordet således prædikes frit. I den svenske kirkehistorie findes følgende illustrative beretning gengivet: Hofprædikant Jesper Svedberg havde i en prædiken tidligt i 1680'erne stærkt kritiseret Karl II. for den praktiske gennemførelse af reduktionen. Svedberg tilrettede skriftens ord fra Mika 3:2: "I får huden af folk og kødet af deres knogler ...". En højt anset mand angav indholdet i prædikenen til Karl II. med et spørgsmål om, hvorvidt en præst virkelig havde lov til at prædike på den måde. Kongens modsvar var: "Bekræftede præsten prædikenen med Guds ord?" Da svaret var positivt, sagde kongen ifølge denne fortælling, at han ikke havde mere at tilføje.⁵⁴ Eksemplet er særligt interessant, fordi det er hentet fra absolutismens tid i svensk historie. Selv under denne statsmobilisering kunne en kirkens mand altså forkyn-
de ud fra toregimentelærens logik.

Under den såkaldte frihedstid 1719–1772 fortsatte det svenske system sammensat af hushold på flere niveauer med at fungere trods enevældens fald. Et tidligt tegn på dette var fx den såkaldte konventikelplakat fra 1726. Den havde til hensigt at beskytte husholdet mod frie forsamlinger i form af såkaldte konventikler, og den forkyndelse, som pietisterne var begyndt at etablere under enevældens afslutning. Efter enevældens fald med Karl 12.s død i 1718 blev rigsstænderforsamlingens magt meget stærkere i forhold til en svækket kongemagt. Statskuppet i 1772 og 1809 etablerede

---

54. Henry William Tottie, *Jesper Svedbergs lif och verksamhet: Bidrag till svenska kyrkans historia*. D.1, Uppsala: Akademiska boktr. Edv. Berling, 1885, 59.

et system af magtdeling. Regeringsformen blev i 1809 styrket ud fra det magtdelingsprincip, som var blevet indført med regeringsformen i 1772.⁵⁵

b. Danmark

Christian 3. og Gustaf Vasa udgjorde som nævnt nordiske repræsentanter for en ny type af nordeuropæiske reformatoriske fyrster med husholdet som overordnet figur af legitimitet. Gustav Vasa var tvunget til at bygge en ny husholdsstat i en situation med regional modstand og rigsstænderforsamlinger. Hans danske modstykke havde et helt andet udgangspunkt. Den danske reformation fremstår ved sammenligning med den svenske som betydelig hurtigere og mere gennemgribende. En af forklaringerne på dette kan altså findes i, at kongemagten byggede på grundlæggende andre magtrelationer. Reformationen i Danmark var på den ene side produkt af en reformation fra neden med udgangspunkt i borgerskabet og byerne Haderslev, Viborg og Malmø. Her havde Reformationens tanker haft fat siden starten af 1520'erne og evangeliske prædikanter havde prædikeret her. På den anden side endte den danske reformation som en reformation fra oven, gennemført af konge og statsmagt efter borgerkrigen, den tidligere omtalte Grevens Fejde 1534-1536. Her sejrede Christian 3., med støtte fra en del af den danske adel med det resultat, at den evangeliske lutherske tro blev indført og adelsvældet befæstet. Her var ingen rigsstænderforsamling, hvor repræsentanter for gejstlige, borgere og bønder kunne mobilisere standpunkter, der skulle tages hensyn til. Grevens Fejde var et resultat af Rigsrådets uenighed om, hvem der skulle efterfølge Frederik 2. på den danske trone. I 1534 havde biskopperne i Rigsrådet fået udskudt valget af en ny regent, og efter krigens afslutning og Reformationens gennemførelse, gav Christian 3. dem ansvaret for krigen og fratog alle biskopperne deres embede. Ærkebiskoppens embede forsvandt. Domkapitlerne mistede deres gamle funktion og blev helt afskaffet i det 17. århundrede. Den gejstlige repræsentation i rigsrådet var afsluttet.

I 1537/1539 etablerede indførelsen af den såkaldte Kirkeordinans kirkens nye orden for den efterfølgende lange tid. Kirkeordinansen var

---

55. Harald Gustafsson, *Nordens historia: En europeisk region under 1200 år*, 3. uppl., Lund: Studentlitteratur, 2017, 163–169.

den nye kirkelig lovgivning efter Reformationen. Den indeholdt bestemmelser om kirkens liturgi og lære og angav præsteskabets pligter. Selv skolevæsnets blev ordnet her. Der blev aldrig etableret kirkelige sogneråd i Danmark, fordi jordejendommen var i adelens hænder. De brede lag stod i et afhængighedsforhold til adelen med den konsekvens, at de enkelte hushold ikke, ligesom i store dele af Sverige, var ansvarlig for sit eget hushold. Dette forklarer, hvorfor katekismeundervisningen, ifølge Kirkeordinansens bestemmelser skulle varetages af særskilte lærere, de såkaldte degne. I Sverige skulle katekismusundervisningen foregå i selvstændige hushold. Med tiden kunne den danske enevælde etablere sig uden at behøve tage hensyn til rigsstænderforsamlinger og sogneråd, og den eksisterede derfor i en lang periode af kontinuitet, fra Frederik 3. indførte den i 1660, til den blev afskaffet i 1848 ved en fredelig revolution efter Christian 8.s død. Den danske husholdsstat blev en stabil og langvarig affære for konge og adel.⁵⁶

Inden for rammen af den danske husholdsstat skete der dog interessante forandringer. Til forskel fra Sverige indførte kong Christian 6. i årene 1735-46 det, der kaldes for statspietisme i Danmark. Dette politiske projekt var stærkt influeret af udviklingen i Preussen og blev forbundet med striktere bestemmelser om søn- og helligdage, skoler for hele befolkningen og indførelse af konfirmation som et tegn på den enkeltes tro. Som led i de pietistiske forhåbninger publiceredes en statsautoriseret pietistisk katekismus forfattet af Erik Pontoppidan. Den enkelte måtte bekræfte sin tro officielt på en måde som ikke havde noget modstykke i Sverige. Den danske konventikelpakat fra 1741 var som konsekvens meget mildere i sin udformning end den svenske, fordi den tillod konventikler under præstens ledelse eller med dennes tilladelse. I Sverige levede ortodoksien i stedet på en anden måde fortsat gennem 1700-tallet. Den officielle svenske rigskatekismus, som var gældende frem til 1800-tallet, var skrevet af den luthersk-ortodokse ærkebiskop Olaus Svebilius og var publiceret i 1689. Til forskel fra Danmark blev den såkaldte *Konkordiebog* også anerkendt som bekendelsesskrift i Sverige i 1600-tallet.⁵⁷

---

56. Martin Schwarz Lausten, *Danmarks kirkehistorie*, 3. udg., København: Gyldendal, 2004, 100–204.

57. Nina Javette Koefoed & Sasja Emilie Mathiasen Stopa, "Pietistic Influence on Societal Development in Eighteenth-Century Scandinavia", i *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch*

I slutningen af 1700-tallet begyndte de såkaldte landboreformer i Danmark at gøre det muligt for bønderne at frikøbe mellemstore landbrug, hvilket ledte til afskaffelse af fæstevæsen og adelsdominans. Målet var i oplysningens ånd at rationalisere landbruget. I begyndelsen af 1800-tallet voksede der derfor en ny, selvejende bondeklasse frem i Danmark. På samme tid slog vækkelserne igennem i mange af de nye bondehushold. Her kan pietismens siges at have været en forløber. Manglen på politisk repræsentation i den danske husholdsstat tvang den nye jordejende bondeklasse til at organisere sig på andre måder. De bondevækkelser, som voksede frem tidligt i 1800-tallet, udgjorde ofte protestbevægelser mod præsternes oplysningsbaserede forkyndelse af moral. Vækkelsernes foregangsmænd ville forsvare den ældre lutherske tro og dens dualisme mellem djæveln og Gud. I denne historiske periode trådte N.F.S. Grundtvig frem med sin frimenighedsforkyndelse i 1830'erne og 1840'erne. Hans "mageløse opdagelse" fra år 1825 indebar, at den apostolske trosbekendelse repræsenterede direkte kontakt med den oprindelige kristne tro som havde eksisteret allerede inden bibelens fremkomst. Den vakte menigheds medlemmer var døbt i og bekendte sig til denne sande apostolske tro og blev dermed fri for sin afhængighed af rationalistiske præsters fortolkning af bibelen. Gennem denne frimenighedsforkyndelse i 1830'erne og 1840'erne defineredes kirken som en ramme rundt om det sande og frie vækkelsesfællesskab. Dermed anviste Grundtvig en vej til at lade bondevækkelsen udvikles og forblive inden for statskirkens rammer, en tilgang som senere skulle følges op med kirkepolitiske reformer. Denne mulighed for at integrere det nye inden for rammen af det gamle var den eneste mulighed, så længe den absolutte stat beholdt sit greb om Danmark. Ole Feldbæk har vist, hvordan den danske enevælde frem til 1848/49 stræbte efter at inkorporere nye udviklingslinjer i sig selv i stedet for at anerkende parallelle organisationsformer. Målet var at beholde et altomfattende net af magt. Feldbæk har sammenlignet med den svenske stat. Den danske statsmagt var til forskel fra forholdene i Sverige ikke tvunget til at tage hensyn til en rigsständerforsamling; der

---

zur Geschichte des neueren Protestantismus, band 45. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2021, 13–18; Urban Claesson, "A Hidden State Pietism? Perspectives on the Era of Swedish Absolutism During the Reign of Charles XI", i *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, band 45. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2021, 19.

eksisterede ingen politisk institution i Danmark, som var berettiget til at forhandle om magtens udøvelse. Enevælden overlevede i stedet ved at integrere det nye inden for sine rammer. Da det ikke var muligt at sanktionere dannelsen af nye frikirker før 1848, blev frimenighedstendenserne integreret i den eksisterende ordning i en eneste kirke. Dette kan bidrage til at forklare, hvorfor den danske vækkelsesbevægelse fra starten udvikledes inden for enevældens teologiske og organisatoriske rammer. Grundtvigianismen omtolkede den givne lutherske tro og organiserede sig som et civilt samfund inden for kirken. Den danske enevælde tillod ikke andre alternativer.⁵⁸

Grundtvigs kristne linje var flettet sammen med det folkelige i forbindelse med hans ønske om at samle nationen i en danskhed, hvor det levende ord skulle opretholdes. Grundtvig havde besøgt Storbritannien og fået negative indtryk af industrialiseringen. I Grundtvigs levetid så det dog fortsat ud, som om det agrart prægede Danmark skulle kunne undgå industrialisering, proletarisering og et polariseret samfundsklima mellem de forskellige klasser. Den brede agrare mellemstand af selvejende gårdmænd, som i Grundtvigs samtid ejede 75 procent af Danmarks produktive jord, kunne ifølge ham danne grundlaget for en sammenhængende og solid nation. Det lykkedes Grundtvig at flette kristendom, sprog og historie sammen til en fælles national helhed, hvor bønderne udgjorde det danske folk. Alle grundtvigianere blev selvfølgelig ikke bønder, og alle bønder blev heller ikke grundtvigianere. En selvfølgelig sammenhæng mellem bondekasse og grundtvigianisme har aldrig kunnet påvises direkte. Det faktum, at bønderne gennem Grundtvig ideologisk fik rollen som dem, der bar nationen, er dog tilstrækkeligt interessant her.⁵⁹

---

58. Ole Feldbæk (red.), *Dansk identitetshistorie bind 1: Fædreland og modersmål 1536–1789*, København: C.A. Reitzel, 1991, 229–230; Claesson, *Folkhemmets kyrka*, 2004, 50–51.

59. Vagn Wählin, "Grundtvigs økonomiske tænkning", i *Grundtvig studier 1989–1990*. København: Grundtvig-selskabet af 8. September 1947, 1990, 269, 279–285, 288, 291–292; Claesson, *Folkhemmets kyrka*, 2004, 48.

Fra husholdsstater til nationer

a. Sverige

Den historiske udformning af den svensk husholdsstat skulle få langsigtede konsekvenser for kirke og teologi i 1800- og 1900-tallet. De mod kirken trofaste bønder havde i det gamle system repræsentation og medbestemmelse i sognekirken, hvilket bidrog til, at kirken ikke blev liberaliseret indefra i 1800-tallet, som tilfældet var i Danmark. I Sverige indførtes aldrig, som vi nedenfor skal se, var tilfældet i Danmark, ret til at vælge sognetilhørsforhold eller mulighed for at skabe legitime valgmenigheder inden for kirken. Den svenske bondestand tabte også terræn til en ny lønarbejderklasse inden for industrien i løbet af århundredet. Der blev aldrig etableret en succesfuld nationalt samlet bondebevægelse i Sverige. Landets rige forekomster af skov og malm skabte i stedet forudsætning for, at grupperne af lønarbejdere voksede, efterhånden som landets produktion blev tilpasset verdensmarkedet gennem industrialisering. Det voksende proletariske lag havde på grund af manglen på jord ingen repræsentation i den gamle sognekirke. Den lutherske teologi kunne også opfattes som alt for svag i forhold til de store udfordringer, som lønarbejdet skabte med dets nye ugerytme af søn- og helligdage. Behovet for en ordentlighetskultur var stærkt blandt kapitalismens nye masser af lønmodtagere, hvor elendigheden altid var truende. Fraværet af en liberaliseret statskirke og behovet for anstændighed og selvdisciplin kan have påvirket den for Norden unikke fremvækst af frikirker i Sverige. De nye lags stræben efter medborgerskab kom teologisk til udtryk i nyevangelisme, baptisme og metodisme samt bygning af missionshuse og frikirker uden for den gamle sognekirke. Her tilkendtes individet myndighed fx gennem voksendåb, og her var tilbud om metodisternes selvdisciplineringskultur, som implicerede afholdenhed fra alkohol. I den såkaldte Sundsvallstrejke blandt savværksarbejdere i 1879 var frikirkelige arbejdere strejkens ledere. De havde et oprigtigt håb om, at kongen som husbond kunne og ville imødekomme deres krav. Da strejken blev opløst med militærets hjælp og kongelig sanktion af landshøvding Curry Treffenberg, skabte det bitterhed. Husholdsstaten havde spillet fallit. Sverige fremstod som et klassesamfund, hvor kirken stod på øvrighedens side. I løbet af 1880'erne blev nye folkebevægelser som afholds- og arbejderbevægelsen etableret. Selvom

de ikke var udtalt kristne, byggede deres idealer ofte på ældre frikirkelig, puritansk teologi. Den ordentlige arbejder blev dermed et svensk ideal. Den brede civile folkemobilisering for en ny svensk nation fandt sted uden for sognekirken. Den lutherske arv fik ingen direkte mobiliserende rolle i etableringen af den moderne svenske nation, og Martin Luther blev ofte fremstillet som en mørk figur i Sverige.⁶⁰

Blandt de underprivilegerede lønarbejdende levede drømmen om staten som det gode hushold stadig, selvom det var tydeligt, at husholdstaten ikke havde leveret som ønsket i 1879. Den socialdemokratiske svenske nation fik med tiden betegnelsen Folkehjem, hvilket ifølge en tale fra partiformand Per Albin Hansson fra 1928 skulle kendetegnes af det gode gensidige hjem som "ikke kender til nogle privilegerede eller tilbagestående."⁶¹

b. Danmark

Den nye forfatning i Danmark, Junigrundloven i 1849, medførte ikke, at det gamle statskirkelige system forsvandt. Den indebar snarere, at en påbegyndt intern kirkelig demokratisering kunne afsluttes under frie vilkår. Sognebåndsløsning og valgmenighedslov var udløbere af en menighedsudvikling, som var startet inden for kirken langt før 1848. Kirken ville skabe plads til en folkebevægelse og ikke blive et selvstændigt organ over folket. Kirkens stærke bånd til den enevældige stat transformeredes nu til en lige så stærk forbundethed til en ny folkestat, som ikke ville acceptere et autonomt kirkemøde. Den danske kirke havde tabt sine domkapitler i forbindelse med absolutismen og fik heller ikke nu noget selvstændigt kirkemøde. Grundtvigianerne modsatte sig en selvstændig kirkelig repræsentation, fordi de så kirken realiseret i menigheden og frygtede en præstekirke med egne magtorganer. Heller ikke inden for den borgerlige nationalliberalisme, som på dette tidspunkt konkurrerede med bondebevægelsen om at være nationens rette repræsentanter, ville man have

---

60. Claesson, *Folkhemmets kyrka*, 2004, 0–83. For dette afsnit, se også Urban Claesson, "Sverige – landet uden en Grundtvig: En kirkehistorisk sammenligning mellem Danmark og Sverige", i Ove Korsgaard & Michael Schelde (red.), *Samfundsbyggeren: Artikler om Grundtvigs samfundstænkning*, København: Anis, 2013, 221–250.

61. Claesson, *Folkhemmets kyrka*, 2004, 245–247, citat från 247.

nogen konkurrent til rigsdagen. Staten beholdt magten over alle vigtige udnævnelser.

I 1870 kunne partiet Det Forenede Venstre træde frem som en ny, og for fremtiden lovende, koalition, hvor bønderne allierede sig med byens intellektuelle. De senere dele af 1800-tallet var præget af en langtrukken politisk skyttegravskrig mellem Højre og Venstre. Fra 1872 havde Venstre majoriteten i Folketinget. Parlamentarismen kunne dog ikke gennemføres, fordi Højre med godsejerpolitiker J.B.S. Estrup i spidsen valgte at blive siddende ved magten og regere gennem provisoriske undtagelseslove.

Denne kampsituation forklarer meget af bondebevægelsens organiseringsbestræbelser. Det handlede her om at legitimere sig som folkets repræsentanter. Uddannelse af folket gennem folkehøjskoler og friskoler var forsøg på at organisere egne veje til uddannelse uden for de etablerede uddannelsesinstitutioner. I en selvstændig Venstrepressen blev kravet om demokrati fremført med den konsekvens, at nye, lavere befolkningslag blev integreret i offentligheden.

De folkelige forsamlingshuse, som blev bygget i Danmark under 1800-tallets anden halvdel, var både udtryk for grundtvigianisme og for en politisk Venstrebevægelse. De folkelige forsamlingshuse blev til forskel fra de svenske frikirker centrale for det lokale liv. Forsamlingshusene kan tolkes som konkrete udtryk for, at en folkelig økonomisk og politisk selvorganisering kunne finde sted inden for en rummelig folkekirke, der netop fremhævede det folkelige liv som en forudsætning for det kirkelige. Gennem tilhørsforhold til vækkelserne var der forudsætninger for bøndernes fælles korporative andelsmejerier og andelsslagterier, hvilket blev afgørende under 1880'ernes internationale afsætningskrise. Omlægningen lykkedes så godt, at bønderne fra 1880'erne fik overtaget i forhold til godserne inden for agrarsektoren. Gennem at organisere sig på denne måde og holde fast i frihandel kunne den danske bondebevægelse etablere sig i rollen som folkets repræsentanter. De svagt organiserede svenske bønder forsøgte til sammenligning af beskytte sin produktion gennem told i 1880'erne, hvilket ikke var lige så populært i ressourcetsvage befolkningsgrupper.

I 1901 kunne Venstre danne regering efter alle årene i opposition og dermed begynde at demokratisere riget. Bondebevægelsen, grundtvigia-

nismen og Venstre blev formative kræfter i dansk nationsbygning. Sammenlignet med industrilandet Sveriges ærlige arbejder, der var præget af sekulær puritanisme, kan vi for det agrarkapitalistiske Danmark som typisk medborgerfigur tale om en glad luthersk bonde. Martin Luther er i det moderne Danmark derfor også en lys figur. Den danske folkekirke manglede fortsat sin egen repræsentation, men blev dermed i løbet af 1900-tallet på en helt anden måde end den svenske lutherske kirke en del af dansk national identitet. I den danske historie ser vi, hvordan den lutherske husholdsstat levede videre som en vital del af den danske demokratiske nation i 1900-tallet, hvor landsby, agrar produktion og national erindring kom til at hænge sammen.

I det svenske tilfælde så vi derimod, hvordan manglen på den lutherske husholdsstats omsorgsdimension ledte til husholdsstatens genkomst i demokratisk form i løbet af 1900-tallet i form af *Folkehjemmet*. Den luthersk arv bæres i Sverige ikke oppe af nogen nationalt sejrende folkebevægelse som i Danmark, men fik snarere indirekte gennemslag. Luther var henvist til fortiden i det moderne Sveriges politiske kultur, mens den omsorgsfulde dimension af den lutherske husholdsstat blev opretholdt af de fattigere sociale grupper, og udviklet i form af den moderne demokratiske nation, præget af industrialisering, urbanisering og fokus på fremtiden.⁶²

---

62. Dette afsnit bygger på: Uffe Østergård, "Bønder og danskere: Dansk mentalitet og politisk kultur", i Uffe Østergård (red.), *Europas ansigter: Nationale stater og politiske kulturer i en ny, gammel verden*. København: Rosinante; Vagn Wählin, "By og land: Omkring dynamikken i forholdet mellem socio-økonomisk basis, organisation, klasser og ideologi i Danmark i det 19. århundrede – forsøg til en syntese", i Jørgen Holmgaard (red.), *Det grundtvigske bondemiljø: Arbejdspapirer fra forskningsseminar om det grundtvigske bondemiljø, Vestbirk Højskole 13.–15. oktober 1978*. Serie om folkekultur nr. 4. Aalborg: Aalborg universitetsforlag 1981; Claesson, *Folkhemmets kyrka*, 2004, 51–61; Claesson, "Sverige – landet uden en Grundtvig", 2004, 221–250; Urban Claesson, "Demokrati och identitet i dansk och svensk folkkyrka – två olika historier", i *Kritisk forum för praktisk teologi*, 2013:131, København: Anis, 2013, 29–42.

Litteratur

- Amussen, Susan Dwyer. *An Ordered Society: Gender and Class in Early Modern England. Family, Sexuality and Social Relations in Past Times*. Oxford: Basil Blackwell, 1988.
- Anderson, Perry. *Den absoluta statens utveckling*, 4. uppl., Lund: Arkiv/Zenit, 1994.
- Andrén, Åke. *Sveriges kyrkohistoria 3. Reformationstid*. Stockholm: Verbum 1999.
- Andersen, Arvid Evjen. "Ulydige barn på tukthuset i Christiania, 1741–1771", i *Arr: Idéhistorisk tidsskrift*, nr 4, 2013.
- Balle, Nicolai Edinger. *Lærebog i den evangelisk-christelige Religion, indrettet til Brug i de danske Skoler*. København, 1791/2015.
- Berntson, Martin. *Kättarland: En bok om reformationen i Sverige*. Skellefteå: Artos, 2017.
- Bloch, Marc. "A Contribution towards a Comparative History of European Societies", i Marc Bloch, *Land and Work in Mediaeval Europe. Selected Papers*. New York: Harper & Row, 1969.
- Bourdieu, Pierre. "From the King's House to the Reason of State", *Constellations* 11, nr. 1, 2004.
- Braddick, Michael J. *State Formation in Early Modern England c. 1550–1700*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Byrkjeflot, Haldor, Lars Mjøset, Mads Mordhorst & Klaus Petersen (red.). *The Making and Circulation of Nordic Models, Ideas and Images*. London/ New York: Routledge, 2022.
- Claesson, Urban. "A hidden state Pietism? Perspectives on the era of Swedish absolutism during the reign of Charles XI", i *Pietismus und Neuzeit: Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, band 45. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2021.
- Claesson, Urban. "Demokrati och identitet i dansk och svensk folkkyrka – två olika historier", i *Kritisk forum for praktisk teologi*, 2013:131, København: Anis, 2013.
- Claesson, Urban. *Folkhemmets kyrka: Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905–1933*. Uppsala: Uppsala universitet, 2004.

- Claesson, Urban. "Sverige – landet uden en Grundtvig: En kirkehistorisk sammenligning mellem Danmark og Sverige", i Ove Korsgaard & Michael Schelde (red.). *Samfundsbyggeren: Artikler om Grundtvigs samfundstænkning*, København: Anis, 2013.
- Crafoord, Febe. "Läter all ting ährligha och skickeliga tilgå": Prästerskapet i 1600-talets Sverige. Stockholm: Stockholms universitet, Almqvist & Wiksell International 2002.
- Cronberg, Marie Lindstedt. *Synd och skam: Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*. Lund: Cronberg Publisher, 1997.
- Dørum, Knut, Mats Hallenberg & Kimmo Katajala (red.). *Bringing the People Back In: State Building from Below in the Nordic Countries ca. 1500–1800*. London/New York: Routledge, 2021.
- Dørum, Knut, Mats Hallenberg & Kimmo Katajala. "Introduction", i Knut Dørum, Mats Hallenberg & Kimmo Katajala (red.). *Bringing the People Back In: State Building from Below in the Nordic Countries ca. 1500–1800*. London/New York: Routledge, 2021.
- Feldbæk, Ole (red.). *Dansk identitetshistorie Bd 1: Fædreland og modersmål 1536–1789*, København: C.A.Reitzel, 1991.
- Fletcher, Anthony. *Gender, Sex and Subordination in England 1500–1800*. New Haven: Yale University Press, 1995.
- Fukuyama, Francis. *The Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution*. London: Profile Books, 2012.
- Gorski, Philip S. *The Disciplinary Revolution: Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe*. Chicago: University of Chicago Press, 2010.
- Gustafsson, Harald. *Nordens historia: En europeisk region under 1200 år*. Lund: Studentlitteratur, 2017.
- Gustafsson Harald. *Political Interaction in the Old Regime: Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States*. Det nordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle – Beslutsprocess på 1700-talet 6. Lund: Studentlitteratur, 1994.
- Gustafsson, Harald. *Makt och människor: Europeisk statsbildning från medeltiden till franska revolutionen*. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2010.
- Hammar, Inger. *Emancipation och religion: Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900*. Stockholm: Carlssons bokförlag, 1999.

- Hahn, Philip, Joachim Eibach, Inken Schmidt-Voges, Roman Bonderer, Simone Derix, Elizabeth Harding & Margareth Lanzinger. *Das Haus in Der Geschichte Europas: Ein Handbuch*. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2015.
- Hansen, Anna. *Ordnade hushåll: Genus och kontroll i Jämtland under 1600-talet*. Uppsala: Studia Historica Upsaliensia 224.
- Hansen, Nils Gunder, Jørn Henrik Petersen & Klaus Petersen (red.). *I himlen således også på jorden? Danske kirkefolk om velfærdsstaten og det moderne samfund*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010.
- Hardwick, Julie. *The Practice of Patriarchy: Gender and the Politics of Household Authority in Early Modern France*. Pennsylvania State University Press, 1998.
- Hart, Marjolein't. "State Building from Below in Perspective", i Knut Dørum, Mats Hallenberg & Kimmo Katajala (red.). *Bringing the People Back In: State Building from Below in the Nordic Countries ca. 1500–1800*. London/ New York: Routledge, 2021.
- Henningsen, Peter. *I sansernes vold: Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, vol. 1–2. Auning: Landbohistorisk Selskab, 2006.
- Holm, Bo Kristian & Nina J. Koefoed (red.). *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*. Refo500 Academic Studies (R5AS), band 033. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2016.
- Holm, Bo Kristian & Nina J. Koefoed. "Introduction", i Bo Kristian Holm & Nina J. Koefoed (red.). *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018.
- Hull, Isabel V. *Sexuality, State, and Civil Society in Germany, 1700–1815*. Ithaca: Cornell University Press, 2018.
- Ingesman Per. *Religion as an Agent of Change: Crusades – Reformation – Pietism*. Brill's Series in Church History and Religious Culture, vol. 72. Boston: Brill, 2015.
- Jacobsen, Anette Faye. *Husbondret: Rettighedskulturer i Danmark 1750–1920*. København: Museum Tusulanums Forlag.
- Jansson, Karin Hassan. *Kvinnofrid: Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800*. Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala: Studia historica Upsaliensia 205, 2002.
- Kayser Nielsen, Niels. *Bonde, stat og hjem: Nordisk demokrati og nationalisme – fra pietismen til 2. verdenskrig*. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2009.

- Kildal, Nanna & Stein Kuhnle (red.). *Normative Foundations of the Welfare state: The Nordic Experience*. London/New York: Routledge, 2005.
- Kjöllerström, Sven. *Striden kring kalvinismen i Sverige under Erik XIV: En kyrkohistorisk studie*, Lund: Gleerup, 1935.
- Knudsen Tim. *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2000.
- Koefoed, Nina Javette. *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre: Køn, ret og sædelighed i 1700-tallets Danmark*. København: Museum Tusculanums Forlag, 2008.
- Koefoed, Nina Javette. "I Trust You with My Child: Parental Attitudes to Local Authorities in Cases of Disobedient Children in 18th Century Denmark". *Journal of Historical Sociology* 33, nr. 4, 2020.
- Koefoed, Nina Javette. "Negotiating Memory and Restoring Identity in Broken Families in Eighteenth-Century Denmark". *Journal of Family History* 46, nr 1, 2021.
- Koefoed, Nina Javette & Bo Kristian Holm (red.). *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. København: Gads Forlag, 2021.
- Koefoed, Nina J. & Andrew G. Newby (red.). *Lutheranism and Social Responsibility*. Refo 500 Academic Studies (R5AS), band 082. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht Verlage, 2022.
- Koefoed, Nina Javette & Mathiasen Stopa, Sasja Emilie. "Pietistic Influence on Societal Development in Eighteenth-Century Scandinavia", i *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, band 45. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2021.
- Langley, Chris R. *Cultures of Care: Domestic Welfare, Discipline and the Church of Scotland, c. 1600–1689*. St Andrews Studies in Reformation History. Boston: Brill, 2020.
- Larner, Anette. *The Good Household Gone Bad*. Upubliceret ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet, 2018.
- Lindskog, Annika & Jakob Stougaard-Nielsen. *Introduction to Nordic Cultures*. London: University College London, 2020.
- Luther, Martin. *Den Store Katekismus*, 1529.
- Lövkrona Inger. *Annika Larsdotter, barnamörderska: Kön, makt och sexualitet i 1700-talets Sverige*. Lund: Historiska Media, 1999.

- Marklund, Andreas. *I hans hus: Svensk manlighet i historisk belysning*. Umeå: Boréa, 2004.
- Markkola, P. & I.K. Naumann. "Lutheranism and the Nordic Welfare States in Comparison". *Journal of Church and State* 56, nr 1, 2014.
- Montgomery, Ingun. *Sveriges kyrkohistoria 4 Enhetskyrkans tid*. Stockholm: Verbum i samarbete med Svenska kyrkans forskningsråd, 2002.
- Montgomery, Ingun. *Värjestånd och lärostand: Religion och politik i meningsutbytet mellan kungamakt och prästerskap i Sverige 1593–1608*. Uppsala: A&W, 1972.
- Nelson, Robert H. *Lutheranism and the Nordic Spirit of Social Democracy: A Different Protestant Ethic*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2017.
- Nyström, Per. *I folkets tjänst: Historikern, journalisten och ämbetsmannen Per Nyström*. Artiklar 1927–83 i urval av Anders Björnsson i samarbete med författaren utgivna till Per Nyströms 80-årsdag den 21 november 1983, 1. uppl. Stockholm: Ordfront, 1983.
- Ojala, Kirsi. "Servants' Social Networks and Relationships in Eighteenth-Century Turku and Odense", i Susan Broomhall (red.). *Emotions in the Household, 1200–1900*. London: Palgrave Macmillan UK, 2008.
- Ozment, Steven. *When Fathers Ruled: Family Life in Reformation Europe*. Studies in Cultural History. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1983.
- Pedersen, Mikkel Venborg. *Hertuger: At synes og at være i Augustenborg 1700–1850*. København: Museum Tusculanums Forlag, 2005.
- Petersen, Jørn Henrik. *Fra Luther til konkurrencestaten*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2016.
- Petersen, Jørn Henrik, Klaus Petersen & Niels Finn Christiansen (red.). *Dansk Velfærds historie*, bd. 1–6. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010.
- Pontoppidan, Erik. *Sandhed til Gudfrygtighed: Udi en eenfoldig og efter Mulighed kort, dog tilstrækkelig Forklaring over Sal. Dr. Morten Luthers liden Catechismo, indeholdende alt det, som den, der vil blive salig, har behov for at vide og gjøre*. Gjennemseet og rettet udgave, 2014.
- Rasmussen, Carsten Porskrog. "Godsejer og reformator", i Carsten Porskrog Rasmussen, Hanne Raabemagle, Knud J. V. Jespersen & Poul Holstein (red.). *Moltke: Rigets mægtigste mand*. København: Gads Forlag, 2010.
- Roper, Lyndal. *The Holy Household: Women and Morals, in Reformation Augsburg*. Oxford Studies in Social History. Oxford: Clarendon, 1989.
- Sandvik, Gudmund. "Rettstillinga for barn i gamle dage". *Forskningsnytt* 4, 1979.

- Schwarz Lausten, Martin. *Danmarks kirkehistorie*, 3. udg., København: Gyldendal, 2004.
- Skinnebach, Laura. "Family Matters: The Formation of the Early Lutheran Devotional Household", i Bo Kristian Holm & Nina J. Koefoed (red.). *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*. Refo500 Academic Studies (R5AS), band 033. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2016.
- Stenbæk, Jørgen. "To eller tre regimenter i den lutherske kaldsetik?". *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift*, nr. 17, 1990.
- Stenius, Henrik. "The Good Life is a Life of Conformity: The Impact of Lutheran Tradition on Nordic Political Culture", i Øystein Sørensen & Bo Stråth (red.). *The Cultural Construction of Norden*. Oslo: Scandinavian University Press, 1997.
- Stopa, Sasja Emilie Mathiasen. *Soli Deo Honor et Gloria: Honour and Glory in the Theology of Martin Luther*. Nordic Studies in Theology. Zürich: LIT Verlag, 2021.
- Stopa, Sasja Emilie Mathiasen & Gert Tinggaard Svendsen (red.). "Special Issue, Trust and Protestantism: Has Lutheran Theology Influenced the Trust Culture Sustaining the Scandinavian Welfare States?". *Journal of Historical Sociology* 33, nr. 4, 2020.
- Sørensen, Øystein & Bo Stråth (red.). *The Cultural Construction of Norden*. Oslo: Scandinavian Univ. Press, 1997.
- Taylor, Charles. *A Secular Age*. Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard University Press, 2007.
- Todd, Margo. *The Culture of Protestantism in Early Modern Scotland*. New Haven: Yale University Press, 2002.
- Tottie, Henry William. *Jesper Svedbergs lif och verksamhet: Bidrag till svenska kyrkans historia*. D.1, Uppsala: Akademiska boktr. Edv. Berling, 1885.
- Witte, John. *Law and Protestantism: The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Wåhlin, Vagn. "Grundtvigs økonomiske tænkning", i *Grundtvig studier 1989-1990*. København: Grundtvig-selskabet af 8. September 1990.
- Wåhlin, Vagn. "By og land: Omkring dynamikken i forholdet mellem socio-økonomisk basis, organisation, klasser og ideologi i Danmark i det 19.e århundrede – forsøg til en syntese", i Jørgen Holmgaard (red.). *Det grundt-*

- vigske bondemiljø: arbejds-papirer fra forskningsseminar om det grundtvigske bondemiljø, Vestbirk Højskole 13.–15. oktober 1978. Serie om folkekultur nr 4. Aalborg: Aalborg universitetsforlag, 1981.
- Østergård, Uffe. "Bønder og danskere: Dansk mentalitet og politisk kultur", i Uffe Østergård (red.). *Europas ansigter: Nationale stater og politiske kulturer i en ny, gammel verden*. København: Rosinante, 1998.
- Østergård, Uffe. "Lutheranisme og den universelle velfærdsstat", i Jens Holger Schjørring & Jens Thorkild Bak (red.). *Velfærdsstat og kirke*. Anis, 2005.
- Østhus, Hanne. *Contested Authority: Master and Servant in Copenhagen and Christiania, 1750–1850*. Florence: European University Institut, 2013.
- Ågren, Maria (red.). *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society*. Oxford: Oxford University Press, 2017.

Hushållskultur, patriarkalism och sociala föreställningar

Begrepp och praktik i Hustavlans värld

KARIN HASSAN JANSSON

BEGREPPET "HUSTAVLANS VÄRLD" myntades av kyrkohistorikern Hilding Pleijel på 1950-talet och har sedan dess ofta figurerat i svensk historieskrivning. Syftet med den här texten är dels att ge exempel på och analysera hur Hustavlans värld diskuterats och studerats i svensk och nordisk forskning, dels att plädera för ett alternativt begrepp: *hushållskultur*.

Hustavlans värld utgör ett tvärvetenskapligt forskningsfält och är relevant i ett vidare sammanhang än det svenska och nordiska. En ambition om att vara fullständig eller uttömmande i diskussionen av tidigare forskning vore därför fåfång och följande framställning har en tydlig slagsida mot svensk historisk forskning om tidigmodern tid. Den är indelad i sex avsnitt. Det första ägnas åt Pleijels förståelse av Hustavlans värld. Det andra behandlar den socialhistoriska debatten om Pleijels syn under 1980- och 1990-talet, medan fokus i det tredje avsnittet ligger på den mer idéhistoriskt präglade diskussionen. Det fjärde avsnittet handlar om hur Hustavlans värld studerats i 1990- och 2000-talets genushistoria och i avsnitt fem pläderar jag för begreppet hushållskultur, bland annat med hjälp av ett rättsfall från 1680-talet. I det sjätte och sista avsnittet diskuteras vad som hände med Hustavlans värld när Sverige lämnade den tidigmoderna tiden.

Hustavlans värld, Pleijel och treståndsläran

Redan på 1950-talet beskrev Pleijel det tidigmoderna svenska kyrkolivet i termer av en Hustavlans värld.¹ I en senare text karaktäriserade han den som "en bestämd och klar samhällsideologi, som under mer än två seklar [ca 1600–1850] präglade alla Sveriges inbyggare – alltifrån kungaborgen till den enklaste bondstuga – i deras tänkande och handlande rörande samhällsfrågorna".² Trots att denna samhällssyn hade sin grund i religiösa texter, tillbakavisade Pleijel tanken att den skulle vara "abstrakt teologisk spekulation" och framhöll istället att den var en del av människors liv "sådant detta pulserade ute i landets socknar och byar".³ Han såg den som en "mentalitet" men kallade den också för en "kultursituation".⁴

Enligt Pleijel var hushållet – hemmet och husfolket – "urcellen" i detta samhälle. Det var mycket enhetligt, förklarar han. Grunden var "en för alla gemensam samhällssyn" där det "sammanhållande bandet utgjordes av samhällsideologin i Hustavlan", så som den utformades i *Luthers lilla katekes*. Han beskriver Hustavlans normer som "ryggraden i människornas tänkande och handlande" och betonar samtidens sätt att betrakta samhället som en helhet eller en organism.⁵ För att förstå räcker det inte, enligt Pleijel, att studera de religiösa företeelserna utan man måste – med inspiration från sociologin – "undersöka samtliga faktorer i samhällsväven". Mot den bakgrunden kallar han perioden för "Hustavlans tid" eller "en kyrklig enhetskultur".⁶

Pleijel menar att vi i *Luthers lilla katekes*, i Hustavlan, finner "treståndsläran i den form som blev så typisk för den lutherska ortodoxien" och han återger Luthers beskrivning av de tre stånden som tre "regementen i världen: kyrkan eller det andliga regementet, överheten eller det världs-

---

1. Hilding Pleijel, *Det gamla Växjöstiftet under hustavlans tid* (1950) och *Från hustavlans tid: Kyrkohistoriska folklivsstudier*. Lund: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag, 1951.

2. Hilding Pleijel, "Patriarkalismens samhällsideologi [replikskifte mellan Hilding Pleijel och Börje Harnesk]". *Historisk tidskrift* 107, nr 2, 1987, 220–234, citat från 222. Tidsperioden är den som Pleijel kallar gammalluthersk, se *Hustavlans värld: Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*. Stockholm: Verbum, 1970, 19.

3. Pleijel, "Patriarkalismens samhällsideologi", 1987, 224.

4. Mentalitet (Pleijel, "Patriarkalismens samhällsideologi", 1987, 222); kultursituation (Pleijel, *Hustavlans värld*, 1970, 8).

5. Pleijel, *Hustavlans värld*, 1970, 8, 23, 36.

6. Pleijel, *Hustavlans värld*, 1970, 24.

liga regementet samt familjen eller det husliga regementet”.⁷ I varje stånd fanns en överordnad position som erhållit sin myndighet av Gud och de underordnade vars uppgift var att lyda och följa. Enligt Pleijel var detta samhällsschema ”en uppfattning av samfundslivet som var gemensam för alla stormaktstidens svenskar, vilket socialt skikt de än tillhörde och vilken bildningsgrad de än innehade”.⁸

Läran om de tre stånden spreds enligt Pleijel genom att Hustavlans ingick i psalmböcker och katekeser och att dess samhällssyn och normer togs upp i predikningar och husförhör. Hans redogörelse för lärans genomslag kan, som han skriver, bara ske genom stickprov. Alla hans exempel (de flesta från det politiska livet men även dalmålningar från tidigt 1800-tal) rör treståndsläran och visar enligt Pleijel dess ”fasta förankring i den allmänna åskådningen”.⁹ Denna treståndslära som enligt Pleijel inpräglade de olika ståndens ”noga avgränsade uppgifter” och därigenom givit ”samhällslivet en statisk karaktär” utmanades av naturrätten, pietismen och politiska förändringar. Skiftesreformerna under 1800-talets första hälft bröt upp den gamla agrara kulturen och därmed, menar Pleijel, också grunden för Hustavlans samhälle, som snart var en svunnen värld.¹⁰ Även när han redogör för samhällsuppfattningens uppluckring och försvinnande under 1700- och 1800-talet handlar det dock främst om treståndsläran.

För den fortsatta analysen är det viktigt att notera vissa genomgående drag i Pleijels framställning. Hustavlans är som framgått för honom i princip synonym med treståndslärans uppdelning av samhället i tre sidordnade stånd med en hierarkisk ordning inom respektive stånd. Följaktligen handlar hans karaktäristik av samhället i termer av Hustavlans värld om att föreställningen om dessa tre stånd hade en bred folklig förankring. Upplösningen av denna föreställningsvärld skedde då dess sociala och ekonomiska underlag försvann. Det gammallutherska samhällsschemat var för Pleijel i hög utsträckning en statisk social kategori-

---

7. Pleijel, *Hustavlans värld*, 1970, 34. Jag vill betona att detta är Pleijels uttolkning av Luthers texter och att det i denna antologi finns andra tolkningar och beskrivningar av Luthers idéer om hushåll och samhällsordning.

8. Pleijel, *Hustavlans värld*, 1970, 34.

9. Pleijel, *Hustavlans värld*, 1970, 40–44, citat från 44.

10. Pleijel, *Hustavlans värld*, 1970, 37–52, citat från 49.

sering anpassad för ett agrarsamhälle. I senare forskning har Hustavlan ofta kopplats samman med det fjärde budet om att hedra sin moder och sin fader. Pleijel nämner fjärde budet och att det fanns en analogi mellan de olika stånden, men det sker i förbigående. Han lägger inte heller ut texten om maktordningen inom hushållsståndet eller Hustavlans betydelse för relationen mellan män och kvinnor.

Hustavlans värld och debatten om patriarkalism

Pleijels beskrivning av den tidigmoderna periodens religiöst präglade mentalitet har haft stort genomslag i såväl kyrkohistorisk som historisk forskning men också rönt en del kritik och skapat diskussion. I början av 1990-talet publicerades en antologi där Hustavlans värld diskuteras. Christer Ahlberger och Göran Malmstedt beskriver det aktuella forskningsläget i inledningen: "Att – som Pleijel hävdar – hustavlan utgjorde en 'självklar' förutsättning för tänkandet före 1950 har blivit något av en 'knäckfråga' i den socialhistoriska forskningen."¹¹ En debatt fördes också om Hustavlans värld i *Historisk tidskrift* och några andra publikationer i slutet av 1980- och början av 1990-talet, en tid då historiker ofta vände sig till samhällsvetenskaper som sociologi och antropologi för inspiration snarare än till kyrkohistoria och etnologi.

I diskussionen ifrågasattes Pleijels syn på Hustavlan som mentalitet på två grundläggande plan. För det första kritiserades det kyrko- och utbildningshistorikern Daniel Lindmark kallade för förmedlingsnivån och Lindmark menade, efter studier av prästernas folkundervisning under 1700-talet, att Hustavlan inte användes i någon större utsträckning förrän kring sekelskiftet 1800. För det andra diskuterades det Lindmark kallade förankringsnivån.¹² Den empiriska grunden för Pleijels påståen-

---

11. Christer Ahlberger & Göran Malmstedt, "Inledning", i Christer Ahlberger & Göran Malmstedt (red.), *Västsvensk fromhet: Jämförande studier av västsvensk religiositet under fyra seklar*. Göteborg: Humanistiska fakulteten, 1993, 3.

12. Daniel Lindmark, "Hustavlan i folkundervisningen", i Christer Ahlberger & Göran Malmstedt (red.), *Västsvensk fromhet: Jämförande studier av västsvensk religiositet under fyra seklar*. Göteborg: Humanistiska fakulteten, 1993, 43–69; Daniel Lindmark, "New Wine into Old Bottles: Luther's Table of Duties as a Vehicle of Changing Civic Virtues in 18th- and 19th-Century Sweden", i D. Tröhler, T.S. Popkewitz & D.F. Labaree (red.), *Schooling and the Making of Citizens in the Long Nineteenth Century*. New York: Routledge, 2011, 34–40.

den om samhälleligt genomslag var begränsad och i debatten på 1980- och 1990-talen fördes diskussionen vidare med hjälp av ny social- och kulturhistoriskt inriktad forskning. Flera historiker lade fram empiriska belägg för att de lägre samhällsskikten – bönder, pigor och drängar – inte hade internaliserat den hierarkiska ordning som Hustavlans föreskrev.

Socialhistorikern Börje Harnesk menar, i den artikel som inledde debatten i *Historisk tidskrift*, att Hustavlans samhällssyn inte alls var så dominerande i det tidigmoderna samhället som Pleijel låtit påskina. Harnesk talar om samhällssynen i termer av *patriarkalism* och menar att tre väsentliga drag behöver vara uppfyllda för att "sociala relationer ska kunna anta en patriarkalisk färgning". Dessa är olikhet, ömsesidighet och helhet: parterna i en patriarkalisk relation ska inte vara jämlikar, de har rättigheter och skyldigheter gentemot varandra, och patriarkalismen ska göra anspråk på att gripa in i parternas hela sociala liv.¹³ Han framhåller vidare, i anslutning till den franska historikern Jean-Louis Flandrin, att patriarkalismen genomgick en förändring under 1700-talet, från att "tidigare främst ha uppfattats som en relation av absolut makt och ovillkorlig underkastelse" till "en modell för omsorg och faderlig omtanke".¹⁴

Med utgångspunkt i 1770-talets debatt om legostadgan och konflikter om arbetskraft i 1700- och det tidiga 1800-talets Norrland, kommer Harnesk fram till att patriarkalismen utvecklades och blev riktigt betydelsefull först kring sekelskiftet 1800. För att komma åt spridningen och internaliseringen av Hustavlans normer i de bredare folklagen studerar Harnesk bland annat legofolkets attityder till årstjänst, så som de kom till uttryck i samband med konflikter och i lokalt förankrade beskrivningar av arbetskraftsbristen. De visar, enligt Harnesk, att tjänstefolket inte hade internaliserat en patriarkalisk grundsyn. Den motvilja mot lönearbete och strävan efter oberoende som de norrländska drängarna och pigorna uppvisade var, som han ser det, oförenlig med patriarkalismen och så länge det rädde brist på tjänstefolk hade de en stark förhandlings-

---

13. Börje Harnesk, "Patriarkalism och lönearbete". *Historisk tidskrift* 106, nr 3, 1986, 330–331. Harnesk diskuterar sin definition i en senare text och betonar då i princip enbart helhetskriteriet som det som verkligen skiljer en patriarkalisk relation på arbetsmarknaden från andra. Börje Harnesk, *Legofolk: Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige*. Umeå: Umeå universitet, 1990, 46–48.

14. Börje Harnesk, "Patriarkalismens samhällsideologi [replikskifte mellan Hilding Pleijel och Börje Harnesk]". *Historisk tidskrift* 107, nr 2, 1987, 236.

position gentemot husbönderna. Den patriarkaliska offensiven kring sekelskiftet 1800 – den patriarkaliska renässansen – skedde mot denna bakgrund, som ett nytt försök att få bukt med bristen på arbetskraft.¹⁵

Pleijel menade att hustavleideologins stora spridning berodde på att prästerna sedan 1600-talet med stor flit bemödat sig om att lära ut detta samhällsschema. På den punkten har han kritiserats av Daniel Lindmark som bland annat i en artikel från 1993 visar att Hustavlan hade en mycket tillbakadragen ställning i folkundervisningen under 1600-talet. Först under 1700-talets senare del fick den större spridning, för att snart försvinna igen en bit in på 1800-talet. Mot den bakgrunden ifrågasätter Lindmark Pleijels påståenden om hustavleideologins omfattande spridning under 1600- och 1700-talet. Däremot förhåller Lindmark sig positiv till Harnesk idéer om en patriarkalisk renässans kring sekelskiftet 1800, en tid som också innebar en intensifiering av folkundervisningen om Hustavlan. Lindmark menar, liksom Harnesk, att denna tid innebar en "övergång från ett hierarkiskt lydnadsförhållande till relationer präglade mera av ansvar och ömsesidighet" och att den patriarkaliska renässansen kan ses som ett sätt att alliera husbönderna med staten och kyrkan i kampen mot de samhälleliga upplösningstendenser som då allt oftare kopplades till de obesuttna.¹⁶

Historikern Peter Aronsson gör ett inlägg i debatten med artikeln "Hustavlans världs: Folklig mentalitet eller överhetens utopi?" Han kritiserar, liksom Harnesk och Lindmark, Pleijels syn på Hustavlan som både religiöst samhällsprogram och mentalitet och vill, i enlighet med Harnesk, ta sig an den metodiskt svåra uppgiften att undersöka hur allmänt omfattad hustavleideologin var. Enligt Aronsson utgick Pleijel och många av hans generationskamrater från att allmogen var "rå och okultiverad" medan Aronsson utgår från att lokalsamhällena präglades av en egen kultur som bland annat innefattade en organisering enligt "kommunala principer". Mötet mellan överhet och allmoge blir i Aronssons version ett möte mellan olika kulturer (hustavleideologi och kommu-

---

15. Harnesk, "Patriarkalism och lönearbete", 1986, 326–355; Harnesk, *Legofolk*, 1990, 72–87.

16. Daniel Lindmark, "Sann kristendom och medborgerlig dygd": *Studier i den svenska katekesundervisningens historia*. Umeå: Arbetsenheten för religionsvetenskap, 1993, 96–99, citat från 95.

nalism) istället för ett möte mellan "kultur" och "ordning och okultur". Genom en studie av hur lokala problem och konflikter hanterades i tre Smålandssocknar under 1700-talet kommer Aronsson sedan fram till att bönderna "saknade den grundläggande respekt för överhetens omsorger, som enligt hustavlan borde finnas tillstädes".¹⁷ Aronssons menar – helt i linje med Harnesk – att böndernas krav på självbestämmande var mer grundläggande för deras mentalitet än deras "förtrostan på överhetens omsorger och vördsam[ma] lydnad av dess påbud" och att det framför allt var den hierarkiska relationen och frälsets anspråk på överhöghet som ifrågasattes.¹⁸ Enligt Aronsson uppfattade bönderna inte sin roll som "åhörare och undersåtar i de termer av underkastelse och lydnad, som hustavlan föreskrev". Hans slutsats är att Hustavlans värld kan duga som metafor för ståndssamhällets ideologi om den förstås som "konfliktfylld och ambivalent, utmanad och sammansatt – inte som en till homogen mentalitet förvandlad prästerlig eller adlig utopi".¹⁹

Lundahistorikern Eva Österberg betonar, liksom Aronsson, att bönderna ska ses som bärare och skapare av kultur när hon diskuterar böndernas föreställningsvärld och deras relation till stat och andra överheter i en artikel 1992. Efter en forskningsgenomgång landar hon i en beskrivning av de svenska tidigmoderna böndernas mentala värld i fem punkter. De rör (1) böndernas känsla för frihet och egendom, (2) deras vana att appellera till lagen, (3) deras erfarenheter av kommunala organisationer och konsensus, (4) en funktionell uppdelning av samhället i skilda stånd, och (5) en patriarkal ideologi. Hon menar att dessa föreställningar kan utgöra grund för en fredlig interaktion mellan folk och auktoriteter, förutsatt att man betonar ömsesidigheten i treståndsläran och patriarkalismen.²⁰ Österberg framhåller också att patriarkalismen hade en potential för att användas på olika sätt av olika grupper, både för att inskräpa hierarki och för att etablera ömsesidiga skyldigheter och rättigheter.

Utmärkande för den här 1980- och 1990-talsdebatten är kopplingen

---

17. Peter Aronsson, "Hustavlans värld: Folklig mentalitet eller överhetens utopi", i Christer Ahlberger & Göran Malmstedt (red.), *Västsvensk fromhet: Jämförande studier av västsvensk religiositet under fyra sekler*. Göteborg: Humanistiska fakulteten, 1993, 11–41, citat 33.

18. Aronsson, "Hustavlans värld", 1993, 11–41.

19. Aronsson, "Hustavlans värld", 1993, 36.

20. Eva Österberg, "Folklig mentalitet och statlig makt: Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige". *Scandia* 58, nr 1, 1992, 81–102.

till den socialhistoriska forskningstraditionen och ett fokus på Hustavlans betydelse för relationen mellan över- och underordnade grupper. Harnesk och Aronsson kombinerar Hustavlans normer om makt och lydnad med en förståelse av treståndsläran som liknar det som kyrkohistorikern Anders Jarlert kallar en "sociologisk uppfattning". En sådan förståelse (som enligt Jarlert förekom redan under Hustavlans tid) utmärks av att tyngdpunkten flyttats från en ursprunglig dynamisk "funktionell uppfattning, där samma personer finns i de olika stånden och har olika funktioner" till en uppfattning "där varje stånd identifieras med sin överordnade grupp".²¹ Ett annat sätt att uttrycka det är att treståndsläran sidoordnade stånd tenderar att förstås som den politiska fyrståndslärans hierarkiskt ordnade stånd. Den senare illustreras ofta med bilden av en krokantårta där varje stånd är en våning med bönderna längst ner och adeln på toppen (Rosenhanes krokan). I centrum för den socialhistoriska debatten stod därför hierarkin och konflikterna mellan (manlig) överhet och (manliga) undersåtar i de politiska och kyrkliga stånden. Här finns för sin tid ganska typiska historiematerialistiska influenser; framför allt Harnesk, men även Aronsson, betonar att dessa grupper hade olika intressen och att det därför uppstod konflikter mellan dem. Enligt Aronsson hämtade de underordnade bönderna stöd för sitt motstånd i föreställningar om kommunalism, normer som ställdes mot överhetens (implicita) stöd i hustavleideologin. Deras diskussion av Hustavlans samhälle tangerar debatten om huruvida det tidigmoderna samhället i första hand präglades av konflikt eller konsensus. Harnesk ställde sig på konfliktsidan, Aronsson mera i mitten medan Österberg var öppen för att relationen mellan undersåtar och överhet var mer präglad av integration än konflikt.

En annan faktor av betydelse är att geografiska skillnader inte tillmättes någon större betydelse i den här diskussionen trots att Pleijel och Aronsson utgick från södra Sverige (mest Småland) medan Lindmark och Harnesk studerade norra Sverige, områden med ekonomiska, sociala och kyrkliga särdrag som påverkade såväl kyrkliga traditioner som

---

21. Anders Jarlert, "En ny tid med kyrkliga böcker", i Lennart Tegborg & Anders Jarlert (red.), *Sveriges kyrkohistoria 6: Romantikens och liberalismens tid*. Stockholm: Verbum, 2001, 31.

sociala relationer.²² Deras skilda slutsatser vad gäller spridningen och förankringen av Hustavlans värld skulle alltså kunna bero på att det såg olika ut i olika delar av riket.

Oikos, hushållning och sociala föreställningar

Pleijel lyfter fram hustavleideologins och treståndslärans medeltida rötter, medan andra betonar hushållsnormerna som ett arv från antiken och Aristoteles. Det senare har varit särskilt framträdande i idéhistoriskt inriktad forskning och i studier som rör hushållets och samhällets ekonomi, eller dess *hushållning*, som man skulle ha sagt i det tidigmoderna samhället. Ordet ekonomi kommer från grekiskans *oikos* som betyder hus eller hushåll och den tidigmoderna ekonomin handlade om att "hålla hus" eller "sköta hushåll" på olika nivåer. Sveriges första professor i (national)-ekonomi, Anders Berch (1711–1774), betraktade rikets ekonomi som en del av en treenighet. Hushållningens principer fanns på gudomlig, allmän och enskild nivå och den gudomliga hushållningen satte gränserna för den allmänna (nationella) som var Berchs specialområde.²³ De olika nivåerna var helt beroende av varandra och djupt förankrade i det religiösa tänkandet.²⁴

I 1980-talsdebatten betonade historikern Per-Arne Karlsson hustavleideologins bakgrund i de aristotelisk-skolastiska teoribildningarna och att den präglades av en helhetssyn. Varje objekt i samhället – må det vara en människa eller sten – ansågs ha ett ändamål i relation till

---

22. Se t.ex. Ahlberger & Malmstedt, "Inledning", 1993, 1–3, Carl-Johan Gadd, "The Agricultural Revolution in Sweden 1700–1870", i Janken Myrdal & Mats Morell (red.), *Agrarian History of Sweden: From 4000 BC to AD 2000*. Lund: Nordic Academic Press, 2011, 119–132 och Jarlert, "En ny tid", 2001, 74, 87–89.

23. Göran Rydén, "Eskilstuna Fristad: The Beginnings of an Urban Experiment", i Göran Rydén (red.), *Sweden in the Eighteenth-Century World: Provincial Cosmopolitans*. Farnham: Ashgate, 2013, 127; Sven-Eric Liedman, *Den synliga handen: Anders Berch och ekonomiämnena vid 1700-talets svenska universitet*. Stockholm: Arbetarkultur, 1986, 30–32.

24. Det finns många exempel på hur religiöst präglat 1700-talets politiska och ekonomiska tänkande var i Carola Nordbäcks avhandling om Chydenius, *Lycksalighetens källa: Kontextuella närläsningar av Anders Chydenius budordspredikningar, 1781–82*. Åbo: Åbo akademi, 2009. För det politiska området, se t.ex. Michael Bregnsbo & Pasi Ihalainen, "Gradual Reconsiderations of Lutheran Conceptions of Politics", i Pasi Ihalainen, Michael Bregnsbo, Karin Sennfelt & Patrik Winton (red.), *Scandinavia in the Age of Revolution: Nordic Political Cultures 1740–1820*. Farnham: Ashgate, 2011, 107–120.

helheten. Delarna var hierarkiskt ordnade och beroende av varandra samtidigt som enheten upprätthölls av en ledande princip. Saknades denna princip upplöstes helheten och delarnas ändamål försvann.²⁵ Även historikern Leif Runefelt lägger stor vikt vid hushållsnormernas antika arv i sin analys av stormaktstidens ekonomiska tänkande i Sverige. Hans analys utgår från husfaderslitteratur, politi-lagstiftning och andra statliga styrdokument och som han ser det bottnar normer och föreställningar om hushåll, hushållning och hierarki i aristoteliskt tänkande. Samtidigt betonar han deras överensstämmelse med det som sades i Hustavlan.²⁶

Om Runefelts fokus är världsliga texter, diskuterar Lindmark Hustavlans idémässiga innehåll utifrån religiösa texter. I en artikel från 2011 skiljer han mellan två huvuddelar: treståndsläran och patriarkalismen. Han lyfter fram att treståndsläran ibland kombinerats med den politiska fyrståndsläran och att dess uttolkning förändrades över tid. Det patriarkaliska innehållet delar han upp i två aspekter: den hierarkiska ordningen och reciprociteten. Den senare hade, menar han, två varianter. Den ena var "kall", fanns i de kyrkliga och politiska stånden, och karaktäriserades av absolut auktoritet och ovillkorlig underordning. Den andra, den "varma", karaktäriserades av faderlig omsorg och respektfull underordning och beskrevs i relation till hushållsståndet. Lindmark visar att det fjärde budet och dess koppling till Hustavlans normer fick en mer framstående ställning i katekeser och andra texter i slutet av 1700- och början av 1800-talet samtidigt som den "varma" aspekten av patriarkalismen fick företräde framför den "kalla". En liknande utveckling är, enligt Lindmark, synlig i diskussioner och lagstiftning om tjänstefolk och han kopplar förändringen till samtidens debatt om moralisk utarmning och den "sociala frågan". Vid denna tid skedde även ett uppsving i användningen av Hustavlan i folkundervisningen. Men då var det Hustavlans normer för olika grupper som stod i centrum, inte dess beskrivningar av treståndsläran.²⁷

---

25. Per-Arne Karlsson, "Arbetsdelning och integration före marknadssamhället: Patriarkalismens funktion i teori och praktik". *Historisk tidskrift* 108, nr 3, 1988, 362–376.

26. Leif Runefelt, *Hushållningens dygder: Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 2001, passim, särskilt kap. 4.

27. Lindmark, "New Wine", 2011, 41–45.

I artikeln "Hustavlen og Aristoteles: En disciplinerende affære" från 2013 diskuterar den norska idéhistorikern Ingrid Markussen Hustavlans budskap, funktion och betydelse. Hon ser Hustavlan som en föreställningsvärld och en "styrningsteknologi" och lyfter fram dess disciplinerande funktion. Den skulle bland annat främja social disciplin genom att "indbygge en tænkning, hvor det hierarkiske princip var grundlæggende for forholdet mellem del og helhed i samfundsorganismen".²⁸ När historikern Nina Koefoed och teologen Bo Kristian Holm undersöker den lutherska lärans inflytande på det tidigmoderna och moderna danska samhället, betonar de istället dess inslag av ömsesidighet (*gensidighed*). De beskriver det dubbla arvet efter Luther: å ena sidan fanns drag av demokratisering i hans lära eftersom alla människor var lika inför Gud, å andra sidan fanns en tydlig aspekt av hierarkisering i och med kraven på lydnad i sociala relationer.²⁹ De menar att det viktiga är hur detta arv förvaltades i praktiken, vilken "anvendelse teologien fik". Koefoed och Holm tar också hjälp av begreppet sociala föreställningar som de beskriver som

de forestillinger, mennesker har med sig i deres liv i den nære og i den større verden. De sociale forestillinger omfatter både en selvforståelse og ens forståelse af andre mennesker og af samfundet i sin helhed – herunder i særlig grad ens forventninger, ens pligter og ens rettigheder over for en selv og andre.³⁰

De sociala föreställningarna ligger bakom människors handlingar och avgör vad som är legitimt.³¹ Koefoeds och Holms synsätt ligger nära Pleijels, med den viktiga skillnaden att det är det fjärde budet och den lutherska lärans inslag av ömsesidighet som står i fokus, snarare än treståndslärans statiska indelning av jordelivet i tre hierarkiskt ordnade funktionella sfärer.

Den socialhistoriska debatten om Hustavlans värld handlade framför allt om hierarkin inom de kyrkliga och politiska stånden samt relatio-

---

28. Ingrid Markussen, "Hustavlen og Aristoteles: En disciplinerende affære". *Idéhistorisk tidsskrift* 4, 2013, 37–51, citat från 38 och 48.

29. Se även Sasja Emelie Mathiasen Stopa, "Martin Luthers syn på kvinden som hustru og hersker", *Scandia* 85, nr 2, 2019, 30–58.

30. Nina J. Koefoed & Bo Kristian Holm, "På sporet af velfærdsstatens dybe rødder", i Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm (red.), *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. Köpenhamn: Gads Forlag, 2021, 23–24.

31. Koefoed & Holm, "På sporet af velfærdsstatens dybe rødder", 2021, 23–24.

nen mellan överhet och undersåtar. De idéhistoriskt präglade studierna handlar mer om läran i sig och hur den kom till uttryck i olika typer av normerande sammanhang, som i politilagar och katekesutläggningar. Tonvikten läggs på arvet från Aristoteles och att Hustavlans existerade i ett sammanhang där riket liknades vid en organism vars samtliga delar var nödvändiga men hade olika uppgifter. Hushåll fanns på skilda nivåer i denna organiska helhet och individerna i olika positioner i hushållen. I dessa studier har helhetens hierarkiska ordning varit mer framträdande än reciprociteten, även om den också uppmärksammas. För vissa, som Lindmark, blev reciprociteten, i form av en omsorgsfull, varm faderlighet, mer framträdande kring sekelskiftet 1800. För andra, som Holm och Koefoed, var spänningen mellan ömsesidighet och hierarki ständigt närvarande i den Lutherska läran. På idénivå har alltså hustavleideologins inre ambivalenser, spänningar och motsättningar uppmärksammas liksom hur de kommit till uttryck i olika typer av normativa texter från 1500- till 1800-talet. Dessa texter var del av en lärd praktik där Hustavlans normer formulerades och diskuterades.

Holm och Koefoed betonar, liksom bland andra Pleijel och Österberg, även vikten av att studera hur Hustavlans normer användes i mer vardagsnära sociala praktiker. Lindmark har, som redan nämnts, framhållit att Hustavlans betydelse kan studeras på flera sätt och på olika nivåer. Han talar om en första, övergripande ideologisk nivå där Hustavlans uttolkas och där dess normer uttrycks i politiska, teologiska, filosofiska och pedagogiska diskussioner. På nästa nivå finns den pedagogiska implementeringen av Hustavlans, exempelvis i predikningar, läseböcker och undervisningspraktiker. Den tredje nivån fokuserar på hur gemene man tog emot och internaliserade Hustavlans normer och föreställningar. För att studera denna nivå, krävs, enligt Lindmark, att forskaren vänder sig till exempelvis rättsliga handlingar och sockenstämmoprotokoll, källor som, med Lindmarks ord "speglar efterlevnaden".³² Sådana källor har sedan 1990-talet utgjort grunden för en mängd genushistorisk forskning med fokus på tidigmodern tid.

---

32. Lindmark, "New Wine", 2011, 35–36, citat från 36. Min översättning. Originaltext: "reflect the observance".

Hushåll, könsmaktsordning och ömsesidiga plikter

I forskning om relationerna mellan män och kvinnor i det tidigmoderna samhället, har hustavleideologins existens inte varit den knäckfråga som den kunde vara på det socialhistoriska fältet. Däremot har Hustavlans normer ofta fått förklara mönster i olika praktiker och diskurser. Här finns därför en mängd studier som behandlar Hustavlans förankring i det tidigmoderna samhället. Men innan jag går in på dem vill jag ta upp standardverket *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige* av historikern Kekke Stadin eftersom det kan sägas förena de idéhistoriska och genusvetenskapliga traditionerna. Utifrån en analys av olika typer av texter – framför allt tillfällesdiktning, husfaderslitteratur, reseberättelser, dagböcker och brev – visar hon att religionen och den samhällsordning som sammanfattas i Hustavlans var en ideologisk motivering och legitimering av den tidigmoderna maktrelationen mellan könen. Äktenskapet var centralt för alla, oavsett social ställning, och även om det fanns vissa ståndsgemensamma och könsneutrala dygder, utmärktes stormaktstiden, enligt Stadin, av att män och kvinnor ur olika stånd tillskrevs olika egenskaper.³³

Europeisk forskning som lyft fram religionen som grund för maktfördelningen mellan könen och dess betydelse i samhället har varit en inspirationskälla för Stadin och många andra genushistoriker som studerar tidigmodern tid. Två betydelsefulla verk kom strax före 1990: *An Ordered Society* av Susan Amussen (1988) och *The Holy Household* av Lyndal Roper (1989). Amussen visar hur hushållet fungerade som en (könad) modell för andra korporationer i 1600-talets engelska samhället. Analogin mellan hushållet och andra institutioner skapade ordning.³⁴ Roper studerade 1500-talets Augsburg och kopplade tydligt samman reformationens etik med relationen mellan könen. Hennes tes var att "the moral ethic of the urban Reformation, both as a religious credo and a social movement, must be understood as a theology of gender".³⁵ I svensk och

---

33. Kekke Stadin, *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*. Lund: Nordic Academic Press, 2004, passim.

34. Susan D. Amussen, *An Ordered Society: Gender and Class in Early Modern England*. New York: Columbia University Press, 1988.

35. Lyndal Roper, *The Holy Household: Women and Morals in Reformation Augsburg*. Ox-

nordisk forskning om relationerna mellan könen har hushållets maktordning ansetts prägla allt från rättspraxis till populärkultur och arbetsliv. Här ges några enstaka exempel från ett omfattande forskningsfält.

Ett av huvudresultaten i min egen avhandling om synen på våldtäkt i det tidigmoderna Sverige var att människor agerade, beskrevs och bedömdes i relation till en gemensam referensram där hushållsordningen var central. Fram till senare delen av 1700-talet präglades de berättelser om våldtäkt som fördes fram inför rätta i hög grad av offrens och de anklagades positioner i hushållet. Giftna kvinnor betonade vissa element i sina berättelser om hur de utsatts för våldtäkt, och pigor lyfte fram andra aspekter. Drängars försvar mot anklagelser om våldtäkt hade tydliga likheter, medan husbönders förklaringar av vad som hänt hade andra gemensamma drag. Rannsakningar som behandlade pigors anklagelser mot husbönder cirklade ofta kring frågor om huruvida husbonden missbrukat sin makt.³⁶ Jag fann, i enlighet med historikern Jonas Liliequist, att husbondemakten var legitim endast så länge den utövades inom rammarna för det goda husbondskapet.³⁷

I tolkningen av detta lyfte jag också in analogierna mellan hushållet och riket och betonade deras gemensamma grund i en hierarkisk ordning präglad av ömsesidiga skyldigheter och rättigheter mellan under- och överordnad. Husbönder som missbrukade sin makt riskerade att underminera hela samhällsordningen. I det lilla formatet handlade det om "enskilda mäns handlingar, på ett annat plan om var gränserna för de manliga positionernas auktoritet och makt gick och på ytterligare en annan nivå om den patriarkaliska och politiska maktens legitimitet".³⁸ Studien visade att 1600- och 1700-talets samhälle präglades av föreställningar och förväntningar knutna till människors positioner i hushållet. Dessa föreställningar och förväntningar existerade såväl hos de drängar, pigor, soldater och bondhustrur som vittnade i de lokala rätterna som

---

ford: Clarendon, 1989, 1.

36. Karin Hassan Jansson, *Kvinnofrid: Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800*. Uppsala: Uppsala universitet, 2002.

37. Jansson, *Kvinnofrid*, 2002, kap. 4, "Jonas Liliequist, 'Flep eller hustyrann': En diskurs om manlighet, makt och auktoritet i 1600- och 1700-talets Sverige", i Anette Warring (red.), *Køn, religion og kvinder i bevægelse: Konferencerapport fra det vi. Nordiske Kvindehistorikermøde, Tisvildeleje 12–15 August 1999*. Roskilde: Institut for Historie og Samfundsforhold, 2000.

38. Jansson, *Kvinnofrid*, 2002, 320.

hos de lärda män som i slutänden avgjorde deras öden i överrätterna.³⁹

Min forskning var inspirerad av Liliequists studier av manlighetsideal där han bland annat visat betydelsen av mäns positioner i hushållsordningen i tolkningen av våld. Ett rättsfall som Liliequist använder för att diskutera detta rör en konflikt på ett bröllop i Jämtland i mitten av 1600-talet. De inblandade var brudgummen, en bonde, och en soldat som bodde hos bonden. Soldaten skulle ansvara för festens ölservering men under kvällen bad bonden sin svärdotter gå ner i källaren för att hämta öl. Soldaten såg detta som ett uttryck för att bonden inte litade på honom, tog illa vid sig och vägrade att lämna ifrån sig källarnyckeln. Då gav bonden honom en örfil och soldaten svarade med att sticka en kniv i bondens hjärta. Liliequist förklarar soldatens häftiga reaktion bland annat med att han kan ha tolkat örfilen som en förolämpning eftersom det var ett gängse sätt för en överordnad i hushållet att tillrättavisa en underordnad hushållsmedlem. Soldaten hade nyligen varit dräng och kunde därför ha varit särskilt känslig för att utsättas för den typen av våld.⁴⁰ I det här sammanhanget är poängen att hustavlans normer om relationen mellan husbondfolk och tjänstefolk kan vara nödvändiga för att förstå tidigmoderna konflikter och sociala relationer.

Husfaderns roll, befogenheter och skyldigheter har stått i fokus för flera svenska genushistoriker som studerat tidigmodern tid. Liliequist, men också historikerna Andreas Marklund och Rosemarie Fiebranz, har framhållit att husfaderns makt hade sin självklara förankring i Bibels ord och Hustavlans, men att den samtidigt ständigt måste erövrats och upprätthållas i praktiken. Idealet var att makten skulle upprätthållas i harmoni med hustrun. En man som slog sin hustru, hade misslyckats med att upprätthålla sitt välde. Med husfadersmakten kom också ett ansvar för den äktenskapliga sämjan.⁴¹ Fiebranz, Marklund och historikern

---

39. Jansson, *Kvinnofrid*, 2002, passim.

40. Jonas Liliequist, "Violence, Honour and Manliness in Early Modern Northern Sweden", i Mirkka Lappalainen & Pekka Hirvonen (red.), *Crime and Control in Europe from the Past to the Present*. Helsingfors: Academy of Finland, 1999, 186–188.

41. Jonas Liliequist, "Changing Discourses of Marital Violence in Sweden from the Age of Reformation to the Late Nineteenth Century". *Gender & History* 23, nr 1, 2011, 4–6. Se även Andreas Marklund, *I hans hus: Svensk manlighet i historisk belysning*. Umeå: Borea, 2004, 34 och Rosemarie Fiebranz, *Jord, linne eller träkol? Genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750–1850*. Uppsala: Uppsala universitet, 2002, 286–307, 336–343, 355–358.

Malin Lennartsson har också visat att Hustavlans normer genomsyrade argumentationen kring äktenskaplig osämja i domkapitel och sockenstämmor. Normerna återopades av såväl kyrkans funktionärer som kvinnor och män i allt från prästhushåll till bonde- och torparhushåll.⁴²

Ett viktigt inslag i delar av den här genushistoriska forskningen är att Hustavlans normer användes som grund för argument och anspråk av människor i såväl underordnad som överordnad ställning. Ibland kom normerna till ytan i diskussioner och tolkningar av våldtäkt. Furiren Daniel Wirstedt stod inför rätta i Allbo härad i Småland på 1730-talet anklagad för våldtäkt. Det fanns flera vittnen till att han misshandlat Britta, som tillfälligtvis arbetat i hans hushåll och var dotter till en bonde på hans gård. Hon, och hennes familj, hävdade att furirens våld inte kunde betraktas som aga utan istället var orättfärdigt och användes för att tvinga henne till sex och tystnad. De beskrev det som tyranniskt, ett tydligt uttryck för maktmissbruk, och deras argumentation bottnade i Hustavlans normer om hur en god husbonde skulle agera. Wirstedt, å sin sida, hävdade att han som husbonde haft anledning att aga Britta som piga: han hade "dragit henne i håret och gett henne ett par örfilar" för att hon varit vårdslös med hans saker och bemött honom "med skamlös mun". Wirstedts försvar gjorde bruk av Hustavlans normer om att tjänstefolk skulle lyda sina husbönder och att föräldrar och husbondfolk hade rätt att aga sina underordnade hushållsmedlemmar i uppfostrande syfte.⁴³

Liliequist, jag och en mängd andra historiker lyfter alltså fram den spänning som fanns i den patriarkaliska ordningen genom de ömsesidiga rättigheterna och skyldigheterna mellan över- och underordnad.⁴⁴ Till skillnad från exempelvis Harnesk och Aronsson, visar vi att även människor i underordnade positioner kunde använda Hustavlans nor-

---

42. Marklund, *I hans hus*, 2004, passim; Fiebranz, *Jord, linne*, 2002, 286–307, 336–343, 355–358; Malin Lennartsson, "Att föregå med gott exempel: Våld och misshandel i den tidigmoderna prästfamiljen", i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Väldets mening: Makt, minne, myt*. Lund: Nordic Academic Press, 2004, 61–86. Se även Hilde Sandvik, "Hedre din far og din mor: Om lydighet og det fjerde budet i praksis i tidlig nytid", i Finn-Einar Eliassen et al. (red.), *Den Rianske vending: Festskrift i anledning professor Øystein Rians 70 årsdag 23. februar 2015*. Oslo: Novus, 2015, 307–320.

43. Citatet och en mer utförlig beskrivning och analys av fallet finns i Karin Hassan Jansson, "Pigors arbete och vardag i det tidigmoderna Sverige". *Personhistorisk tidskrift* 109, nr 2, 2013, 137–158, citat från 148.

44. Se även t.ex. Fiebranz, *Jord, linne*, 2002, 356, Marklund, *I hans hus*, 2004, 290.

mer som grund för anspråk.⁴⁵ Det var inte säkert att deras anspråk tillgodosågs, men de togs ofta på allvar och utreddes.

För Danmarks del visar Nina Koefoed i en artikel från 2019 hur reformationens moral och den lutherska läran genomsyrade både strukturen och innehållet i de danska lagarna från 1665 och 1683. Såväl läran om de två regementena, som treståndsläran och Hustavlans utläggningar om de olika hushållsmedlemmarnas skyldigheter och rättigheter syns tydligt i de danska lagarna.⁴⁶ I en annan artikel från samma år beskriver, jämför och diskuterar Koefoed organiseringen av fattigvård i Danmark och Sverige från reformationen fram till 1900-talet. Hon betonar kontinuitet och menar att den offentligt organiserade fattigvården var nära kopplad till den lutherska läran från 1500-talet fram till någon gång i mitten av 1800-talet.⁴⁷ I Koefoeds bidrag till den här antologin undersöker hon vad som i praktiken betraktades som okristligt agerande och motiverade att människor hamnade på tukthus i 1700-talets Danmark.⁴⁸

Hushållsordningen och Hustavlans normer har också givits stor betydelse i forskning om det tidigmoderna arbetslivet. Christopher Pihl visar i sin studie av arbetet på svenska kungsgårdar i slutet av 1500- och 1600-talet att kungsgårdarnas jordbruksverksamhet ofta organiserades i enlighet med en bibliskt grundad hushållsordning. Även om det ibland handlade om stora arbetsplatser leddes arbetet ofta av en anställd man – fogden – och en anställd kvinna – fatburshustrun. Tillsammans styrde paret de underlydande och deras arbete i analogi med husbonden och matmodern i ett enskilt hushåll.⁴⁹ Även andra enheter med uppfostrande och/eller produktiva uppgifter kunde organiseras med hushållet

---

45. Liknande resonemang har förts av bl.a. Julie Hardwick, *Family Business: Litigation and the Political Economies of Daily Life in Early Modern France*. Oxford: Oxford University Press, 2009.

46. Nina Koefoed, "Authorities Who Care: The Lutheran Doctrine of the Three Estates in Danish Legal Development from the Reformation to Absolutism". *Scandinavian Journal of History* 44, nr 4, 2019, 430–453.

47. Nina Javette Koefoed, "Social Responsibilities in the Protestant North: Denmark and Sweden", i Leen Van Molle (red.), *Charity and Social Welfare: The Dynamics of Religious Reform in Northern Europe 1780–1920*. Leuven: Leuven University Press, 2017, 251–280.

48. Se s. 115–143 i denna antologi.

49. Christopher Pihl, *Arbete: Skillnadsskapande och försörjning i 1500-talets Sverige*. Uppsala: Uppsala universitet, 2012.

som modell, exempelvis barnhem och textilmanufakturerna.⁵⁰ Normer och föreställningar om vad som utgjorde god hushållning kunde också aktualiseras i samband med konflikter om arbetets organisering. Det visar exempelvis Hedvig Widmalm i sin studie av Falu koppargruva kring sekelskiftet 1700 där bergmästarens argumentation bottnade i en bild av gruvan som ett hushåll som stod i relation till hushåll på andra nivåer i en helhet som skulle präglas av Hustavlans normer.⁵¹

Kyrkohistorikern David Gudmundsson studerar inte genus, men däremot Hustavlans förankringsnivå i sin avhandling om predikan och bön i den svenska armén under stormaktstiden. Han visar att treståndsläran ofta förekom i fältpredikningar och menar – i linje med Pleijel – att den formade soldaternas mentala värld. Ytterligare två av Gudmundssons resultat är viktiga i detta sammanhang. För det första visar han att predikningarna betonade både de underordnades och de överordnades plikter. Undersåtarnas plikter var framför allt vördnad, lydnad och trohet. Överhetens plikt var att utöva makt på rätt sätt; även de var underordnade lagen. För det andra menar Gudmundsson att krigsmaktens befälsordning stämde överens med Hustavlans ordning. En och samma person – exempelvis ett befäl – befann sig samtidigt i en underordnad och överordnad position. Det kunde, skriver Gudmundsson, betonas i predikan att befälen skulle ”vara gentemot sina underlydande så som en fader mot sina barn samtidigt som han skulle ära och vörda kungen som sin överordnade”.⁵²

Som jag skrev i inledningen till det här avsnittet har den forskning som handlat om maktordningen i hushåll, särskilt mellan män och kvinnor, sällan haft som syfte att undersöka hustavlenormernas samhälleliga genomslag. Ändå visar forskningsresultaten just hur dessa normer genomsyrade det tidigmoderna samhället. De präglade pigors berättelser om sexuella övergrepp inför rätta, lagarnas struktur liksom organiseringen av storskaligt arbete. De belägg för förankring som Pleijel, Lindmark,

---

50. Christopher Pihl, ”Arbete och hushåll”, i Benny Jacobsson & Maria Ågren (red.), *Levebröd: Vad vet vi om tidigmodern könsarbetsdelning*. Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala universitet, 2011, 52–56 och där anförd litteratur.

51. Hedvig Widmalm, *Exploring the Mores of Mining: The Oeconomy of the Great Copper Mine 1716–1724*. Uppsala: Uppsala universitet, 2018, t. ex. 104–106, 110–115.

52. David Gudmundsson, *Konfessionell krigsmakt: Predikan och bön i den svenska armén 1611–1721*. Malmö: Universus Academic Press, 2014, 190–196, citat från 195.

Harnesk och Aronsson förgäves letade efter i sina social- och kyrkohistoriskt inriktade studier, återfinns i överflöd i den genus- och kulturhistoriskt inriktade forskningen. Det är dock inte Hustavlans uppdelning av samhället i tre stånd som beläggs, utan dess normer om hushållsmedlemmarnas olika skyldigheter och rättigheter. Den här forskningen har också visat att reciprociteten – principen om att den som hade makt också hade ansvar för underlydandes välfärd – var central i detta normsystem och att maktens legitimitet ofta bedömdes utifrån huruvida den brukades i enlighet med Hustavlans normer.

Hushållskultur och fadersvälde

Många inom de forskningsfält som refererats här använder ordet *ideologi* för att beskriva Hustavlan. Pleijel gör det, även om han också menar att denna (överhets)ideologi blev en (allmänt omfattad) mentalitet. Än mer uttalat görs det av bland andra Harnesk, Aronsson och Markussen och det är vanligt även i den engelskspråkiga forskningen.⁵³ Hustavleidologin förknippas med överheten, såväl den kyrkliga som den världsliga, och ibland även med husbonden som överhet i det enskilda hushållet. Med en sådan grundsyn har dess spridning och förankring diskuterats inom de social-, idé- och genushistoriska fälten: hustavlans idéer skapades av överheten, gynnade överheten och spreds av överheten. Den mer idéhistoriskt inriktade forskningen har inte intresserat sig särskilt mycket för hustavleidéernas folkliga förankring, men däremot pekat på hur de genomsyrar stora delar av det lärda tänkandet och användes som grund för politisk styrning.

I social- och kulturhistoriska studier anser jag att det är mer fruktbart att tala om de normer, föreställningar och praktiker som förknippas med Hustavlans samhällssyn som en *kultur* snarare än en ideologi.⁵⁴ Kultur förstås då som löst sammanfogade idéer, normer och värderingar, öppna för olika tolkningar och möjliga att använda för olika grupper i

---

53. Se t.ex. Roper, *The Holy Household*, 1989, 27.

54. Karin Hassan Jansson, "Haus und Haushalt im frühneuzeitlichen Schweden: Geschichtswissenschaftliche Trends und neue Zugänge", i Joachim Eibach & Inken Schmidt-Voges (red.), *Das Haus in der Geschichte Europas: Sozialer Raum, Identitätsort, Ordnungskonzept*. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2015, 85–90.

samhället. Enligt William Sewell är en sådan kultur både ett system och en praktik och i konstant förändring.⁵⁵ Jag tar hjälp av ett rättsfall från 1685 för att förklara detta. Det har använts tidigare av historikern Jonas Lindström och mig och utgår från en mordmisstanke som uppstod i byn Hälsta och som sedan behandlades i Snevringe häradsrätt.⁵⁶ En ung bondhustru ställdes inför rätta, anklagad för att ha försökt giftmörda sin make. I rannsakingen framkom ytterligare brottsmisstankar: hustrun anklagades i slutänden för horsbrott med fyra olika män. Fallet ger, menar vi, inblick i hushållskulturens praktiker.

Pigan i huset startade den process som slutligen ledde till matmoderns avrättning. Hon hade sett matmodern lägga några vita smulor i makens ölstop och hört hennes intima umgänge med drängen på gården. Pigan var – i enlighet med Hustavlans normer – underordnad sin matmor. När pigan yppade sina misstankar för henne sade matmodern åt henne att tåga. Pigan vände sig då till sin andra arbetsgivare: husbonden. Han lyssnade till hennes misstankar men agerade inte. Det gjorde däremot drängen, som med skäll och hot om våld fick pigan att lämna gården.

Så här långt har händelseförloppet rört sig inom det som Pleijel kallar det husliga regementet och pigan har agerat helt i enlighet med normerna för den underordnade position hon hade i hushållet. Men när pigan lämnat hushållet anmälde hon missförhållandena på gården till socknens kyrkoherde, och mobiliserade därmed överheten i det kyrkliga regementet. Hon visste att prästen troligen skulle föra saken vidare till rätten, och därmed kom även det världsliga regementet att involveras. Stånden var inte, som Pleijel menade, tydligt avgränsade från varandra utan ska snarare ses som ordningar som gick in i varandra (mer om det nedan).

I rätten ställdes olika beskrivningar och tolkningar av de inblandades handlingar mot varandra. Bland annat försökte matmodern misstänkliggöra pigan genom att säga att pigan stulit en tröja och lämnat sin tjänst

---

55. William Sewell, "The Concept(s) of Culture", i Victoria E. Bonnell, Lynn Avery Hunt & Richard Biernacki (red.), *Beyond the Cultural Turn: New Directions in the Study of Society and Culture*. Berkeley: University of California Press, 1999, 35–61.

56. Jonas Lindström & Karin Hassan Jansson, "Pigan i fadersväldet: Regler, undantag och mikrohistoriska möjligheter". *Historisk tidskrift* 137, nr 3, 2017, 351–378; Karin Hassan Jansson & Jonas Lindström, *Horet i Hälsta: En sann historia från 1600-talet*. Stockholm: Natur & Kultur, 2018. I dessa texter finns utförliga beskrivningar av fallet och källhänvisningar.

i förtid. Hustavlan sade att tjänstehjon skulle lyda sina husbönder och lagen stadgade en tjänstetid på ett år. Hustjuvnad, det vill säga stöld som utfördes av tjänstefolk i de hus de arbetade, betraktades som särskilt allvarligt eftersom sådant – förutom själva stölden – utgjorde ett lydnadsbrott. Pigan, å sin sida, erkände att hon tagit tröjan men menade att den var att betrakta som hennes lön. Hon hade arbetat flera månader utan lön och drevs ut ur hushållet av den självsvåldige drängen. Enligt Hustavlan var husbondfolk skyldiga att betala sina tjänstehjon en rimlig lön och de skulle också hålla ordning i hushållet. Att pigan tog tröjan kunde alltså betraktas som rättvist och som en följd av bristande ansvar från husbondfolkets sida.

Jag vill nu göra två poänger och en utvikning. För det första vill jag framhålla att såväl matmoderns som pigans argumentation bottnade i Hustavlans normer. Matmodern, i egenskap av överordnad, återopade inte Hustavlan som en ren överhetsideologi och pigans argument bottnade inte i någon annan ideologi, exempelvis kommunalism. Istället återopade de element i samma normsystem – Hustavlans utläggningar om tjänstehjons och husbönders ömsesidiga skyldigheter – och rättens uppgift blev att värdera deras argumentation. Utgången av rättens bedömning var inte given och i just det här fallet tillbakavisade rätten matmoderns argument och ställde sig på pigans sida. Hustavlans normer fanns nedskrivna och fördes fram i en mängd olika sammanhang, men hur en bestämd situation eller handling skulle betraktas i relation till dessa normer var en tolkningsfråga. När det gällde frågan om pigans lön förde hon fram sin egen tolkning, matmodern pläderade för sin, medan rätten – som ägde tolkningsföreträde – avgjorde saken. Exemplet illustrerar hushållskulturen: ett system och en praktik i konstant förändring som har sin grund i de normer och föreställningar som bland annat uttrycktes i Hustavlan. Det var långt ifrån en statisk ideologi som enbart tjänade överhetens intressen.

Min andra poäng är att fallet ger exempel på hur det som Pleijel ser som tydligt avgränsade regimer i hustavleideologin i själva verket gick in i varandra och att detta dessutom var en vital del av dess ordning. I pigans vardag fanns en hel rad symboliska fäder, det vill säga personer med överordnade positioner: bland andra matmodern, husbonden, prästen och domaren (som utövade den kungliga rättvisan). Och det fanns normer,

föreställningar och förväntningar om hur deras makt skulle brukas, och – vilket är viktigt – hur den kunde missbrukas. När det fanns misstankar om missbruk inom en regim (exempelvis i ett hushåll, en församling eller i ett lokalt utövande av kungamakten), kunde en "fader" från en annan regim se till att fadersväldet upprätthölls på ett generellt plan. I fallet från Snevringe mobiliserade pigans misstankar "fäder" från de världsliga och kyrkliga ordningarna. Genom en omsorgsfull process av utredning och tolkning där såväl domare och nämndemän som en rad kyrkliga funktionärer var involverade, underkände de sedan den fadersmakt som matmodern utövat. Denna dynamik mellan olika fäder (eller regimer, för att tala med Pleijel) stärkte fadersväldet på ett generellt plan. Det är viktigt att uppmärksamma att även kvinnor – som matmödrar – kunde utöva den faderliga makten.⁵⁷ Den tidigmoderna patriarkalismen var till stora delar ett föräldravälde.⁵⁸

Utvikningen handlar om handlingsutrymme och då vill jag återkomma till pigan och hennes inledande initiativ. Husbondemakten vilade på det fjärde budet, fadersväldets grundbult. Fjärde budet säger att barn ska lyda och respektera sina föräldrar. I det tidigmoderna samhället betraktades all överhet som föräldrar – eller fäder – och alla underordnade, oavsett regim, skulle – i analogi med barnen i familjen – lyda och respektera sin överhet, oavsett regim. Men det fanns ett viktigt undantag: alla skulle i första hand lyda Gud. Pigans agerande kan ses mot den bakgrunden. Matmodern var hennes överhet och hennes uppgift var att lyda

---

57. I såväl Hustavlan som i många tidigmoderna lagar var det båda föräldrarna – husbonden och matmodern – som utpekades som auktoriteter i hushållet. För lagar, se t.ex. *Sveriges rikes lag: Gillad och antagen på riksdagen 1734*, Giftermålsbalken VI:1, 2, Ärvdabalken VI:5. I tjänstehjónsstadgorna talades det ofta om "husbonden" men även i dem förekom det att det preciserades med både husbonden och matmodern, se t.ex. *Kongl. Maj:ts förnyade stadga och förordning angående tjenstefolck och legobion*. Stockholm, 1739, IV:2, 4, 6–8, VI:7, VII:3.

58. Jag har också kallat detta för *parentarchy*. Se Karin Hassan Jansson, Rosemarie Fiebranz & Ann-Catrin Östman, "Constitutive Tasks: Performances of Hierarchy and Identity", i Maria Ågren (red.), *Making a Living. Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society*. New York: Oxford University Press, 2017, 154. Att det är en förenkling att se Hustavlans maktordning som ett (absolut) mansvälde har betonats av andra. Se t.ex. Alexander Maurits, *Den vackra och erkända patriarkalismen: Prästmannaiideal och manlighet i den tidiga lundensiska högkyrkligheten, ca 1850–1900*. Stockholm: Universus Academic Press, 2013, 214; Karin Hassan Jansson & Nina Koefoed, "Mapping the Household State: Treatment of Disobedient Children in Early Modern Denmark and Sweden". *Journal of Family History* 48, nr 1, 2023, 30–46.

henne, men bara så länge det inte innebar ohörsamhet mot Gud. När matmodern bad pigan tåga om sina brottsmisstankar, riskerade pigan att hamna i en situation där hennes agerande möjliggjorde ett ogudaktigt leverne. Pigan valde emellertid en annan väg och gjorde som Swebilius uppmanade i den katekes som publicerades året därpå: hon lydde Gud mer än människor.⁵⁹ Som vi ser i Urban Claessons bidrag i denna antologi betonades detta också i Laurentius Paulinus Gothus katekes från 1631.⁶⁰

Det faktum att varje människa i praktiken kunde ställas inför valet att antingen lyda Gud eller lyda människor skapade ett behov av moralisk utbildning: människor behövde ju känna till Guds vilja för att kunna avgöra om deras världsliga herrar agerade mot eller med den. I spänningsfältet mellan det första och det fjärde budet skapades alltså ett handlingsutrymme för den enskilda människan.⁶¹ Hennes ställningstaganden kunde sedan stötas och blötas av kyrkliga och rättsliga experter, som i Hälstafallet.

I hushållskulturen mötte Hustavlans normer människors handlingar och beskrivningarna och bedömningarna av dem i en ständigt pågående uttolkningsprocess om vad som var rätt och fel. Det tidigmoderna samhället var inte en statisk ordning med utgångspunkt i en ideologi baserad på Bibelns ord och Luthers katekes utan ett komplext nät av hierarkier, normer och föreställningar som fick sin praktiska betydelse först när de brukades i olika sammanhang.

Lindström och jag har sammanfattat det vi föredrar att kalla hushålls-

---

59. Johan Herbertsson & Olof Swebilius (red.), *1689 års katekes av Olaus Swebilius*. Malmö: Universus Academic Press, 2017, 91.

60. Se s. 77–114 i denna antologi.

61. Detta betonas även av Mathiasen Stopa, "Martin Luthers syn", 2019, 48. Här finns en grundläggande skillnad mellan detta sätt att se på Hustavlans och spänningen mellan första och fjärde budet (något som också påpekas av bl.a. Nina Koefoed, Bo Christian Holm och Sasja Emelie Mathiasen Stopa) och (t.ex.) Leif Runefelts mer aristoteliskt präglade beskrivning av hushållet (och människan och samhället) som en organism där det måste finnas en styrande och organiserande princip. I hushållet är det, enligt Runefelt, husfadern. Han var "ålagd att regera och fostra hushållets övriga medlemmar, på samma vis som det åligger förnufvet att regera över och reglera affekterna." Se Runefelt, *Hushållningens dygder*, 2001, kap. 4, citat från 102. Runefelt skriver inte fram Gud som den första – och överordnade – styrande principen, vilket gör att husfadern blir mäktigare än i (bl.a.) Koefoeds och Holms beskrivning.

kultur eller fadersvälde i fem punkter. Här har jag lagt till en sjätte punkt för att betona att det var föräldrarna och husbondeparet som stod för makten i de enskilda hushållen, inte enbart husbonden.

1. Fadersväldet var en kultur.
2. Denna (hushålls)kultur innefattade olika nivåer som kunde stödja och/eller kontrollera varandra. Dynamiken dem emellan verkade för den patriarkala ordningens bevarande.
3. Hushållskulturen innefattade hierarkiska relationer med en tydligt överordnad och en tydligt underordnad part. Båda parterna i en sådan relation hade rättigheter och skyldigheter som skulle uppfyllas så länge de inte bröt mot den kristna plikten att i första hand lyda Gud. Det fanns en potentiell spänning mellan olika lydnadsförhållanden (mot Gud eller andra överheter) som skapade utrymme för handling, argumentation och tolkning både för den över- och underordnade parten.
4. Den överordnade parten i en hierarkisk relation hade ofta, men inte alltid, tolkningsföreträde.
5. Så länge handlingar, argumentation och tolkning skedde med grund i anspråk som skapades av hushållskulturen verkade de för kulturens bevarande. Det som på ytan kunde se ut som ett brott mot ordningen kunde alltså i praktiken vara det som upprätthöll den.⁶²
6. Den överordnade positionen i enskilda hushåll uppfylldes inte enbart av den äkta mannen utan av fadern, modern, husbonden och matmodern.

Hushållskulturens förändring, försvagning och eventuella försvinnande

Vad som hände med Hustavlans värld (eller hushållskulturen, som jag vill kalla den) under det sena 1700- och 1800-talet har diskuterats och studerats på olika sätt. I Pleijels historieskrivning innebar de sociala omvandlingarna på landsbygden i början av 1800-talet en kris för det reli-

---

62. Lindström & Jansson, "Pigan i fadersväldet", 2017, 373.

giösa folklivet. Hustavlans innehåll blev obsolet då en äldre kollektivism ersattes av en mer modern individualism i övergången från agrarsamhälle till industristat.⁶³ Sådana grundtankar om kopplingarna mellan sociala, ekonomiska och kulturella förändring genomsyrar i princip all forskning som rör frågor om vad som hände med Hustavlans normer under 1800- och 1900-talet. Enligt Lindmark var Hustavlans normer inte kompatibla med ett samhälle som vilade på liberala grundprinciper som kontrakt mellan fria medborgare. Betoningen av patriarkalismens "varma" aspekter – husbondens omsorg om hushållsmedlemmarna – kring sekelskiftet 1800 gav dock, enligt Lindmark, Hustavlans en roll även i övergången från en äldre Luthersk moral till mer moderna medborgerliga dygder.⁶⁴

Harnesk studerar den patriarkaliska renässansen i den politiska debatten under 1800-talet. Under 1700-talet hanterades, enligt Harnesk, problem med tjänstefolk (ovilja att tjäna, lättja, osedlighet osv.) framför allt med tvång, genom hårda tjänstehjonsstadgor. Kring sekelskiftet 1800 började man i politiska sammanhang istället betona husböndernas ansvar och vikten av deras uppfostran av och faderliga omsorg om tjänstefolket. Lydnad skulle inte upprätthållas med repression, utan genom harmoniska hushållsförhållanden och en internalisering av Hustavlans normer. I debatten dyker också begreppet patriarkalism upp och Harnesk visar att patriarkala metaforer som fader och barn blev naturliga referenser i debatten i början av 1800-talet.⁶⁵ Till skillnad från Pleijel, som ser motsättningar mellan en traditionell patriarkalism och en modern liberalism, uppmärksammar Harnesk det han kallar för en "liberal patriarkalism" som vände sig mot exempelvis husaga, men inte för att husagan tillhörde en otidsenlig Luthersk samhällsordning, utan för att den inte hörde hemma i en rätt utövad patriarkalisk faderlighet.⁶⁶

Harnesk och Lindmark talar alltså om en förskjutning i den patriarkaliska ideologins innehåll: från en mer absolut och auktoritär fadersmakt till en mjukare faderlighet med ett starkare inslag av omsorg om de underlydande. För andra, som Österberg, mig själv, Holm och Koefoed, som framhållit de ömsesidiga förpliktelseerna redan i 1600- och

---

63. Pleijel, *Hustavlans värld*, 1970, 28.

64. Lindmark, "New Wine", 2011, 45–47.

65. Harnesk, *Legofolk*, 1990, 72–78.

66. Harnesk, *Legofolk*, 1990, 84–86.

1700-talets hushållskultur kan betoningen på faderlig omsorg tvärtom tolkas som ett uttryck för kontinuitet.

Även i den genushistoriska forskningen har hushållskulturens försvagning och förändring uppmärksamats och diskuterats. Mina studier av våldtäktsbrott visade att de berättelsemönster som bottnade i de inblandades positioner i hushållsordningen försvagades mot slutet av 1700-talet. Skillnaderna mellan hustrurs och pigors berättelser om våldtäkt blev mindre och anklagelser riktade mot husbönder, soldater och drängar bedömdes på ett mer likartat sätt.⁶⁷ Marklund ser, i sin studie av äktenskapliga konflikter, en tydlig försvagning av referenserna till hustavlans makterminologi under 1800-talets första decennier. Den manliga makten bestod, enligt Marklund, men uttryckliga referenser till det han kallar "det gammellutherska husbondeväldet" försvann och parallellt framträder ett husligt kvinnoideal karaktäriserat av moraliska egenskaper som mildhet, medkänsla och tillgivenhet.⁶⁸ Både Marklund och Fiebranz lyfter också fram att landsbygdsbefolkningens proletarisering och ökande sociala klyftor påverkade diskussionerna om och behandlingen av äktenskaplig osämja. Fylleri, osedlighet och kvinnomisshandel började ses som uttryck för en oregerlig manlighet, förknippad med de lägre sociala skikten.⁶⁹ Detta betonas också av den finska historikern Ann-Catrin Östman som menar att sockenstämman redan på 1700-talet var ett forum där etablerade besuttna män på landsbygden fick utrymme att beskriva och disciplinera den växande gruppen obesuttna män.⁷⁰ Den genushistoriska forskningen har alltså lyft fram förändring: i flera sammanhang försvann eller försvagades användningen av Hustavlans normer och föreställningsvärld kring sekelskiftet 1800.

Samtidigt uppmärksammas kontinuitet. Fiebranz visar att husbonde-makten var ifrågasatt mellan 1750 och 1850, men drar slutsatsen att den

---

67. Jansson, *Kvinnofrid*, 2002, 306.

68. Marklund, *I hans hus*, 2004, 41, 287. Även Fiebranz noterar att huslighet och tillgivenhet blev viktigare i kvinnoidealen i början av 1800-talet, se Fiebranz, *Jord, linne*, 2002, 364.

69. Fiebranz, *Jord, linne*, 2002, 296–297, 337–343, 356–358; Marklund, *I hans hus*, 2004, 85–89, 243.

70. Ann-Catrin Östman, "Oenighet och äkta kärlek: Behandling av äktenskapliga 'tråtor' i ett agrarsamhälle på 1700-talet", i Inger Lövkrona (red.), *Mord, misshandel och sexuella övergrepp: Historiska och kulturella perspektiv på kön*. Lund: Nordic Academic Press, 2001, 83; Marie Eriksson, *Makar emellan: Äktenskaplig oenighet och våld på kyrkliga och politiska arenor 1810–1880*. Växjö: Linnaeus University Press, 2010, 190–191.

ändå var både stark och levande fram till mitten av 1800-talet.⁷¹ I historikern Marie Erikssons studie av oenighet och våld i äktenskap 1810–1880 återfinns exempel där makarna i konfliktfyllda äktenskap åberopar normer som går i linje med Hustavlan.⁷² Eriksson uppmärksammar också att prästerskapet lyfte fram hustrumisshandel och kvinnors utsatthet i äktenskapet i riksdagsdiskussioner under 1800-talets första hälft och att det skedde med utgångspunkt i det hon kallar husbondeideologin. I likhet med sina stormaktstida yrkesbröder fördömde de tyranniska män, men inte den lutherska hierarkin mellan män och kvinnor. Den nya förordningen om äktenskaplig oenighet och skilsmässa från 1860 beskrivs därför av Eriksson som del av en fortsatt patriarkal lagstiftning.⁷³

Inom kyrkohistorisk forskning har prästerskapets inställning till 1800-talets samhällsförändringar studerats och diskuterats i termer av "gammellutherdom". När religionssociologen Bernt Gustafsson analyserar riksdagsdebatten om fattigvård under 1840-talet menar han att kyrkan drev "gammallutherdomens socialpolitiska program". Prästerskapet pekade på allvarliga upplösningstendenser i sin samtid, skapade av ekonomiska och sociala förändringar i form av bland annat växande grupper av obesuttna och nya förhållanden mellan arbetsgivare och arbetstagare.⁷⁴ Prästerna i riksdagen beskrev ett (befarat) systemskifte: om fattigvården organiserades utanför församlingarna menade de exempelvis att "ett av de ömmaste banden mellan Lärare och Åhörare" skulle slitas sönder.⁷⁵ År 1861 skrev en kyrkoherde att "Hustavlan som borde utgöra den gällande regeringsformen i alla hushåll" var bortglömd av de flesta.⁷⁶ Kapitalismen innebar i deras ögon att individen lösgjordes ur de gemenskaper som upprätthöll samhällsordningen, kastades ut i social oro och otrygghet i en värld präglad av vinningslystnad och egoism.⁷⁷ Som jag ser det, beskriver Gustafsson prästerskapets kamp mot, och beskrivning

---

71. Fiebranz, *Jord, linne*, 2002, 355–358.

72. Eriksson, *Makar emellan*, 2010, 141–196, 203–244, 329. Se även Elin Hinnemo, *Inför högsta instans: Samspelet mellan kvinnors handlingsutrymme och rättslig reglering i Justitierevisionen 1760–1860*. Uppsala: Uppsala universitet, 2016, t.ex. 171–172, 162–182.

73. Eriksson, *Makar emellan*, 2010, 312–317.

74. Berndt Gustafsson, *Svenska Kyrkan och kapitalismen under 1800-talet*. Stockholm: Religionssociologiska institutet, 1977.

75. Gustafsson, *Svenska Kyrkan*, 1977, 29.

76. Gustafsson *Svenska Kyrkan*, 1977, 38.

77. Gustafsson, *Svenska Kyrkan*, 1977, 68–69.

av, hushållskulturens upplösning, förlusten av den världsbild de såg som grunden för människans välfärd.

Kyrkohistorikern Alexander Maurits pekar både på förändring och kontinuitet i sina studier av prästmannaideal och manlighet i den lundensiska högkyrkligheten under 1800-talets senare del. Husfadersidealen präglades, enligt Maurits, av kontinuitet. Förmågan att förestå sitt hushåll förblev viktig och husfadern skulle vara en gudfruktig familjefar och samhällsmedborgare som föregick med gott exempel. Maurits lyfter fram hur lundateologerna försökte revitalisera en luthersk samhällsuppfattning. I en tid när denna syn på världen fick konkurrens av en liberal samhällssyn, valde dessa teologer att betona den patriarkala ordningen som fundamental både för kyrkan och samhället i stort.⁷⁸

Tar man ännu ett steg framåt till 1900-talshistorien görs referenser till en ordning som liknar Hustavlans främst i arbetarhistorisk forskning. Det sker ofta i termer av patriarkalism eller paternalism, ibland också med hänvisning till Webers *Gemeinschaft* eller E. P. Thompsons begrepp *moral economy*, för att karaktärisera en relation mellan arbetsgivare och arbetstagare som i sin ideala form präglades av faderlig omsorg och lojalitet. I Sverige har 1800-talets bruksmiljöer ibland betraktats som urtypen för den sortens företag, men patriarkalismen har också studerats som ett styrsystem som använts långt in på 1900-talet. I likhet med mycket social- och kulturhistorisk forskning om tidigmodern tid har den arbetarhistoriska forskningsstraditionen ofta sett patriarkalismen som en överhetsideologi.⁷⁹

---

78. Maurits, *Den vackra*, 2013, 236–244.

79. Forskningen och diskussionerna om detta är omfattande och här finns inte utrymme att gå in närmare på det. För översikter, se t.ex. Lars Nyström, *Potatisriket: Stora Bjurum 1857–1917. Jorden, makten, samhället*. Göteborg: Historiska institutionen, 2003, 131–144, Christer Ericsson, Björn Horgby & Shunji Ishihara, *Faderliga företagare i Sverige och Japan*. Stockholm: Carlssons Bokförlag, 2015, 113–133, Pål Brunnström, ”Det rättvisaste är utan tvekan, att personalen i samtliga fabriker ha lika stora förtjänstmöjligheter: Moralisk ekonomi i relationen mellan arbetare och kapitalägare”, i Emma Hilborn & Johan A. Lundin (red.), *Berättelser om arbete, arbetare och arbetarrörelse*. Malmö: Centrum för arbetarhistoria, 2017, 182–191.

Avslutande betraktelser

I föreliggande text har jag beskrivit och diskuterat den samhällssyn och samhällsordning som Hilding Pleijel så slagkraftigt kallade Hustavlans värld. Det har skett genom att föra samman forskningsfält som behandlat den ur skilda perspektiv. Forskningen är omfattande och bara en del har fått plats men jag anser att det är fruktbart att diskutera de olika fälten tillsammans. En viktig skillnad mellan fälten är vilka maktrelationer som stått i centrum för forskarnas intresse. I de socialhistoriskt inriktade studierna har det framför allt handlat om relationen mellan överhet och undersåtar, ofta konkretiserade i stat, kyrka och adel å ena sidan, och bönder och tjänstefolk å den andra. Hustavlan har betraktats som en ideologisk grund för den förstnämnda gruppens makt och försök att disciplinera den senare. Dess betydelse som ideologi och styrningsteknologi har även dominerat den idéhistoriska forskning som behandlat den tidigmoderna perioden och den arbetarhistoriska som studerat mer moderna förhållanden. Även i genushistorisk forskning har Hustavlan ofta setts som en ideologi men intresset har då rört maktrelationen mellan män och kvinnor, särskilt husbondens makt över hustru, barn och tjänstefolk. När Hustavlans värld förstås som en ideologi och studeras på diskursiv nivå kan den lätt betraktas som statisk. När den dessutom distanseras från sitt religiösa sammanhang kan den överhet som använder Hustavlans normer för att legitimera sin makt bli maktfullkomlig. Motmakten placeras då utanför Hustavlan, i alternativa ideologier, som kommunalism och liberalism, eller i den underordnade gruppens förhandlingsposition.

Jag har föreslagit att Hustavlans värld ska förstås som en kultur istället för en ideologi. Ett sådant synsätt innebär inte att den patriarkaliska makten blir svagare, men den blir mer dynamisk och flexibel. I olika typer av konflikter kunde element ur denna kultur användas av såväl underordnade som överordnade parter i den komplexa väv av hierarkiska relationer som fyllde Hustavlans värld. De överordnade parterna hade ofta tolkningsföreträde, men för att upprätthålla normernas legitimitet behövde de se till att fadersmakten inte missbrukades. Motmakten fanns inte utanför systemet, utan i de ömsesidiga plikter som beskrevs i Hustavlan och det var inte givet hur de skulle tolkas. En viktig fråga för fortsatt forskning är om, hur, och av vilka, hushållskulturen användes under

1800- och det tidiga 1900-talet. Att en hustru vände sig till de kyrkliga myndigheterna i Växjö och klagade på makens tyranni på 1850-talet och att arbetarna i Sundsvallsstrejken år 1879 hoppades att kungen – som deras husbonde – skulle komma till deras hjälp, talar för att fortsatta studier av hushållskulturens praktiker inte bara bör överbrygga gränserna mellan olika forskningsfält, utan också gränserna mellan det tidigmoderna och det moderna.

Litteratur

- Ahlberger, Christer & Göran Malmstedt. "Inledning", i Christer Ahlberger & Göran Malmstedt (red.). *Västsvensk fromhet: Jämförande studier av västsvensk religiositet under fyra sekler*. Göteborg: Humanistiska fakulteten, 1993.
- Amussen, Susan D. *An Ordered Society: Gender and Class in Early Modern England*. New York: Columbia University Press, 1988.
- Aronsson, Peter. "Hustavlans värld: Folklig mentalitet eller överhetens utopi", i Christer Ahlberger & Göran Malmstedt (red.). *Västsvensk fromhet: Jämförande studier av västsvensk religiositet under fyra sekler*. Göteborg: Humanistiska fakulteten, 1993.
- Bregnsbo, Michael & Pasi Ihalainen. "Gradual Reconsiderations of Lutheran Conceptions of Politics", i Pasi Ihalainen, Michael Bregnsbo, Karin Sennefelt & Patrik Winton (red.). *Scandinavia in the Age of Revolution: Nordic Political Cultures 1740–1820*. Farnham: Ashgate, 2011.
- Brunnström, Pål. "Det rättvisaste är utan tvekan, att personalen i samtliga fabriker ha lika stora förtjänstmöjligheter: Moralisk ekonomi i relationen mellan arbetare och kapitalägare", i Emma Hilborn & Johan A. Lundin (red.). *Berättelser om arbete, arbetare och arbetarrörelse*. Malmö: Centrum för arbetarhistoria, 2017.
- Ericsson, Christer, Björn Horgby & Shunji Ishihara. *Faderliga företagare i Sverige och Japan*. Stockholm: Carlssons Bokförlag, 2015.
- Eriksson, Marie. *Makar emellan: Äktenskaplig oenighet och våld på kyrkliga och politiska arenor 1810–1880*. Växjö: Linnaeus University Press, 2010.
- Fiebranz, Rosemarie. *Jord, linne eller träkol? Genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750–1850*. Uppsala: Uppsala universitet, 2002.

- Gadd, Carl-Johan. "The Agricultural Revolution in Sweden 1700–1870", i Jan-ken Myrdal & Mats Morell (red.). *Agrarian History of Sweden: From 4000 BC to AD 2000*. Lund: Nordic Academic Press, 2011.
- Gudmundsson, David. *Konfessionell krigsmakt: Predikan och bön i den svenska armén 1611–1721*. Malmö: Universus Academic Press, 2014.
- Gustafsson, Berndt. *Svenska Kyrkan och kapitalismen under 1800-talet*. Stockholm: Religionssociologiska institutet, 1977.
- Hardwick, Julie. *Family Business: Litigation and the Political Economies of Daily Life in Early Modern France*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Harnesk, Börje. "Patriarkalism och lönearbete". *Historisk Tidskrift* 106, nr 3, 1986.
- Harnesk, Börje. "Patriarkalismens samhällsideologi [replikskifte mellan Hilding Pleijel och Börje Harnesk]". *Historisk Tidskrift* 107, nr 2, 1987.
- Harnesk, Börje. *Legofolk: Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige*. Umeå: Umeå universitet, 1990.
- Herbertsson, Johan & Olof Svebilius (red.). *1689 års katekes av Olaus Swebilius*. Malmö: Universus Academic Press, 2017.
- Hinnemo, Elin. *Inför högsta instans: Samspelet mellan kvinnors handlingsutrymme och rättslig reglering i Justitierevisionen 1760–1860*. Uppsala: Uppsala universitet, 2016.
- Jansson, Karin Hassan & Jonas Lindström. *Horet i Hälsta: En sann historia från 1600-talet*. Stockholm: Natur & Kultur, 2018.
- Jansson, Karin Hassan & Nina Koefoed. "Mapping the Household State: Treatment of Disobedient Children in Early Modern Denmark and Sweden". *Journal of Family History* 48, nr 1, 2023.
- Jansson, Karin Hassan, Rosemarie Fiebranz & Ann-Catrin Östman. "Constitutive Tasks: Performances of Hierarchy and Identity", i Maria Ågren (red.). *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society*. New York: Oxford University Press, 2017.
- Jansson, Karin Hassan. *Kvinnofrid: Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800*. Uppsala: Uppsala universitet, 2002.
- Jansson, Karin Hassan. "Haus und Haushalt im frühneuzeitlichen Schweden: Geschichtswissenschaftliche Trends und neue Zugänge", i Joachim Eibach & Inken Schmidt-Voges (red.). *Das Haus in der Geschichte Europas: Sozialer Raum, Identitätstyp, Ordnungskonzept*. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2015.

- Jansson, Karin. "Pigors arbete och vardag i det tidigmoderna Sverige". *Person-historisk tidskrift* 109, nr 2, 2013.
- Jarlert, Anders. "En ny tid med kyrkliga böcker", i Lennart Tegborg & Anders Jarlert (red.). *Sveriges kyrkohistoria 6: Romantikens och liberalismens tid*. Stockholm: Verbum, 2001.
- Karlsson, Per-Arne. "Arbetsdelning och integration före marknadssamhället: Patriarkalismens funktion i teori och praktik". *Historisk Tidskrift* 108, nr 3, 1988.
- Koefoed, Nina J. & Bo Kristian Holm. "På sporet af velfærdsstatens dybe rødder", i Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm (red.). *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. København: Gads Forlag, 2021.
- Koefoed, Nina Javette. "Social Responsibilities in the Protestant North: Denmark and Sweden", i Leen Van Molle (red.). *Charity and Social Welfare: The Dynamics of Religious Reform in Northern Europe 1780–1920*. Leuven: Leuven University Press, 2017.
- Koefoed, Nina. "Authorities Who Care: The Lutheran Doctrine of the Three Estates in Danish Legal Development from the Reformation to Absolutism". *Scandinavian Journal of History* 44, nr 4, 2019.
- Kongl. Maj:ts förnyade stadga och förordning angående tjenstefolk och legobion. Stockholm, 1739.
- Lennartsson, Malin. "Att föregå med gott exempel: Våld och misshandel i den tidigmoderna prästfamiljen", i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.). *Väldets mening: Makt, minne, myt*. Lund: Nordic Academic Press, 2004.
- Liedman, Sven-Eric. *Den synliga handen: Anders Berch och ekonomiämnena vid 1700-talets svenska universitet*. Stockholm: Arbetarkultur, 1986.
- Liliequist, Jonas. "'Flep eller hustyrann': En diskurs om manlighet, makt och auktoritet i 1600- och 1700-talets Sverige", i Anette Warring (red.). *Køn, religion og kvinder i bevægelse: Konferencerapport fra det VI. Nordiske Kvindehistorikermøde, Tisvildeleje 12–15 August 1999*. Roskilde: Institut for Historie og Samfundsforhold, 2000.
- Liliequist, Jonas. "Changing Discourses of Marital Violence in Sweden from the Age of Reformation to the Late Nineteenth Century". *Gender & History* 23, nr 1, 2011.
- Liliequist, Jonas. "Violence, Honour and Manliness in Early Modern Northern Sweden", i Mirkka Lappalainen & Pekka Hirvonen (red.). *Crime and*

- Control in Europe from the Past to the Present*. Helsingfors: Academy of Finland, 1999.
- Lindmark, Daniel. "Hustavlan i folkundervisningen", i Christer Ahlberger & Göran Malmstedt (red.). *Västsvensk fromhet: Jämförande studier av västsvensk religiositet under fyra sekler*. Göteborg: Humanistiska fakulteten, 1993.
- Lindmark, Daniel. "New Wine into Old Bottles: Luther's Table of Duties as a Vehicle of Changing Civic Virtues in 18th- and 19th-Century Sweden", i D. Tröhler, T.S. Popkewitz & D.F. Labaree (red.). *Schooling and the Making of Citizens in the Long Nineteenth Century*. New York: Routledge, 2011.
- Lindmark, Daniel. "Sann kristendom och medborgerlig dygd": Studier i den svenska katekesundervisningens historia. Umeå: Arbetsenheten för religionsvetenskap, 1993.
- Lindström, Jonas & Karin Hassan Jansson. "Pigan i fadersväldet: Regler, undantag och mikrohistoriska möjligheter". *Historisk tidskrift* 137, nr 3, 2017.
- Marklund, Andreas, *I hans hus: Svensk manlighet i historisk belysning*. Umeå: Borea, 2004.
- Markussen, Ingrid. "Hustavlen og Aristoteles: En disciplinerende affære". *Idéhistorisk tidsskrift* 4, 2013.
- Mathiasen Stopa, Sasja Emelie. "Martin Luthers syn på kvinden som hustru og hersker", *Scandia* 85, nr 2, 2019.
- Maurits, Alexander. *Den vackra och erkända patriarchalismen: Prästmannaidéal och manlighet i den tidiga lundensiska högkyrkligheten, ca 1850–1900*. Stockholm: Universus Academic Press, 2013.
- Nordbäck, Carola. *Lycksalighetens källa: Kontextuella närläsningar av Anders Chydenius budordspredikningar, 1781–82*. Åbo: Åbo akademi, 2009.
- Nyström, Lars. *Potatisriket: Stora Bjurum 1857–1917. Jorden, makten, samhället*. Göteborg: Historiska institutionen, 2003.
- Pihl, Christopher. "Arbete och hushåll", i Benny Jacobsson & Maria Ågren (red.). *Levebröd: Vad vet vi om tidigmodern könsarbetsdelning*. Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala universitet, 2011.
- Pihl, Christopher. *Arbete: Skillnadsskapande och försörjning i 1500-talets Sverige*. Uppsala: Uppsala universitet, 2012.
- Pleijel, Hilding. "Patriarkalismens samhällsideologi [replikskifte mellan Hilding Pleijel och Börje Harnesk]", *Historisk Tidskrift* 107, nr 2, 1987.

- Pleijel, Hilding. *Det gamla Växjöstiftet under hustavlans tid*. Lund: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1950.
- Pleijel, Hilding. *Från hustavlans tid: Kyrkohistoriska folklivsstudier*. Lund: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1951.
- Pleijel, Hilding. *Hustavlans värld: Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*. Stockholm: Verbum, 1970.
- Roper, Lyndal. *The Holy Household: Women and Morals in Reformation Augsburg*. Oxford: Clarendon, 1989.
- Runefelt, Leif. *Hushållningens dygder: Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 2001.
- Rydén, Göran. "Eskilstuna Fristad: The Beginnings of an Urban Experiment", i Göran Rydén (red.). *Sweden in the Eighteenth-Century World: Provincial Cosmopolitans*. Farnham: Ashgate, 2013
- Sandvik, Hilde. "Hedre din far og din mor: Om lydighet og det fjerde budet i praksis i tidlig nytid", i Finn-Einar Eliassen et al. (red.). *Den Rianske vending: Festskrift i anledning professor Øystein Rians 70 årsdag 23. februar 2015*. Oslo: Novus, 2015.
- Sewell, William. "The Concept(s) of Culture", i Victoria E. Bonnell, Lynn Avery Hunt & Richard Biernacki (red.). *Beyond the Cultural Turn: New Directions in the Study of Society and Culture*. Berkeley: University of California Press, 1999
- Stadin, Kekke. *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*. Lund: Nordic Academic Press, 2004.
- Sveriges rikes lag: Gillad och antagen på riksdagen 1734*.
- Widmalm, Hedvig. *Exploring the Mores of Mining: The Oeconomy of the Great Copper Mine 1716–1724*. Uppsala: Uppsala universitet, 2018.
- Österberg, Eva. "Folklig mentalitet och statlig makt: Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige". *Scandia* 58, nr 1, 1992.
- Östman, Ann-Catrin. "Oenighet och äkta kärlek: Behandling av äktenskapliga 'tråtor' i ett agrarsamhälle på 1700-talet", i Inger Lövkrona (red.). *Mord, misshandel och sexuella övergrepp: Historiska och kulturella perspektiv på kön*. Lund: Nordic Academic Press, 2001.

Föräldrar och barn

*Variationer på ett lutherskt tema
i 1600-talets nordiska katekesutvecklingar*

URBAN CLAESSION

VARFÖR ÄR DET INTRESSANT att analysera hur hushållsgemenskaper, med deras relationer mellan föräldrar och barn, formuleras i katekesutvecklingar? Svaret är, såsom utvecklas i inledningen till denna antologi, att hushållet utgjorde en organisations- och gemenskapsform som blev teologiskt central efter reformationen. Det kristna livet skulle med klostrens avskaffande förverkligas just i hushållen, där enligt Luther en pigas lydnad vägde tyngre än munkars fromhet. Kallelsen till heligt liv ledde nu alltså ej längre till klosterliv, utan till förverkligande av sin uppgift inom ramen för ett hushåll. Då det under tidigmodern tid i de nordiska länderna organiserades evangeliskt lutherska samhällsformer, med hushållet som grundval, är det viktigt att frilägga och analysera hur hushåll formulerades i nordiska läromedel. Vidare blir att förklara likheter och skillnader dem emellan också en central uppgift.

Redan här bör nämnas att det är teologiska skillnader i läromedels *undervisningsinnehåll* som jag bedömer vara rimligt att undersöka. Vad kyrkomedlemmarna omfattade för teologiska övertygelser ligger utanför ramen för detta bidrag. Jag räknar inte med att finna olika teologiska system utan utgår snarare från att det kan finnas variationer av övergripande och gemensamma teman. Med Thomas Kaufmann går det säga att jag är intresserad av olika konfessionskulturer och hur dessa tar sig uttryck

i läromedelstexter inom en viss konfession. Avgränsningen blir alltså att studera hur hushållet med dess föräldraskap och barnskap gestaltades på olika vis, och analysera dessa skillnader kyrkohistoriskt.¹

I det följande presenterar jag resultat från min analys av så kallade katekesutvecklingar skrivna av två biskopar i två olika rikens stift. Det var inte helt ovanligt bland nordiska biskopar att skriva utvecklingar av och kommentarer till *Luthers lilla katekes* för att stärka undervisningen. Luther skrev den lilla katekesen 1529 med frågor och svar för att hjälpa kristna att lära sig trons elementa. *Luthers lilla katekes* bestod av fem huvudstycken: tio Guds bud, trosbekännelsen, herrens bön, dopet och nattvarden, följt av böner och en så kallad hustavla (som jag kommer att presentera nedan). Den stora katekesen författades samma år för att begripliggöra innehållet och var också avsedd att hjälpa läroståndet att åstadkomma fylligare undervisning. De olika katekesutvecklingar som författades under 1600-talet kan sägas motsvara en kunskapsnivå motsvarande den stora katekesen. Att dessa utvecklingar skrevs trots att Luther redan hade levererat en fylligare lärobok har av Stig Lindholm förklarats med att Lilla katekesens frågemetod ansågs vara pedagogiskt överlägsen även på en mer avancerad nivå.² Att undervisningen hade olikartade regionala och lokala utmaningar är också en intressant möjlig förklaring.

Hur kan då föräldraskap i en katekesutveckling analyseras? För det första ska följande konstateras: att bryta ut enskildheter för att jämföra, utan hänsyn till texterna som sammanhängande helheter, riskerar att skymma sikten. Mitt grepp blir därför att jämföra läroböckerna såsom helheter och jämföra detaljer när så väl behövs. Jag väljer att i det följande utgå från stycken där himmelskt och jordiskt föräldraskap accentueras

---

1. Thomas Kaufmann, "What Is Lutheran Confessional Culture?", i Per Ingesman (red.), *Religion as an Agent of Change: Crusades, Reformation, Pietism*. Leiden: Brill 2015, 127–148.

2. Den lilla katekesen präglades av frågor och svar medan den stora bestod av förklarande text. Se Stig Lindholm, *Catechismi förfremielse: Studier till catechismusundervisningen i Svenska kyrkan 1593–1646*. Uppsala: Uppsala universitet, 1949, 11–12. För en mer utvecklad analys av skillnader mellan stift inom samma rike hänvisas till en kommande monografi om hur undervisningens innehåll i katekesutvecklingar präglades av varierande teologiska kulturer i fem olika nordiska stift. Detta kapitel har utarbetats inom ramen för mitt skrivande av denna monografi.

särskilt starkt. Dessa båda dimensioner var som vi ska se intimt sammanvävda.

För att analysera det gudomliga föräldraskapet fokuserar jag i katekesutvecklingarna på det första budet om att inte ha andra Gudar vid sidan av Gud, på första trosartikeln om Gud som Fader och på den fjärde bönen i Herrens bön om att få sitt dagliga bröd. Vad gäller det mänskliga föräldraskapet blir det särskilt viktigt att analysera det fjärde budet om att akta sina föräldrar och den hustavla som avslutar katekesen. Utifrån bibelcitat delar hustavlan i huvudsak upp verkligheten i tre olika stånd: det kyrkliga, det politiska och det hushålleliga. Varje stånd är såsom hushåll sedan uppdelat i föräldrar och barn. Hustavlans stånd är inte uttryck för fasta sociologiska kategorier utan anger relationer och funktioner. En enskild individ intar olika roller i de olika stånden. En kung kan exempelvis vara åhörare (barn) i det kyrkliga ståndet men förälder i det politiska.

Det himmelska och jordiska hängde alltså ihop. En jordisk förälder representerade Gud i detta liv och hade ansvar att agera på ett sätt som inte väckte Guds vrede. I tidigmodern luthersk teologi fanns med andra ord en tydlig korrespondens mellan gudomligt och jordiskt föräldraskap, där det jordiska idealt borde motsvara det föräldraskap som Fadern utövade över hela skapelsen. Detta innebar samtidigt att det enligt Luther var viktigare att lyda Gud än människor i händelse av att den jordiska föräldern, som biologisk förälder, kung eller kyrkoherde, blev självvändig och med sitt handlande inte längre representerade det gudomliga föräldraskapet.³

Jag börjar med att presentera läroböckernas inledningar. Mot denna bakgrund arbetar jag sedan vidare med respektive katekesutveckling utifrån de särskilda nedslag jag nämnt ovan. Därefter kommer jag att sammanfatta och tydliggöra skillnader och likheter böckerna emellan. Avslutningsvis söker jag förklara dessa skillnader och likheter genom att relatera dem till de båda nordiska rikenas skilda historiska förutsättningar och utveckling.

---

3. Sasja Emile Mathiasen Stopa, "Honor Your Father And Mother': The Influence of Honor on Martin Luther's Conception of Society", i Bo Holm & Nina J. Koefoed (red.), *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018, 107–127.

Jag har för analysen valt två biskopar som båda är centrala i respektive rike. Från Danmark har jag valt Hans Poulsen Resen (1561–1638) i Själlands stift. Som exempel från Sverige har jag valt Laurentius Paulinus Gothus (Lars Paulsson, 1565–1646) i Strängnäs stift. Dessa två är generationsfränder och paralleller kan dras mellan deras respektive kyrkor och riket. De hade båda i respektive rike framträdande positioner inom akademi och kyrka.

Hans Poulsen Resens Børne-Lærdom

Hans Poulsen Resen var professor i teologi i Köpenhamn när han 1615 blev biskop över Själlands stift. I avsaknad av ett ärkebiskopsdöme fungerade biskopen i detta stift alltsedan reformationen som primas inom den evangeliskt lutherska kyrkan i Danmark och Norge. Resens livsgärning ramades förenklat sett in av ortodoxins teologiska seger, Christian IV:s krigsnederlag och påföljande krav på bättre sedlighet och fromhet i folklivet.⁴

Resen översatte *Luthers lilla katekes* från tyska redan 1608. Han kom dock senare fram till att en tidig latinsk skolutgåva representerade den ursprungliga och genuina katekestexten, vilket föranledde en ny översättning från latin till danska år 1616. Då Resen närmast verkar utgått från Luthers egna formuleringar som gudomligt inspirerade blev det för honom viktigt att de rätta ordalydelseerna skulle finnas tillgängliga på danska. Senare forskning har dock visat att Resens slutsatser byggts på missförstånd. Den ursprungliga utgåvan av *Martin Luthers lilla katekes* från 1529 var skriven på tyska. Resultatet av Resens misstag blev dock att den evangeliskt lutherska kyrkan i Danmark och Norge under lång tid skulle utgå från denna översättning från latin som delvis avviker från originalet. Øyvind Ropstad har exempelvis uppmärksammat att rubrice-

---

4. För Resen, se främst Bjørn Kornerup, *Biskop Hans Poulsen Resen: Studier over kirke- og skolehistorie i det 16. og 17. aarhundrede. D. 1 1561–1615*, København: Københavns Universitet, 1928. Med Resen som Själlands biskop var enligt Charlotte Appel den ortodoxa epoken inledd i Danmark. Charlotte Appel, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, vol. 1. København: Museum Tusculanums Forlag, 2001, 121.

ringen över Luthers förklaringar inte längre hade formen av en fråga utan ersattes med rubriken "Det er".⁵

Resen publicerade under åren 1627 och 1628 två viktiga katekesutvecklingar till stöd för undervisning i stiftet: *Om Børne-lærdoms Visitatz* och den utvidgade *D. Morten Luthers lidle Catechismi oc Børne-Lærdoms VISITATZ*.⁶ Båda är lärarhandledningar för lärare och präster. Den fylligare utgåvan från 1628 blir viktig att undersöka i det som här följer.

Bröstmjolk för små barn

Resen inleder sin bok från 1628 med att citera Första Petrus brev 1:25, om att Herrens ord är eviga, och vers 2:1–5 om att avlägga ondska och att som nyfödda barn längta efter den rena andliga mjölken (*fornuftige og w-suigelige Melck*) för att kunna växa tack vare den och räddas. Vidare står i Petrus brev om att smaka Herrens fromhet (*Der som i ellers hafue smagit/ ad Herren er from*). Genom detta har barnet kommit till den levande stenen som är förskjuten av människorna men som är dyrbar för Gud. Därmed blir människorna till levande stenar i ett andligt hus (*bygges / som lefuende Steene / (ad vorde) et Aandeligit Huus [...] / et helligt Prestedom / ad ofre Aandelige Offer / som ere velbehagelige for Gud / ved Jesum Christum*).⁷

Resens inledande bibelord, om att dricka katekesen som bröstmjolk, sätter tonen för hela katekesen. Den kristne är ett litet barn som behöver färdig mat i form av det eviga oföränderliga Gudsordet.

---

5. Øyvind Ropstad, *Katekismens betydning og katekismeutgaver under ortodoxien: En undersøkelse av hvilken rolle katekismen spilte i kirkens arbeid under ortodoxien og en omtale av de katekismeutgavene som ble brukt i Norge fra denne perioden*. Oslo: Det teologiske Menighetsfakultet, 1977, 17–20, 61.

6. Øyvind Ropstad, *Katekismens betydning og katekismeutgaver*, 1977, 17–22, 59–67; Hans Poulsen Resen, *Om Børne-lærdoms Visitatz i almindelighed: Oc om eenfoldig Skriftemaal / med nogle nyttige Spørsmaal der hos. Efter D. M. L. rette meening og vijs i dend HERRis Jesu Naffn*. København: Heinrich Waldkirch, 1627; Hans Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi oc Børne-Lærdoms VISITATZ: Med adskillige eenfoldige Paamindelser/ om hues/ efter leiligheden/ i en ret Evangeliske Kircke oc Christelig Forsamling kand være meest fornøden, noget viidløftigere ad udføris i almindelighed/ til en sand Guds Fryctis rette begyndelse/ daglig øfvelse oc evig Salighed. For Prouster, Prester, Degne, Substituter oc Skolemestere tillige*. København: Salomone Sartorio, 1628.

7. Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi oc Børne-Lærdoms VISITATZ*, 1628, opag. [första sidor], "Tild dend Christne læsere".

Gud som förälder

FÖRSTA BUDET OM ATT INTE HA ANDRA GUDAR VID SIDAN AV GUD

Före syndafallet älskade de första människorna sin "Skabere/ den ævige Fader / Søn / oc hellig Aand". Denna gemenskap med Gud har återigen öppnats genom att sonen tagit på sig straffet för alla synder. Resen upplyser om bibeltextens bildförbud och nämner att avguderi är detsamma som att lita på världsliga saker mer än på Gud. Tron öppnar möjligheten för människan att leva i Guds herravälde genom syndaförlåtelse och påföljande liv i andens kraft. Lagen fullkomnas i dem som lever i tron och inte vandrar efter köttet utan efter anden.⁸ I och med att Kristus försonat synden med Gud går det att leva som ett Guds barn.

FÖRSTA TROSARTIKELN OM FADERN

Innan jag presenterar Resens kommentar till den första trosartikeln måste en tidigare gjord iakttagelse vad gäller Själlandsbiskopens tolkning lyftas fram. Anton Christian Bang har observerat hur Resens teologiska uppfattning om Gud som alltings upprätthållare påverkat dennes översättning från latin 1616. Resens översättning av förklaringen "omnia illa, alias peritura" lyder "alle de Ting, som ellers maatte forgaa". I Luthers latinska originaltext går orden "omnia illa" tillbaka på kropp, ögon, öron med mera som föremål för Guds uppehållelse. Bang noterar att "Resen derimod har oversat ordene som om de betegnede alle Tinge overhovedet, der uden at opholdes af Gud, maatte forgaa".⁹

Bangs slutsats är att Resen lät sin starka övertygelse om uppehållelsen präglade översättningen: utan Guds aktiva upprätthållande skulle *allt* skapat upplösas. Resen lyfter alltså på denna plats starkare fram Gud som uppehållande kraft än vad Luther gör.¹⁰

I Resens utveckling av första trosartikeln finner vi följande:

Hvorfor alle rette Guds børn skulle, over al natur og fornuft, alene efter lyden af Guds egne ord, enfoldigt og visseligt tro og

---

8. Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 2.

9. Anton Christian Bang, *Dokumenter og studier vedrørende Den lutherske katekismus' historie i Nordens Kirker II*. Christiania: W.C. Fabritius & sønner, 1899, 128.

10. Bang, *Dokumenter og studier*, 1899, 128, se även 72–74.

stadigt forlade sig på én Gud, som er den almægtige Fader, der med Sønnen og den Helligånd af intet har skabt alle ting endog de hellige usynlige engle, mennesket til tjeneste og bedste, og dem i sit billede efter sin lighed, ja med legeme, sjæl og ånd [...] hvilke han også opretholder med alt det andet mod den affældige Djævel og synden, som siden af egen vilje er kommet ind i verden tillige med døden [...] at de også således kunne omvendes til ham igen, ham derfor adlyde, tjene, love og prise, sådan som de er skabt dertil og det at bevise ind i al evighed.¹¹

Här betonas starkt hur den treenige Guden upprätthåller skapelsen i kamp mot djävul och synd. Här nämns också omvändelse som väg tillbaka till att leva i Guds eviga upprätthållelse. Omvändelse i den senare betydelsen av engångshändelse, var inte aktuell i luthersk teologi under denna tid, snarare betecknade begreppet ett ständigt pågående skeende i den kristnes liv.

DEN FJÄRDE BÖNEN OM DAGLIGT BRÖD

I den fjärde bönen i Herrens bön om dagligt bröd betonar Resen hur Gud vill upprätthålla den skapade kroppen genom dagligt bröd. Återigen utvecklas hur Gud kontinuerligt uppehåller sin skapelse:

Du, der så faderligt har givet os selve væsenet, det er legemet med sjæl og ånd ville endnu lige så rigeligt give os der foruden, og således derudover til med sådan, at vi kunne opretholdes, så længe du vil, at vi skulle leve her [...] For den som har givet liv og legeme, skulle han ikke give mad og klæder, så længe han ville [...].¹²

---

11. "Huorfor alle rette Guds Børn skulle / ofuer ald Natur oc Fornuft / aleeniste efter Guds egne ords liudelse / eenfoldeligen oc visseligen tro / oc stadeligen forlade sig paa een Gud / som er dend Almægtige Fader / der med Sønnen oc dend hellig Aand / af intet hafuer skabt alle ting / end oc de hellige usiunlige Engle / Menniskene till tienist oc bæste / oc dem i sit Billede / efter sin lignelse / ja med Legeme / Siel oc Aand [...] huilcke hand oc opholder med alt det andet imod den affældige Diefl / oc synden / som siden af egen vilie er kommen i Verden / med døden tillige / [...] ad de oc saaledis kunde omvendis til hannem igen / hannem derfor ad lyde / tiene / lofue oc prise / saa som de ere skabte der til / oc det ad bevijse / end i ald ævighed." Citat från Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 3, II. "Til Visitatz Ofuer Troens Artickle".

12. "Du / der saa Faderligen hafuer gifuit os Væsenet sielf / det er Legemet / med Siel oc

På samma sätt som Gud såsom förälder erbjuder livet genom skapelsen, fortsätter Fadern också att upprätthålla och försörja det skapade livet med mat och kläder.

Mänskligt föräldraskap

För att nu gå vidare till hur det jordiska föräldraskapet utvecklas i anslutning till fjärde budet refererar Själlandsbiskopen i sin lärobok från 1628 helt enkelt till hustavlan: "Til det fjerde bud henhører de første fire store stykker i hustavlen, og siden det, som er om forældrenes og børnenes, ligeledes tjenernes og deres husherres embede osv."¹³

Fjärde budet och hustavlan hänger som vi kommer att se intimt samman även i Laurentius Paulinus Gothus svenska lärobok. Där återkommer hustavlan delvis redan i utläggningen av det fjärde budet. För att undvika upprepningar och samtidigt försöka klargöra innehåll kommer jag därför att redovisa de båda katekesarbetenas utläggningar om jordiskt föräldraskap utifrån hustavlans uppdelning av kyrkligt, världsligt och husligt regemente, även när jag senare presenterar Laurentius utläggning av fjärde budet. Här presenteras dock nu först Resens version av hustavlan.

Resen informerar i inledningen till sin hustavla om att Luther tagit fram hustavlan av bibelord som en liten husbibel att öva sig i för att alla och envar ska kunna betänka sin egen ställning och sitt eget ämbete i relation till andras motsvarande positioner. Hustavlan anger alltså den rätta ordningen och anbefalldes av Resen som utgångspunkt för andliga betraktelser över det mänskliga samlivet. Resen förespråkade att de unga först borde lära sig de bibelord som hörde till tredje ståndet: hus-

---

Aand / vilde endnu lige rundeligen gifue os der foruden / oc saaledis derofuer til med / sligt / ad vi kunde opholdis / saa længe du vilt / vi her lefue skulle[...] Thi dend som hafuer saa gifuit Lif oc Legemet / skulde hand icke gifue Mad oc Klæderne / saa lange hand vilde[...] Citat från Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 4, III. "Till Visitatz Ofuer Herrens Bøn".

13. "Til det fjerde Bud henhøre de første fire store stykker i Hustavlen / oc siden det / som er om Forældrenes oc Børnenes / Item / Tjeneres / oc deris Husherres Embede / etz." Med orden "första fyra [...] stycken", hänсыftas här sannolikt på det kyrkliga ståndets två delar av förkunnare och åhörare plus följande två delar i det världsliga ståndet av herrar och undersåtar. Citat från Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 3.

regementet. Sedan kunde de lära sig om kyrkoregemente och världsligt regemente, vilka ju inleder hustavlan.¹⁴

KYRKLIGT FÖRÄLDRASKAP

Biskopar, superintendenten, prostar, och deras medhjälpare bör enligt Resens hustavla inte ha några grova laster. De får inte leva i flergifte, de bör leva nyktert, vara beskedliga och skickliga på alla sätt och framstå som en rätträdig Guds hushållare. En präst bör undvara vin och stark dryck, inte vara benägen att argumentera och bör inte heller ha lust för hugg och slag, utan hellre lida orätt. En god herde bör som förebild inte heller vara girig. Resen följer här Luthers text med undantag för tillägget att en präst inte bara bör akta sig för vin, utan även för stark dryck mer generellt.¹⁵ Resen kompletterar dock därefter med en egen uppmaning om att en kyrkans förkunnare bör "lade sig nøje med, hvad Gud, hans rette Herre, ham ville tildele, og bruge det med taksigelse, bønner og velsignelse uden at tvivle på Guds forsyn og nåde på nogen måde".¹⁶

Resen fortsätter därefter till hustavlans lutherska ord om att en präst bör förestå sitt eget hus för att vara ett exempel för andra, om Gud ville välsigna honom med lydiga barn, som kunde uppfostras utan alltför mycket "kiaelenskab" och motstånd till all "skickelighed og adstadighed". En präst borde vidare enligt Resens lärobokstext inte beträda ämbetet förrän han är väl rotad i trons rätta bekännelse så att han kan föra många andra till Kristus, med sund och salig lärdom, mot det gift som kommer av djävulen i naturen och som lett så många till död och fördärvelse. Prästen behöver alltså kunna argumentera väl mot kättarna. I anslutning till Luthers förord till sin lilla katekes kommer ett stycke om prästers ansvar för kyrkotukt, vars upprätthållande var särskilt viktigt i den yttersta tid Resen ansåg sig leva i.¹⁷

---

14. Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 9, III. "Till Visitatz Over Hustaflen".

15. Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 19, III. "Till Visitatz Over Hustaflen".

16. "lade sig nøje med / hvad Gud / hans rette Herre / hannem vilde tilføye / oc det bruge med Taksigelse / Bøner og Velsignelse / tuiflendis intet paa Guds Forsuin oc Naade in nogen Maade". Citat från Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 9, III. "Till Visitatz Over Hustaflen".

17. WA 30:1, 397–398; Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 9, III. "Till

Resen återger härefter Luthers bibelbaserade ord om att en arbetare är värd sin lön. Här specificerar han att endast de som predikar evangelium och använder lagen till omvändelse, kvalificerar sig för underhåll.¹⁸

Hans Poulsen Resen avviker från Luther på flera sätt i detta stycke om det lärande ståndet. Här finns som citerats ett tillägg om att kyrkans förkunnare bör lita på Guds försyn och upprätthållelse. Detta fokus på Gud som skapare och upprätthållare återkommer även i det att Resen inte bara likt Luther enkelt uppmanar sina präster att uppfostra sina barn, utan också menar att Gud kan välsigna dem med lättuppfostrade barn. Det är Gud och inte den enskilde föräldern som framställs som ytterst ansvarig för goda och föredömliga barn. Resen kompletterar även Luthers raka ord om att ha god kunskap för att kunna argumentera mot vantro genom att fylla ut att prästen bör skydda den sunda läran mot djävulens och naturens gift. Dessa ord om gift finns inte i Martin Luthers originaltext. Som visats lyfte Resen också fram prästernas viktiga ansvar för kyrkotukt.¹⁹ Resens bruk av begreppet omvändelse har dock inte någon motsvarighet i *Luthers lilla katekes*.²⁰

DEN VÄRLDSLIGA MAKTEN SOM FÖRÄLDRASKAP

I Luthers hustavla ansvarade den världslige fursten för det straff som måste verkställas vid lagbrott. Så mycket mer utvecklar inte Luther detta. Resen går dock lite längre. Enligt honom är makten insatt på grund av människans svaghet. Resen lyfter till skillnad från Luther fram möjligheten för furstar att uppmana sina undersåtar till omvändelse. Resen skriver vidare att även hedningarna befinner sig i maktförhållanden som är insatta av Gud. Själlandsbiskopen lyfter fram att aposteln Paulus påmint de kristna i Rom om detta, vilket var viktigt då dessa kristna levde under en hotande hednisk världslig överhet och inte kunde räkna med att få skydd av denna världsliga makt.²¹

Visitatz Over Hustaflen I”

18. WA 30:1, 398; Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 9, III. ”Till Visitatz Over Hustaflen II”.

19. WA 30:1, 397–398; Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 9, III. ”Till Visitatz Over Hustaflen I”.

20. WA 30:1, 398; Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 9, III. ”Till Visitatz Over Hustaflen II”.

21. WA 30:1, 399; Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 9, III. ”Till

FÖRÄLDRASKAP I HUSHÅLLET

I hustavlans tredje avdelning om det ekonomiska ståndet skriver Resen inledningsvis om den äkta mannen och dennes hustru. I *Luthers lilla katekes* står som följer:

För äkta män.^[22] 1 Petri brev 3:7; Kolosserbrevet 3: 19. Ni män, bo med era kvinnor med förnuft och ge kvinnorna som det svaga verktyget sin ära som medarvingar till livets nåd, på det era böner inte blir förhindrade
[...] och var inte bittra mot dem.^[23]

För äkta hustrur.^[24] Efesierbrevet. 5: 22; 1. Petri brev. 3:1, 6. Hustrurna vare sina män underdåniga såsom Herren [...], såsom Sara var lydig Abraham och kallade honom herre, vars döttrar ni har blivit, så ni gör gott och inte fruktar för något ont.^[25]

Resen kompletterar orden till de äkta männen på följande sätt. Männen "skulle bo oc holde Huus med deris Hustruer efter Forstand". Biskopen lägger dessutom till att männen bör bemöta kvinnorna med hövlighet och finhet "inden oc uden seng", i gärning och ord, eftersom de är nådens medarvingar, till att leva i Gud, med Kristus, vår själs rätta brudgum och Herre ²⁶

Det som skiljer mot Luthers text är att en man inte bara ska bo utan också bör "holde Huus" med sina hustrur på sådant sätt som Herren själv umgås med sin församling. Att mannen bör umgås försiktigt med

---

Visitatz Over Hustafæn III".

22. "Den Ehemennern". Citat från WA 30:1, 400.

23. "Ir menner, wonet bei ewrn weibern mit vernunft und gebt dem weiblichen als dem schwachen werckzeug seine ehre als miterben der gnade des lebens, auff das ewer gebet nicht verhindert werde. Inn der ersten Epistel Petri am dritten Capitel. Und seid nicht bitter gegen sie. Zun Coloss. Am dritten Capitel." Citat från WA 30:1, 400.

24. "Den Ehefrawen". Citat från WA 30:1, 400.

25. "Die weiber seien unterthan jren Menneren als dem HERRN, wie Sara Abraham gehorsam war und hies in Herr, Welcher töchter ir worden seid, so jr wohl thut und nicht so fürchtet fur einigem schewsal. Inn der ersten epistel Petri am dritten Capitel." Citat från WA 30:1, 400.

26. WA 30:1, 400, "i Gierning og Ord / efter som de ere Naadens Medarfuinge/ til ad lefue i Gud / med Christo / voris Sieles rette Brudgom oc Herre". Poulsen Resen, *D. Morten Luthers litle Catechismi*, kap. 9, III. "Till Visitatz Over Hustafæn V".

sin kvinna i gärning och ord "inden oc uden seng" är alltså även det ett tillägg.²⁷

Vad gäller orden om den äkta kvinnan skriver Resen likt Luther att kvinnan ska vara mannen underdånig. Han lägger dock till att detta inte bör ske av rädsla och argumenterar för att både man och kvinna gemensamt (tillige) bör tar ansvar för det som följer med äktenskap och hushållning.²⁸

I beskrivningen av föräldrarnas roll avviker Resen från Luthers uppmaning att hålla barnen i "Zucht und Vermahnung" ("tukt och förmaning") genom att istället skriva att de bör hålla barnen i tukt och lära. Han skriver dock att föräldrarna även bör förmana barnen dagligen så att de i håg och sinne lever efter Herrens Jesus vilja och ande.²⁹ Då föräldrarna är läroförmedlare bör de även av barnen äras som andliga föräldrar som förmedlat tron till sina barn.³⁰

För de unga lyfter Resen ödmjukheten som viktig då Gud inte vill tillåta högmodighet. Resen hänvisar vad gäller "de Unges Embede" till skillnad från Luther till Jesus Syraks vishet 6:35 med uppmaningen att de unga bör vara de äldre och åldringar underdåniga, och hänvisar också till Filipperbrevet 2:2 om att vara eniga och ödmjuka. Orden om att ungdomen bör ödmjuka sig under Guds väldiga och kraftiga hand i hans majestäts åsyn är unika för Resen. Den apokryfiska Jesus Syraks vishet var populär i det Lutherska Europa under tidigmodern tid. Hilding Pleijel har hävdad att denna bibelbok samklingade väl med bondekulturen. Dess nyktra och världsbejakande levnadsvisdom skulle komma att genomsyra allmogens tankevärld och talesätt. Jesu Syraks bok var så populär under 1600-talet att den utkom i särtryck.³¹

---

27. WA 30:1, 400, Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 9, III. "Till Visitatz Over Hustafeln V".

28. WA 30:1, 400, Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 9, III. "Till Visitatz Over Hustafeln VI".

29. WA 30:1, 400, Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 9, III. "Till Visitatz Over Hustafeln VII".

30. WA 30:1, 400, Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 9, III. "Till Visitatz Over Hustafeln VIII".

31. Hilding Pleijel, *Husandakt, Husaga, Husförhör*. Stockholm: Diakonistyrelsens bokförlag, 1965, 131; Hilding Pleijel, *Bibeln i svenskt fromhetsliv*. Lund: C.W.K. Gleerups förlag, 1941, 22, 25, 28–29, 43–44.

Vad gäller änkor så lyfter Resen församlingens ansvar för dessa. En änka som inte var from kan dock inte räkna med omsorg. Änkornas roll som förebedjare formuleras inte lika tydligt som hos Luther.

Resens hustavla avslutas likt Luther med den allmänt riktade uppmaningen om att älska sin nästa såsom sig själv. Resen avviker dock från Luther genom att betona att denna kärlek inte kan komma till stånd utan det hjärtelag som finns hos den pånyttfödde som har fått syndernas förlåtelse genom tron på Kristus.

Resen betonar likt Luther kärleken som det allmänna sammanhållande bandet i församlingen oberoende av stånd och ämbete. Det som är annorlunda gentemot Luther är alltså betoningen av pånyttfödelsen, och att hustavlan avslutas med uppmaning till bön. Den vers om att lära sig varje lektion som avslutar Luthers hustavla, finns inte med.

Sammanfattning

I Hans Poulsen Resens katekesutvecklingar betonas Gud som tillvarons starke *upprätthållare*. Gud är det aktiva subjektet. Denna gudsbild var allmän i samtida luthersk teologi. Resen betonar dock temat mycket starkt, vilket på olika sätt kommer fram i både översättning och kommentar. Detta blir tydligt i Resens behandling av första trosartikeln, men återkommer också i uppmaningen till förkunnare att tro på Guds omsorg och att Gud ska ge dem lydiga barn. Kopplat till denna starka betoning av uppehållelsen lyfter Resen fram behovet av *omvändelse* till rätt tro. Därigenom öppnades möjlighet att leva i Guds upprätthållande herravälde genom syndaförlåtelse och påföljande liv i andens kraft. Resen avslutar hela katekesutvecklingen med påståendet att uppmaningen till att älska endast kan fullgöras av de pånyttfödda som fått tron och det rätta hjärtelaget efter syndernas förlåtelse. Detta fokus på omvändelse till rätt lära återkommer när Resen på ett unikt sätt lyfter de världsliga herrarnas möjlighet att uppmuntra till omvändelse och framhåller att föräldrar bör hedras för att de rätt förmedlat läran till sina barn. Det är vidare intressant notera att Resen för de unga utifrån Jesus Syraks vishet formulerar en starkare bild av underdånighet. Hustavlan är ju annars nytestamentlig till sin karaktär.

Till bilden av Gud och det andliga som det verkliga hör att Resen

trodde sig leva i den yttersta tiden. Detta återspeglas i kontrastering av det andligt evigt sanna som skulle bestå och det materiella som var förgängligt. Till denna grunduppfattning om en andlig evighet kanske Resens betoning av plikten att lyda även hedniska furstar kan kopplas. Bakom den hedniske fursten fanns ändå Gud.

En annan accentskillnad gentemot Luther återfinns i synen på könen, där Resen lyfter fram kvinnans roll starkare än Luther. Detta återkommer i hustavlan, där hustruns roll som medansvarig i styrande av hushållet träder fram tydligare än hos Martin Luther. Den ömsesidiga respekten makarna emellan får hos Resen också tydligare uttryck. En detalj att notera är att änkornas roll som förebudjare inte är så uttalad. Däremot lyfter Resen starkt ansvaret att omhänderta änkorna. Sammanfattningsvis framstår Gud som den viktige hushållsfadern i tillvaron, till vilken den rätta tron öppnar dörren. Bjørn Kornerup menar att Resen erbjuder ett

billede af den strenge Supranaturalist, der fast forankret i en luthersk-ortodoks skriftforstaaelse afviser baade Katolicismens Traditionalisme, Svaermernes Subjektivisme og Calvinismens paastaende Rationalisme, i det han overalt som Modsaetning hertil fremhaever den troendes, paa bibelordet byggede, aandelige forstaaelse.³²

Enkelt uttryckt formulerar Resen en uppfattning om Gud som det ytters-
ta subjektet, den kosmiske husfadern. Tillgång till barnskap under detta
herravälde erbjuds genom omvändelse till tro på den sanning som finns
i den bibliska läran. Verkligheten såsom i grunden andlig blir därmed
viktig. Jag kommer att utveckla detta i sitt kyrkohistoriska sammanhang.
Först presenterar jag dock Laurentius Paulinus Gothus svenska lärobok
och vad den har att säga om hushåll och föräldraskap. Den svenska läro-
boken erhåller något större presentationsutrymme än den danska. Bakom
detta ligger det faktum att Laurentius Paulinus Gothus är så mycket mer
mångordig.

---

32. Kornerup, *Biskop Hans Poulsen Resen*, 1928, 40.

Laurentius Paulinus Gothus *Gyldene clenodium*

Laurentius Paulinus Gothus var professor i logik, matematik och astronomi och rektor för Uppsala universitet. Han blev biskop i Strängnäs stift 1608, vilket nästan 30 år senare skulle följas av att han utnämndes till ärkebiskop i Uppsala. Denne biskop brukar likt Resen betecknas som en av den lutherska ortodoxins hängivna banérförare. Jag kommer här att fokusera på hans katekesutgåva från 1631, *Thesaurus catecheticus*, på svenska *Gyldene clenodium*, som var en handbok för prästernas katekesundervisning. Biskopens första försök att skriva en katekes hade resulterat i en gigantisk utgåva i hela sju band om 3 700 sidor som utkom mellan 1617–1630 under titeln *Ethica Christiana*. För att få till en fungerande lärobok i mer smidigt format hade han nu år 1631 istället kondenserat denna *Ethica Christiana* till *Thesaurus Catecheticus*, som begränsades till 440 sidor.³³

Laurentius utgav sedan en ännu mer förkortad katekes för vanliga församlingsbor med titeln *Clenodium*. Denna brukades i Strängnäs stift. Det är viktigt att här upplysa om att Laurentius var mycket fri i sitt redigerande av katekesen. Han ansåg nämligen att det enbart var katekesens skriftord, exempelvis de tio budorden, som utgjorde den egentliga katekesen såsom ”summan o mårgen av den heliga Skrift”. Han ansåg sig därför även kunna ändra i Luthers frågor till dessa skriftord.³⁴

Luthers katekes och undervisning som förebildlig

I förordet till *Thesaurus catecheticus* från 1631, som samtidigt dedikeras till Gustaf II Adolf, skriver biskop Laurentius Paulinus Gothus in sig i en etablerad reformatörisk berättelse. I en medeltid av kyrkligt förfall med pilgrimsresor, skärsejdslära och avlatsbrev förbarmade sig Gud och sände Luther som den nya tidens Elia. Berättelsen lyfter fram Martin Luthers

---

33. Herman Lundström, *Laurentius Paulinus Gothus: Hans lif och verksamhet. 1–2 (1565–1637)*. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1893. För en nyare studie där Laurentius har en central roll, se främst Erland Sellberg, *Kyrkan och den tidigmoderna staten: En konflikt om Aristoteles, utbildning och makt*. Stockholm: Carlsson, 2010; Olle Hellström, ”Laurentius Paulinus Gothus”, *Svenskt biografiskt lexikon* vol. 22, 1979, 369.

34. Lindholm, *Catechismi förfremielse*, 1949, 151–152; Hellström, ”Laurentius Paulinus Gothus”, 1979, 270–273

frustration över den stora okunnighet som uppdagades i samband med dennes visitation i Sachsen, som orsakade att reformatorn författade två katekeser. Med denna händelse etablerades enligt Laurentius en ordning i de evangeliska kyrkorna där biskopar och deras betrodda genom särskilda och allmänna visitationer energiskt började framställa, driva och förklara katekesen och examinera, förhöra och rannsaka åhörarna.³⁵ Stiften utgjorde alltså viktiga nav för att befästa evangeliet och här skriver biskop Laurentius Paulinus Gothus in sig själv i denna verksamhet:

Sådan nödortffig Ordning med Katekesundervisning och förhör, är företagen och vidmakthållen på den nogaste [sätt] uti detta lovlige Strängnäs Stifts Församlingar, både i Städer och på Landsbygden allt från A.C. 1609, den 14 Februari då jag ovärdig trädde till dess Inspektion och än till denna dag: ska också det samma hädanefter och så länge Gud nådigast täcks min ringa tjänst i denna Kallelsen bruka, genom den H. Andes rika hjälp och bistånd, på det trognaste fortsättas och bli efterföljd.³⁶

Laurentius skriver att han på grund av att prästerskap och allmoge i Strängnäs stift inte var vana vid sådana kateketiska rannsakingar och visitationer som biskop hade uppmanats att författa en lärobok. Det fanns enligt biskopen behov av enhetlig undervisning inom stiftet, så att ungt folk som rörde sig mellan socknar inte skulle bli förbistrade i sin kunskap. Han avslöjar vidare att hans första försök "emot mitt uppsåt" råkat resultera i den monumentala *Ethica Christiana*. Föreliggande *Thesaurus Catecheticus* utgjorde dock ett försök att presentera en förkortad version.³⁷

Inledningen avslutas med några ord om hur evangeliets ljus sprids

---

35. Laurentius Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus tam theoreticus, quam practicus: Thet är, Gyldene clenodium, thervtinnan catechismi, bådhe läras och öfningz grundtlighe förklar- ning [...] författas. [...].* Strängnäs: Joh. L. Barkenius, 1631, "Præfatio Dedicatoria".

36. "Sådana nödortffthg Ordning medh Catechismi Underwijsning och förhör / är företaghen och på thet nogaste wid macht hallen / uthi thetta loflighe Strengnes Stichtz Försam- blingar / både i Städh och på Landzbygden / alt ifrån A.C. 1609. Then 14. Februarij, tå Jagh owerdig inträdde til thes *Inspection*, och än til thenne dagh: Skal och theslikes hedanåth / och så länge GUDh nådigst teckes min ringa dienst vthi thenna Kallelsen brwka / genom thens H. Andes mildrijka hielp och bijsånd / på thet troligeste *continueres* och efterkommen warda." Citat från Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, "Præfatio Dedicatoria".

37. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, "Præfatio Dedicatoria"; Hellström, "Lauren- tius Paulinus Gothus", 1979, 273

under Gustaf II Adolf. Katekespublikationen återger Guds ord och den sanna evangeliska läran, som kungen befordrat med ny bibelutgåva och stöd till Uppsala universitet. Biskopen ber till sist om Guds välsignelse över Gustaf II Adolf för dennes försvar av Guds ord och församlingar gentemot Svea rikets tyranniska fiender och motståndare.³⁸

Laurentius Paulinus Gothus inledande berättelse om katekesundervisning som nyckeln till god ordning och om Luthers förebildliga roll för det kyrkliga lärostandets kunskapsförmedling och kunskapskontroll, sätter tonen för läroboken. Medan Resen utgår från läsaren som ett spädbarn är det den vuxne kunskapsförmedlaren i kyrkans tjänst som intresserar Laurentius. Kyrkligt föräldraskap, snarare än barnskap utgör grundperspektivet.

*Himmelskt föräldraskap*³⁹

FÖRSTA BUDET OM ATT INTE HA ANDRA GUDAR VID SIDAN AV GUD
Laurentius Paulinus Gothus följer vad gäller det första budordet Luthers förklaring genom att nämna att budet uppmanar till att frukta och ära Gud. För Resen räcker det med att varna för att lita på världen mer än Gud, men hos Strängnäs-biskopen varnas det utförligt för andra religioners gudar och för dyrkan av satan. Laurentius varnar även för att göra mat och frosseri till sin Gud. Han betonar Guds herravälde genom att nämna att det är viktigt att lyda Gud mer än mänskliga makthavare.⁴⁰ Hänvisningar till Jesu Syraks vishet är liksom hos Resen vanliga.

FÖRSTA TROSARTIKELN OM FADERN

I utläggningen av första trosartikeln presenterar Laurentius Paulinus Gothus utförligt de tre gudomliga personerna, Gud som Fader, skapelsen, Guds försyn, änglarna, människorna, Guds andliga välgärning och människors tacksamhet. Han använder ord om Guds försyn vad gäller

---

38. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, "Præfatio Dedicatoria"; Hellström, "Laurentius Paulinus Gothus", 1979, 273.

39. Före de tio budorden lyfte Laurentius Paulinus Gothus självständigt in Andra Mosebokens inledande Gudsord med en egen förklaring, se Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 18–19.

40. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 19–30, se särskilt 26.

relationen till skapelsen, att jämföra med Resens starkare ordval: upprätthållande. Hur djävulen konkret motverkar Guds skapelse är viktigt för Strängnäs biskopen att nedteckna. Vad gäller det världsliga regementet kan djävulen motverka ordningen genom krig och blodsutgjutelse. Satan kan även skada hushåll genom att hindra äktenskap och orsaka vedermödor såsom sjukdomar, våld, våldsverkan, tjuveri, med mera.⁴¹ Jämfört med Resen konkretiseras alltså kampen mellan gott och ont på ett utförligare sätt.

DEN FJÄRDE BÖNEN OM DAGLIGT BRÖD

Laurentius Paulinus Gothus ansluter i sin kommentar till den fjärde bönen i Fader vår till Luthers breda inkluderande definition av dagligt bröd som innefattande "[v]ärldsliga tvenne huvudstånd såsom 1. Hushållning, till vilken hör Man och kvinna, barn och tjänstefolk [...] 2. Politisk Överhet, genom vilket landets innevånare bor med frid/fred [...]".⁴² Om Resen framför allt utvecklade brödets roll för Guds upprätthållande enligt sin vilja, finner vi hos den svenske biskopen alltså snarare Luthers fokus på brödet i bredare betydelse av ett fungerande hushåll.

Mänskligt föräldraskap

Laurentius Paulinus Gothus presenterar under fjärde budet de olika stånd som Gud förordnat bland människorna för att gudfruktighet, dygd, ära och disciplin ska kunna upprätthållas.⁴³ Gud har inrättat tre stånd, närmare bestämt kyrkoståndet, politiskt eller världsligt regemente och husregeringen. Laurentius förklarar att det alltid finns två olika kategorier i alla stånd, dels de "Höghare" såsom fäder, föräldrar och herrar, dels de "Nidrigare", det vill säga de lägre som är de undergivna och kallas barn. Efter detta konstaterande går han in på vilka dessa höga personer och föräldrar är i respektive stånd. I kyrkoståndet nämns församlingens alla lärare och predikanter samt "tuktmästare" i akademier, kollegier och

---

41. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 159–186, se särskilt 178–179.

42. "Werdzliche twende Huffwdstand / såsem. 1. Hwsholdning / til hwilken höra: Man och qwinna / barn och tienstefolk [...] 2. Politisk Öfferhet / genom hwilken Landzens Inbyggjare boo med fridh" Citat från Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 261.

43. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 53.

skolor.⁴⁴ Inom det världsliga regementet nämns alla regenter och överhetspersoner. I husregeringen nämns först biologiska föräldrar, därefter fosterfäder, förfäder, gamla, förmyndare, föreståndare, husbönder, matfäder, matmödrar och avslutningsvis konstnärer, hantverkare och ämbetsmän. De högre personernas och fädernas ämbete preciseras: de som fått äran att vara fader i alla stånd ansvarar för sina underhavandes kroppsliga och andliga välfärd.⁴⁵

Laurentius Paulinus Gothus inleder likt sin danske kollega hustavlan med att förklara att en den utgör en ordningsregel baserad på bibelord för varje stånd i församlingen, så att "hwar och en mhå haffwa nödtorfigh rettelse och förmaning / til att achta och wårda hwad hans Stand och embete kräfwer".⁴⁶

Alla tre stånden är jämlika såsom instiftade av Gud och nödvändiga. Laurentius utvecklar hur man ska förstå relationen mellan de andliga och politiska stånden. Dessa två stånd står i ömsesidig hörsamhetsförpliktelse till varandra (*Æqualitatu reciprocatio*). Här återfinns alltså den så kallade tvåregementsläran. En lärare måste enligt den predika utan hänsyn till någon människas höghet eller myndighet. I världsliga angelägenheter bör predikoämbetet vara den politiska överheten underdåligt, medan överheten måste visa predikoämbetet hörsamhet inom det andliga området. Den andliga makten utövas genom himmelrikets nycklar, det vill säga makten att förlåta, medan den världsliga styr med lagar.⁴⁷

KYRKLIGT FÖRÄLDRASKAP

De andliga fäderna ges i kommentaren till fjärde budet ett särskilt ämbetsansvar att flitigt undervisa i och förhöra sina åhörare om Guds ord, och då särskilt i katekesens stycken. De ska också utdela sakramenten, bruka himmelrikets nycklar, med allvar straffa alla obotfärdiga och predika ordet i tid och otid. De bör även försäkra de botfärdiga om Guds nåd, syndernas förlåtelse och den eviga saligheten. Med ett fromt leverne bör de därutöver inspirera sina åhörare till gudsfruktan.⁴⁸

---

44. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 54.

45. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 55.

46. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 380.

47. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 382–385.

48. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 56.

Laurentius ägnar en stor del av hustavlan åt att med egna ord utveckla lärostandets innebörd. Han inleder med att nämna kyrkoregerandet såsom instiftat av Kristus. Därefter kommer ett kapitel om predikoämbetet där författaren beskriver hur Gud styr sin församling både direkt och indirekt genom sina sändebud.⁴⁹ I ett kapitel beskrivs detaljerat hur en predikant bör förkunna och vara ett föredöme för andra. Även hustru, barn och husfolk förväntas vara förebilder i ord, uppförande och gärning. Laurentius skriver vidare i tydligare anslutning till Luthers hustavla:

Så ska en lärare vara ostrafflig, en hustrus man, vakande, nykter, sedlig som har lydiga barn med all ärlighet. Deras hustrur ska på samma sätt vara ärliga, inte vara förtalerskor [utan] nyktra [och] trofasta i allting.⁵⁰

Det anvisas även hur en predikant bör uppmana till daglig bättring och förvalta sakramenten. Tre saker hör enligt biskopen till en god ordning i församlingen: den tidigare nämnda nyckelmaktens rätta bruk, nödvändiga ceremonier och de fattigas uppehälle och befordring. Han skriver också att den kristna läran ska hållas vid makt genom prästmöten och visiteringar.⁵¹

I Laurentius Paulinus Gothus genomgång av läroämbetet beskrivs dessutom åhörarnas plikt, som består i vissa dygder och att ge lön till sin förkunnare. Dygderna innefattar att be för sina förkunnare, vörda dem och också hörsamma deras förmaningar. Belöningen ska företrädesvis ges i form av tionde av inkomst.⁵² Strängnäs-biskopen är med sina utförliga konkretioner självständig i sin beskrivning av prästens tjänst. Det är här särskilt värt notera att hela prästhushållet, inklusive prästfrun, lyfts fram som förebildligt.

49. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 386–395.

50. Så skal nw en Lärare wara ostraffeligh / ena Hustrors man / wakande / nöchter / si-dugh. Then lydigh barn haffwer / medh alla ährlighet... Theras Hustror sammaledes / skola och ährlige wara / icke förtalerskor / nöchter / trofaste i all ting. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 397.

51. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 395–402.

52. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 402–406.

En regent bör enligt Laurentius Paulinus Gothus kommentar under fjärde budet försäkra sig om att Guds rena ord och en sann gudstjänst upprättas och uppmuntras. Regenten bör även värna kyrkor, akademier, kollegier och skolor och försörja deras personal. Allmänna böne- och fastedagar, kyrkomöten och visitationer ska påbjudas. Det är viktigt för den världsliga makten att instifta rättmätig lag och ordning för att skydda de fromma och straffa de ogudaktiga, så att var och en kan utföra sitt ämbete i sitt stånd och försörja sig. Därav följer ett behov av att upprätthålla rättsväsendet och försvara landet och undersåtarna. Regenten får inte heller betunga undersåtarna med alltför mycket beskattning så att dessa utarmas.⁵³

Även hustavlan innehåller en noggrann redogörelse för det politiska ståndet. Laurentius betonar inledningsvis det världsliga ståndets centrala roll för att upprätthålla ordningen. Det politiska regementet är instiftat enligt skriften där det står att Herren regerar genom furstarna på jorden och att ingen överhet finns utom den som kommer från Gud. Överheten bör försvara och främja den sanna religionen genom förhör och rannsakingar hos både lärare och åhörare i rikets alla församlingar, skolor, kollegier och akademier. I överhetens uppgift ingår även att skydda religionen genom kristliga rådslag som hålls i riksdagar, prästmöten och konsistorier om religionens huvudartiklar. Det åligger vidare överheten att ansvara för god ordning i församlingen.⁵⁴

Laurentius ställer sig frågan hur överheten bör säkra undersåtarnas kroppsliga välfärd. Svaret blir att hålla undersåtarna i en god inbördes ordning och skydda dem från utländska fiender. Överhetens medel för att upprätthålla ordningen utgörs enligt biskopen av lagar och statuter, som inte bör bygga på människans förmörkade förnuft utan på den fullkomliga vishetens och rättfärdighetens grund som finns i Guds budord. Han lyfter också fram goda bibliska exempel på hur bra det gått för gudfruktiga kungar.⁵⁵ Vidare poängterar han att lagens grund utgörs av vishet och rättfärdighet. Rättvis uppdelning bildar grund för ordningen

53. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 56–57.

54. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 406–410.

55. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 410–411a.

i olika stånd: "så att var och en aktar sitt eget stånd och Närings grepp, och ingen träder uti en annans hantering, eller på något sätt förhindrar hans lägenhet och fördel."⁵⁶

Att Gud står på den svenska maktens sida antyds genom biskopens ord om att "underligha" segrar vunnits i den militära striden.⁵⁷

Det är undersåtarnas plikt att visa vördnad för överheten eftersom makten är insatt av Gud. Inre vördnad bör finnas i hjärtat. Utvärtes bör vördnad visas med ord och rätta titlar. Till det yttre hör även beteenden som att buga, knäböja och visa andra tecken på ödmjukhet.⁵⁸ Strängnäs-biskopen skriver dock att undersåtarna inte är förpliktigade att lyda överheten om dess befallningar går emot Guds ord, gudfruktigheten, trons bekännelse, samvetet eller ärligheten. I sådana fall är undersåtarna tvärtom förpliktigade att "plat ingen Hörsamhet them bewijsa". Biskopen nämner här att det i yttersta fall handlar om att undvika ogudaktiga påbud. Olydnaden legitimeras genom att Gud befallt att det ska vara omöjligt att tjäna två herrar, att överheten är förpliktigad att lyda Gud och inte kan vara herre över undersåtarnas samveten. Laurentius nämner också gudfruktiga föredömen som visat överheten olydnad, exempelvis de hebreiska barnmorskor (jordgummor) som under fångenskapen i Egypten inte löd Farao utan lät de nyfödda sönerna leva. Han visar hur denna fromma olydnad belönats av Gud och hur hycklare straffats.⁵⁹

FÖRÄLDRASKAP I HUSHÅLLET

Efter de kyrkliga och politiska stånden kommer Laurentius Paulinus Gothus under det fjärde budet in på hur föräldrar bör säkra välfärden för sina barn och för sitt husfolk. För det första nämns att det är föräldrarnas plikt att lära barnen Guds ord och katekesen. De bör vänja dem att läsa "Bordslexor", morgon- och aftonböner.⁶⁰ De bör också ta med barnen till kyrkan och sedan förhöra dem. Barnen bör hållas under vad biskopen benämner som skälig aga, så att de växer till i goda seder, tukt och ärlighet.

---

56. "så at hwar och en achter sit eghet stand och Närings grep/ och ingen trädher uthi ens annars Handtering / eller på någhot sett förhindrer hans lägenhet och fördel". Citat från Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 412a.

57. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 412–411b [felpag.].

58. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 413.

59. 2 Mos 1:17; Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 414–416.

60. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 57.

Föräldrarna ska se till att barnen förkovrar sig för framtida tjänster och att de ingår äktenskap i vuxen ålder.⁶¹

Under fjärde budet presenteras därefter hushållens underlydande personer. Dessa är inom hushållet "Kötzlighe" barn, foster- eller styvbarn, svenner, ynglingar och tjänstefolk. Barnen ska passa sig för att förakta och förtörna föräldrarna eller herrarna.⁶² Alla underlydande och barn bör istället hedra och ära sina överordnade.⁶³

Laurentius lyfter även vad gäller det enskilda hushållet fram vad han kallar för den apostoliska regeln, om att utifrån Apostlagärningarna 5:29 lyda Gud mer än människor – om det är så att föräldrarnas eller herrarnas befallning går emot Guds ord, lag och rätt, dygd och ärlighet. Jesusorden i Matteus 10:37 om att den som älskar sin far och mor mer än mig, inte är värd att tillhöra mig, blir viktiga i sammanhanget. Efter detta stycke levereras föredömliga bibliska exempel på dem som inte lytt otillbörliga befallningar, följt av bibelord om lydiga barn och undersåtar. Laurentius förklarar som avslutning på fjärde budet att Gud håller fast vid löftet om välgång och långt liv.⁶⁴

I hustavlan behandlar Laurentius Paulinus Gothus det enskilda hushållets föräldraskap under beteckningen husregering.

Laurentius inleder med att förteckna vilka olika personer som finns i hushållningen, "Vilka sinsemellan har en inbördes, av och an vankande samhällighet och affektion, med den ene förorsakad av den andres villkor och tillstånd." Dit hör äkta makar, män och kvinnor, ensörjande, änklings-

---

61. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 58–59.

62. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 59–60.

63. Denna heder består av fem dygder: 1. Att hålla i vördnad, 2. Tjäna, 3. Lyda, 4. Älska, 5. Ha för ögonen. Laurentius Paulinus Gothus förklarar därefter att *vördnad* innebär att besinna att överhetens personer, stånd och ämbeten är tillförordnade av Gud för att de i hans ställe ska beförda vad som hör till vår timliga och eviga välfärd. Att *tjäna* sina föräldrar innebär att med högsta flit söka dessas bästa, fullfölja deras arbetes och närings handlingar och såväl närvarande som frånvarande driva på allt som kan ha framgång. Att *lyda* sina föräldrar innebär att godvilligt följa deras trogna förmaningar och inte företa sig något utan deras vetenskap, råd och samtycke – och att tåligt ställa sig under deras rättmätiga aga. Att *älska* sina föräldrar och herrar innebär att med tålmod "andraga" deras fel, och gärna visa dem välvillig tjänst, uppehälle och befordring när de är ålderstigna och oförmögna. Att ha *föräldrarna för ögonen* innebär att bevisa dem tillbörlig tjänst och ödmjukhet såväl med ord och åthävor som med gärningar och försvara dem gentemot allehanda förtal. Se Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 61–63.

64. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 63–64.

ar och änkor, föräldrar och herrar eller husbönder och matmödrar, barn, tjänstefolk, gamla och unga.⁶⁵

Äktenskapet beskrivs som en mans och kvinnas lagliga sammanfogande i ett oupplösligt förbund, av Gud instiftat till hans namns ära och människornas välbefinnande. I ett äktenskap bör de båda ställa sig till varandra på rätt sätt genom gudsfruktan och heligt leverne, sann kärlek och "ährsamhet" mot varandra.⁶⁶

Om Gud tar bort en av de båda genom döden ska den efterlevande med tålmod leva som änka eller änklings. Den överlevande bör undvika lösaktigt sällskap, otuktighet, och istället ställa sitt hopp till Gud och åkalla Honom och be natt som dag. Om åldern och hushållningen så fordrar ska dock ingen hindras att träda in i ett nytt äktenskap. Laurentius framhåller att husregenter är av båda könen. Det är för honom viktigt att dessa husregenter enligt sina namn av att vara fader och moder efter Guds befallning visar likvärdig omsorg om alla sina underordnade vare sig det handlar om biologiska barn eller tjänstefolk. Han ställer sig frågan om det är något som husbönder och matmödrar särskilt noga bör akta på i hushållet och kommer fram till att anställandet av tjänstefolk är avgörande. De som leder hushållet bör också tänka igenom hur hushållningen bäst ska kunna utvecklas, hur de kan sätta var tjänare i tjänst vid rätt tillfälle, vara måttliga i sina krav så att legofolket inte överbelastas, leverera bespisning till legofolket regelbundet och betala ut deras årslön. Laurentius uppmanar även husbönder och matmödrar att befordra trogna tjänare till giftermål, friheter och lägenheter. Avslutningsvis bör hushållsregenter straffa och avvisa dem som är "skalkaktiga" (=som vill luras och bedra) och otrogna.⁶⁷

Tjänstefolk bör å sin sida särskilt tänka på att vara noga med att be Gud om en gudfruktig och rättsinnig husbonde innan de låter sig städslas. (Jansson ger för övrigt i sitt bidrag till denna antologi inblick i hur en enskild piga kunde agera gentemot undermåligt husföräldraskap). Tjänstefolk får enligt biskopen inte heller utföra sin tjänst på ett "klåp-

---

65. "Hwilka sin emellan haffwa en inbyrdes / aff och an wancandes samhellighet och adfection, the medh thens Enes förorsakes utaff then Andras wilkor och tilstånd". Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 416.

66. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 417.

67. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 418–420.

aktigt" sätt, utan med kompetens utföra det som stadgan och husbondens befallning säger. De ska se till att ha rätt redskap och material inför en syssla så att inte arbetet fördröjs. Drängar och pigor i ett hushåll ska inte heller lägga över arbetsuppgifter på varandra. Den först tilltalade bör utföra arbetet.⁶⁸

I ett följande stycke behandlas gamla och ynglingar. De gamla med grått hår bör leva gudfruktigt genom att höra Guds ord, bruka nattvarden, be och lovsjunga. De bör också ge goda råd, undervisa och visa upp ett föredömligt leverne. Änkor bör vara goda "lärerskor" enligt citat från Titus brev. Denna roll finns varken hos Resen eller Luther. De yngre får å sin sida inte förakta de äldre.⁶⁹

I ett särskilt kapitel om näringsståndet reder Laurentius ut skillnaden mellan "Förwerffwelighe" och "Meddelelige" näringar. I den första kategorin handlar det om att skaffa sig det av mat och kläder som behövs för att hålla sig vid liv genom proviantering och hantverk. "Med delelig" näring består av handel och köpenskap. Här är exemplen många.⁷⁰ Laurentius Paulinus Gothus avslutar sin katekesutveckling med följande vers: "Allt detta är summan av förbundets Bok[...] alla de, som över denna Regel vandra, över dem vare frid och barmhärtighet ewinnerliga."⁷¹ Luthers avslutande ord om lektioner har bytts ut mot ord om tron som något att praktiskt leva efter.

Sammanfattning

Laurentius Paulinus Gothus katekesutveckling präglas genomgående av mångordighet och konkretisering av detaljer. De tre stånden beskrivs ingående enligt hustavlans ordning redan under fjärde budet och får alla ansvar att upprätthålla den sanna religionen. Den världsliga makten bör upprätthålla läran genom att underhålla och skydda församlingar, skolor, kollegier och akademier. Den enskilda familjen bör låta barnen gå

---

68. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 421–422.

69. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 423–424.

70. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 425–430.

71. "Alt thetta är Summan aff förbundzens Book [...] Alla the / som effter Thenna Reglan wandra / öffwer them ware fridh och barmhertighet ewinnerligha. Citat från Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 432–433.

i kyrkan för att sedan förhöra dem om predikans innebörd. Prästerna kallas lärare och har ansvar för att utan filosofiska funderingar förkunnar ordet. Både läraren och dennes hustru utmålades som förebilder för andra. Prästfrun ges en egen roll i redogörelsen av läroståndet. Även på andra ställen lyfts kvinnans roll fram tydligare än hos Luther, exempelvis betonar Laurentius båda könsens roll för det enskilda hushållet. Han är också ensam om att lägga ut texten om hantverkare och handelsmän inom det tredjeståndets föräldraskap. För Laurentius blir det mycket viktigt med legitimitet och rättvisa. Han tillrättavisar pigor och drängar så att de inte lägger bördor på varandra och påpekar att husbönder måste ges skälig lön och rimliga villkor för sina anställda. Framför allt betonas plikten att lyda Gud mer än människor och det rätta i att trotsa makthavare som inte följer Guds vilja.⁷² Frågan om rättvis över- och underordning är aktuell i hela katekesutvecklingen. Det får inte skapas orätt vare sig från överhetens eller undersåtarnas sida. De äldre ska vördas av de yngre. Samtidigt är det viktigt att exempelvis äldre kvinnor lever heligt så att de kan fungera som goda förebilder åt unga kvinnor och som änkor kunna vara "lärareskor". Sammanfattningsvis framstår det lärandeståndet och ordets förkunnelse som en central impulsgivare för sammanhållning och ordning i hushållet. Laurentius var uppfylld av tron på att katekesen gör underverk genom att kunskap i trosläran, omfattad i ödmjuk lydnad och genom bibelordets inneboende kraft, skulle leda till ett sant kristet liv.⁷³ Stig Lidholm har kärnfullt slagit fast följande om Strängnäs biskopens stora läroboksprojekt: "Där speglas ett stycke 1600-tal med dess problem och missförhållanden, som catechismusundervisningen skulle rätta till."⁷⁴

---

72. Här kan Laurentius Paulinus Gothus syn på samhällsfördraget nämnas. Laurentius företrädde konsekvent Althusius lära om samhällsfördraget. Han utgick från att makten ursprungligen låg hos folket, som på vissa villkor överlät den till monarken. Om denne bröt mot dessa hade folket genom sina representanter rätt att avsätta honom". Se Hellström, "Laurentius Paulinus Gothus", 1979, 374–375.

73. Hellström, "Laurentius Paulinus Gothus", 1979, 371.

74. Lidholm, *Catechismi förfremielse*, 1949, 151.

Katekesutvecklingar i två hushållsstater

Hans Poulsen Resens katekesutveckling inleds med bibelord om den kristna människan som ett spädbarn. Den lilla människan kontrasteras mot Gud Fader som den starke upprätthållande föräldern. Mellanled mellan den troende och Gud tecknas inte. Den lilla människan erbjuds att genom tron direkt ta del av det nya livet. I denna tro finns det sanna. Omvändelse till rätt tro bildar här ett viktigt tema. Om Danmark exempelvis skulle få en hednisk kung borde denne ändå åtlydas såsom uttryck för den ordning Gud har skapat. Resens katekesutveckling präglas av ett idealistiskt perspektiv, där den sanna ordningen är det andliga, medan det materiella är dess återspegling. Läroboken lyfter inte fram möjligheter att lyda Gud mer än människor. Synen på det andliga som evigt och statiskt återklingar också i synen på *Luthers lilla katekes* såsom text. Det var för Resen så betydelsefullt att Luthers ursprungliga ord kom Danmark till del, att han lanserade en ny översättning av Luthers latinska utgåva av katekesen som han trodde var ursprungsversionen.

Laurentius Paulinus Gothus katekestext inleds med en bild av den undervisande och visiterande biskopen såsom en sann Luthers efterföljare. Det var efter visitation i Sachsen som Luther hade bestämt sig för att skriva sina läroböcker för att höja kunskapsnivån. I Laurentius *Gyllene klenod* blir sanningen en sak att ständigt förkunna, legitimera, höra och läsa. Bibeln tolkas aktivt för att teckna samtiden i dess helhet. Denna monumental ambition hade tidigast kommit till uttryck i katekesutvecklingen *Ethica Christiana* som omfattade flera tusen sidor. I Laurentius text framstår kyrkan som sanningens förvaltare och förmedlare, där åhörarna genom undervisning ska övertygas om det rättvisa och legitima. Läroboken lyfter ofta fram plikten att lyda Gud mer än människor i händelse av att de jordiska föräldrarna inte håller måttet. Strängnäs-biskopen ser följaktligen inte ens Luthers egna förklaringar som oföränderlig text, utan som föremål för redigering i syfte att bättre förklara katekesens egentliga texter, det vill säga dess bibelord och trosbekännelse.

Hans Poulsen Resen och Laurentius Paulinus Gothus delar dock trots alla skillnader ett viktigt ställningstagande. De ger båda kvinnan en mer erkänd roll i hushållet än vad Luther gör. Här föreligger antagligen

ett gemensamt nordiskt drag. Genushistorikerna Karin Hassan Jansson, Rosemarie Fiebrantz och Ann-Catrin Östman skriver utifrån ett helt annat empiriskt svenskt material följande: "The practices of work [...] point [...] to an understanding of early modern patriarchy as a 'parentarchy', with parents understood broadly as both biological and moral fathers and mothers."⁷⁵ De båda nordiska läroboksförfattarna stämmer alltså in i ett gemensamt förespråkande av "parentarchy".

Kan de konstaterade skillnaderna dessa författare emellan relateras till förutsättningar i deras samtid? Detta ska jag nu pröva genom en kyrkohistorisk komparation mellan Danmark och Sverige.

En kyrka inom en hushållsstat

Den danske kyrkohistorikern P.G. Lindhardt har lite drastiskt men träffande hävdad att "kirke" inte var ett levande begrepp i Danmark före 1800-talet. Det kunde under tidigmodern tid beteckna byggnaden eller förstås i betydelsen av den religion som alla danska undersåtar var förpliktigade att ansluta sig till.⁷⁶

Förklaringen till detta är att den danska reformationen skapade en mer sammanhållen hushållsstat än vad som blev fallet i Sverige. Ett danskt envælde skulle också senare etableras och existera i kontinuitet från Fredrik III år 1660 tills det avskaffades 1849 i en fredlig revolution efter Christian VIII:s död.

Under tidigt 1600-tal fanns det i Danmark spänningar mellan olika reformatoriska åskådningar. Under teologisk påverkan från Philipp Melancthon infördes år 1604 i latinskola den så kallade Wittenbergs-katekesen. Denna katekes innehöll formuleringar om Kristi andliga och kroppsliga himmelsfärd som kunde tolkas som att Kristus inte kunde vara närvarande i nattvardens bröd och vin. Detta liknade kalvinsk teologi och skulle med tiden leda till en nattvardsstrid om Kristi närvaro i

---

75. Karin Hassan Jansson, Rosemarie Fiebrantz, & Ann-Catrin Östman, "Constitutive Tasks: Performances of Hierarchy and Identity", i Maria Ågren (red.), *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society*. New York: Oxford University Press, 2017, 154.

76. Poul Georg Lindhardt, *Kirken igår og idag*. København: H. Hirschsprungs Forlag, 1955, 7.

sakramenten som Hans Poulsen Resen med stöd av kungen skulle gå segrande ur. Kung Christian IV stod därmed på ortodoxins sida och insåg att en konfessionell samling i den lutherska ortodoxins namn verkade integrerande. Kungens valspråk löd just "Fromhed styrker rigerne". Det danska reformationsjubileet 1617 under Resens ledning innebar en triumf för den lutherskt ortodoxa linjen.⁷⁷

Hans Poulsen Resen utvecklade djupa perspektiv på idéernas roll i sitt tidiga försvar för den lutherska ortodoxin. Han anslöt till kyrkofadern Augustinus och dennes kristna uttolkning av Platons idélära. Enligt Platon utgjorde idéerna den sanna verkligheten. Enligt Augustinus fanns dessa idéer hos Gud bortom tidens och rummets dimensioner. Resen utvecklade ett perspektiv på idéerna som oföränderliga och eviga former för allt skapat. Till varje ting i sinnevärlden finns en urbild inom idévärlden. Resen menade att alla idéer är skönare i sitt fullkomliga uttillstånd än i sina skapade avbilder. För Platon var idévärlden en evighetsvärld med egen existens. Enligt Augustinus utgjorde dock idéerna del av Guds väsen, hans eviga skapartankar, som sammanfattades i ordet (*logos*), som samtidigt var identisk med den evige sonen. Det var enligt Resen enbart via tron som människan kunde finna vägen till denna sanning av idéer.⁷⁸

Under 1620-talet skulle den danska hushållsstaten hotas i sina grundvalar. År 1625 engagerade sig Christian IV i de religiöst motiverade krigen på kontinenten. I slaget vid Lutter am Barenberge år 1626 led kungen ett stort nederlag mot de kejserliga och katolska styrkorna, med följden att Jylland ockuperades och härjades av kejserliga trupper under åren 1627–1629. Den stora krigskatastrofen tolkades som Guds straff för folkets bristande tro. Christian IV hade i krigets slutskede fått en vision av att Kristus led för folkets synder. Från statligt håll och i samförstånd med biskop Resen fattades ett antal beslut som skulle höja fromhetsnivån i riket. I skuggan av krigshärjningarna på Jylland utfärdades 1629 en kunglig förordning som skulle gripa djupt in i undersåtarnas vardagsliv. I varje socken skulle ett par av de mest gudfruktiga utses till prästens medhjälpare i att upprätthålla kyrkotukt. Vid påkommen synd kunde

---

77. Carsten Bach-Nielsen & Jens Holger Schjørring, *Kirkens historie: Bind 2*. København: Hans Reitzels Forlag, 2012, 258–259.

78. Kornerup, *Biskop Hans Poulsen Resen*, 1928, 422–424.

värdsliga straff användas. De som svor och bannade kunde exempelvis hamna i "gabestoken" (*straffstocken*). Särskilda årliga böndagar inrättades och år 1630 befallde kungen att husfäder skulle hålla dagliga morgonandakter. Katekesundervisningen framstod som det bästa medlet att skapa fromhet. Under 1640-talet infördes krav på uppvisad katekeskunskap för att få trolova sig.⁷⁹

Bokhistorikern Charlotte Appel återger två tydliga kännetecknen för den danska ortodoxin under Hans Poulsen Resen: rätt tro och botgöringsiver.⁸⁰ Det finns ett intressant samband mellan ortodoxins befastande och den "botgöringspolitik" krigsnederlagen hade stimulerat till. Appel utvecklar hur begreppet "pønitenz", det vill säga botgöring, speglade samtiden. Efter ånger och ruelle för synden skulle tron och en ny "Lydactighed" följa. Hon betonar även att ett begrepp som "Gudfrygtigheds øvelse" först under Resen och hans efterträdare Jesper Brochmand på allvar blev ett nyckelord för att beteckna husandakten.⁸¹ Detaljerade politiskt beslutade föreskrifter och ny tillgång till ett växande antal hjälpmedel i tryck under 1620- och 1630-talet formade husandakten i Danmark.⁸²

*Hans Poulsen Resens läroböcker
i sitt kyrkohistoriska sammanhang*

Hans Poulsen Resens kyrka var integrerad i staten. Kyrkan existerade inte som ett eget historiskt subjekt med egna beslutsorgan. Samtidigt var de enskilda hushållen på lokal nivå på olika sätt ofta införlivade med större gods. Bondeföräldrarna skulle i analogi med denna ordning inte helt själva behöva ansvara för katekesundervisningen i sina hushåll. Barren erbjöds istället sådan undervisning genom lärare i form av djäknar (*degner*). Bristande disciplin inom ett enskilt hushåll skulle i det danska riket också under följande århundrade såsom Koefoed visar i sitt kapitel i

---

79. Appel, *Læsning og bogmarked*, 2001, 121; Bach-Nielsen & Schjørring, *Kirkens historie*, 2012, 260–264; Martin Schwarz Lausten, *Danmarks kirkehistorie*, 2 utg. København: Gyldendal, 1987, 140–144, 162–163.

80. Appel, *Læsning og bogmarked*, 2001, 121.

81. Appel, *Læsning og bogmarked*, 2001, 121, 125.

82. Appel, *Læsning og bogmarked*, 2001, 131.

denna antologi, åtgärdas via de tukthus som blev så mycket vanligare här jämfört med i Sverige. Att danska undersåtar var så påtagligt beroende av en stabil och "evig" ordning av större hushåll i form av adliga gods och kungligt styre kan ge perspektiv på Resens idealism och teocentriska hushållsförkunnelse. Det var Gud som utgjorde den egentlige upprätthållaren. Att aktivt lyda Gud mer än människor är därför ej heller något som Resen lyfter fram. Resens idealistiskt förankrade verklighetsuppfattning kan tolkas som koherent med hushållsstaten som en "evig" ordning, en idé som i sin tur förstärks av katekesens budskap att Gud inrättat kungamakten även om kungar var hedniska. Denna sistnämnda uppfattning kan ha blivit särskilt aktuell under de hårda åren av kejserliga härjningar på Jylland under sent 1620-tal. Upplevelse av materiell nedrivning och förstörelse kan också belysa budskapet att den egentliga tillvaron upprätthålls av Gud i det andliga. Omvändelse och bättring blev angeläget i ljuset av bistra apokalyptiskt laddade ockupationserfarenheter som uppfattades som straff. I hustavlans andra del om världsligt regemente avviker Resen mycket riktigt från Luther genom att lyfta fram hur världsliga furstar kan uppmana till omvändelse, vilket Christian IV också gjorde, i samförstånd med Resen.

En hushållsstat med en mer självständig kyrka

Utifrån den långsammare svenska reformationen går det teckna en bild av en annorlunda svensk hushållsstat. Trots att kungamakten var viktig representerade den inte samma självklara centrum som i Danmark. I staten fanns även ständsriksdagens stora korporationer representerade. Medbestämmande i staten kunde ge legitim grund för skyldigheter att exempelvis skrivas ut för krigstjänstgöring. Den, i jämförelse med den danska, svagare svenska adeln skulle under 1600-talet också integreras och hitta en ny bas inom ramen för en expanderande stat. Till bilden av den starka och mer avgränsade svenska staten hör också den rika förekomsten av järn- och kopparmalm. Den kom att lägga grunden för statens monetära rikedom och möjlighet till egen vapenförsörjning vid krig. Enligt tidens rättsliga sed tillhörde all rikedom under jordytan staten.⁸³ Det svenska

---

83. Perry Anderson, *Den absoluta statens utveckling*, 4 utg., Lund: Arkiv/Zenit, 1994,

statsbygget skulle under 1600-talet visa sig starkare än det danska. Stora delar av det danska riket överfördes 1658 till Sverige.

Den evangeliskt lutherska kyrkan i Sverige hade med kyrkoordningen 1571 och dess bekräftande i Uppsala möte 1593 bekräftats i sina medeltida former med självständiga domkapitel och ärkebiskop. Lokalt styrdes kyrkan av sockenstämmor av jordäggande bönder och med kyrkoherden som ordförande. Idéhistorikern Febe Crafoord lyfter fram tiden mellan kyrkoordningen 1571 och kyrkolagen 1686 som ett tidsrum där kyrkan i Sverige hade en självständighet och myndighet i sitt ansvar för undervisning och förmedling av evangelium och rätt lära i kyrka och skola. Detta bildade samtidigt grund för spänningar mellan kyrka och stat. Biskopar som Johannes Rudbeckius (1581–1646) i Västerås och Laurentius Paulinus Gothus i Strängnäs representerade skilda teologiska linjer men utgjorde båda starka representanter för kyrklig självständighet. Rikskansler Axel Oxenstierna (1583–1654) räknas å andra sidan som en viktig arkitekt bakom den svenska starka ämbetsmannastatens etablering. Den statliga frustrationen över det kyrkliga vidmakthållande av självständighet uttrycktes träffande i Axel Oxenstiernas antikatolska uttalande om att Rudbeckius nog hade fått sig "een stoor sleng aff S. Peders kjortill".⁸⁴

Spänningen mellan stat och kyrka blev akut i samband med att den svenska staten reglerades och stärktes med Axel Oxenstiernas reformer. Enligt 1634 års regeringsform skulle fem riksämbetsmän med var sitt kollegium bilda regering. På lägre nivå inrättades län med landshövdingar där adelsmän kunde få tjänst. Det fanns tidiga ambitioner att här även integrera kyrkan. Under Gustav II Adolfs regeringstid lanserades tanken på ett så kallat "consistorium generale", ett slags kyrklig överstyrelse bestående av både präster och lekmän. Konsistoriet var tänkt som ett sjätte ämbetsverk under statens ledning och skulle bestå av sex andliga och sex världsliga ledamöter som årligen skulle sammanträda i Stockholm. Även detta förslag var sannolikt utarbetat av Axel Oxenstierna. Det blev dock aldrig verklighet på grund av motstånd från prästeståndet.⁸⁵ När försla-

---

184–204.

84. Febe Crafoord, *"Läter all ting ährligha och skickeliga tilgå": Prästerskapet i 1600-talets Sverige*. Stockholm: Stockholms universitet, 2002; Citat från Sellberg, *Kyrkan och den tidigmoderna staten*, 2010, 395.

85. Ingun Montgomery, *Sveriges kyrkohistoria 4: Enhetskyrkans tid*. Stockholm: Verbum i

get hade remitterats till ärkebiskopen Petrus Kenicius (1555–1636) Laurentius Paulinus Gothus och Johannes Rudbeckius invände dessa mot att konsistoriet skulle bestå av både lekmän och präster. De hänvisade till inledningen till 1571 års kyrkoordning:

Dock är dessheller icke den meningen i saken, att dessa tvenne ämbeten, vilka Skriften icke utan viktiga orsaker så flitelig åtskilt haver, nämligen Överhetens och Kyrkotjänarnas, skulle åter mängas samman, såsom under Påven skett är.⁸⁶

Slutresultatet av konflikten blev att riksdagens prästestånd under beteckningen "consistorium regni" fortsatte att utgöra kyrkans centrala beslutsorgan.⁸⁷

Idéhistorikern Erland Sellberg har utifrån detta kampperspektiv fokuserat på konflikten om undervisningen. Enligt kyrkoordningen 1571 var all undervisning ända upp till universitetsnivå kyrkans ansvar. Under tidigt 1600-tal ökade dock statens behov av utbildade tjänstemän, vilket ledde till krav på ett breddat utbud, med ökad spänning mellan stat och kyrka som följd. År 1615 stod striden het mellan biskop Laurentius Paulinus Gothus och professor Jonas Magni Wexionensis (1583–1651). Den sistnämnde var professor på en donation av Johan Skytte, den så kallade Skytteanska donationen, och stod för ett utbildningsideal där klassisk bildning borde få plats inom högre utbildning. Den antika filosofin var av betydelse vid utbildning av statstjänstemän. För Laurentius Paulinus Gothus framstod kyrkan som det enda rätta undervisningsorganet. Han ansåg därför att det antikt hedniska tankegodset borde minimeras till förmån för det rent bibliska. Istället för i Aristoteles fann Laurentius Paulinus Gothus stöd i den franske 1500-tals filosofen Petrus Ramus, som lyfte fram en logik som var inriktad på hur sanningen skulle framställas. Den var snarare till nytta för utbildning av goda predikanter. Debatten mellan professor Jonas Magni Wexionensis och professor, tillika biskop, Laurentius Paulinus Gothus handlade i huvudsak om vilken grund som skulle läggas för etiken i den högre undervisningen. Från

---

samarbete med Svenska kyrkans forskningsråd, 2002, 7–74, 102–103.

86. Citerat efter Montgomery, *Sveriges kyrkohistoria* 4, 2002, 73.

87. Montgomery, *Sveriges kyrkohistoria* 4, 2002, 74.

Jonas Magni Wexionensis perspektiv harmonierade Aristoteles etik med tio guds bud, och kunde därmed ingå i undervisningen. För Laurentius Paulinus Gothus var Aristoteles en hedning vars etik inte hade i svensk undervisning att göra. Bibeln räckte gott. Debatten avslutades antagligen genom ingrepp från hovet. Laurentius hade enligt Sellberg aldrig heller kunnat vinna debatten i ljuset av den statliga expansionen inom utbildningsområdet. Det för denna studie intressanta är dock att det var efter debatten 1615 som Laurentius under åren 1617–1630 publicerade sitt storverk *Ethica Christiana*.⁸⁸

Att Strängnäsbiskopen genom sina katekesarbeten skulle fortsätta att driva en självständig linje avslöjades i samband med den nya regeringsformen 1634. Då *Luthers lilla katekes* där nämndes som bekännelseskrift blev biskopens fria redigerande av den utsatt för kritik. Regeringen kallade 1635 in Laurentius Paulinus Gothus för att delges en förmaning i saken.⁸⁹

Laurentius Paulinus Gothus lärobok i sitt kyrkohistoriska sammanhang

Som nämnts framstår Laurentius Paulinus Gothus lärobokstext som mycket rikare på konkreta vardagsexempel än Hans Poulsen Resens. Resen utgick från antik idealism där Gud var verkligheten bakom tillvarons slöja medan Laurentius istället tydligt tog ställning mot antik filosofi i sitt försvar av den så kallade ramismen. Laurentius hade varit djupt engagerad för kyrkans självständighet gentemot staten. Ovanstående spänning mellan två skolbildningar förklarar hans ambition att bibliskt legitimera detaljer i 1600-talets vardagsliv. Metafysiken lyser med sin frånvaro till förmån för det empiriskt och vardagligt konkreta, med återkommande referenser till Jesu Syraks vishet. Det finns inga luckor, utan även hantverkare, som inte brukar nämnas i katekeser, förs in som fäder i utvecklingen av hustavlan. Crafoord har i sin analys av katekesen poängterat Laurentius Paulinus Gothus juridiska bildning och fokus på det rätta och rättvisa.⁹⁰

---

88. Sellberg, *Kyrkan och den tidigmoderna staten*, 2010, 140–141.

89. Hellström, "Laurentius Paulinus Gothus", 1979, 273.

90. Crafoord, "*Läter all ting ährligha och skickeliga tilgå*", 2002, 72–110. Det svenska läroståndet stod inte till fullo enigt bakom en kyrklig självständighetslinje. Johannes Rud-

Kyrkan var det enda undervisningsorganet och borde därför enligt Laurentius Paulinus Gothus ha makt över universitetsutbildningen. Efter det att biskopen förlorat striden i debatten 1615 satsade han genom författarskap och biskopsgärning istället hårt på katekesundervisning som nyckel till ordningen. Kyrkan skulle fortsätta att ta det stora ansvaret för nya generationer. Den kristna ordningen skulle upprätthållas genom kyrkans förkunnelse och kunskap om Guds ord. Mot Resens stabila bild av att som barn vara integrerad i ett större hushåll under Gud fader ställs det förkunnade och lästa ordet som grundkarta för ordningen. Att det är texten och dess ständiga mellanmännsliga uttolkning som ger legitimitet åt ordningen visas av återkommande påminnelser om att det är viktigt att lyda Gud mer än människor. Här finns ett moment av övertalning för att uppnå legitimitet, och jag har antytt att 1631 års svenska krigslycka ansågs utgöra tecken på rätt ledarskap. Hos Laurentius Paulinus Gothus får lärostandet den centrala och aktiva rollen att förkunna ordningen som ett hushåll.

Avslutande betraktelser

I detta bidrag har två lärobokstexter jämförts och placerats i sina kyrkohistoriska sammanhang. De är båda uttryck för evangelisk luthersk tro men skiljer sig åt vad gäller grundperspektiv på familjen. Som gemensamt för de båda läroboksförfattarna har jag lyft fram uppskattningen av kvinnan som ledare i hushållet. Jag har inte kommit med anspråk på att leverera slutgiltiga förklaringar till skillnader i hur lärobokstexterna beskriver föräldraskap och barnskap. Jag har velat belysa dem utifrån olika förutsättningar för makt i Danmark och Sverige. I det ena riket utgjorde kungen länge ett stabilt maktcentrum och adlig representation på regional och lokal nivå integrerade de bredare skikten i större hushåll. Den bredare befolkningen kunde räkna med både plikter och tjänster utanför sina egna hushåll, och erbjöds katekesen som vore den bröstmjölk av lärare i ett skolsystem. Gud framstod som upprätthållare av en evig ordning, som

---

beckius och Laurentius Paulinus Gothus gav prästeståndet en nyckelroll, medan andra biskopar väl kunde tänka sig kyrkan som del i staten. Här hörde Jonas Magni Wexionensis hemma, men även Johannes Terserus. Se Sellberg, *Kyrkan och den tidigmoderna staten*, 2010, 375–387, särskilt 379.

delvis i det yttre raserades av kejserliga trupper under 1620-talet, men kunde återställas genom omvändelse.

I det andra riket fanns flera av varandra beroende maktcentra på olika nivåer som samtidigt var mer autonoma. Ett bondehushåll kunde vara självägande med politiskt medbestämmande både lokalt och i staten. I detta system blev husbonden hushållets egen lärare. Kyrkans lärostand hade ansvaret för undervisningen på mer självständigt sätt än i Danmark. Den svenska undervisningstext som här studerats betonar därför starkare undervisningens uppgift att legitimera och övertyga, och den så kallade tvåregementsläran utvecklas mer än i den danska. Om Gud Fader själv representerade en evig ordning i Danmark, framhölls i den svenska texten prästernas och föräldrarnas ansvar att aktivt utifrån katekesen förkunna om denna ordning i all dess konkretion.

Med två exempel har jag antytt skilda konfessionskulturer, där gemensamma grundföreställningar utmejslats på olika sätt under skilda historiska förutsättningar. Inom det kyrkliga standet blev barnskapet det centrala i den danska katekesen, medan det kyrkliga föräldraskapet dominerade i den svenska. Båda katekeserna har dock det gemensamt att de utgår från att ett enskilt hushåll drivs av både en mamma och en pappa.

Litteratur

- Anderson, Perry. *Den absoluta statens utveckling*. 4. utg. Lund: Arkiv/Zenit, 1994.
- Appel, Charlotte. *Läsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, vol. 1. København: Museum Tusculanums Forlag, 2001.
- Bach-Nielsen, Carsten & Jens Holger Schjørring. *Kirkens historie: Bind 2*. København: Hans Reitzels Forlag, 2012.
- Bang, Anton Christian. *Dokumenter og studier vedrørende Den lutherske katekismus' historie i Nordens Kirker II*. Christiania: W.C. Fabritius & sønner, 1899.
- Crafoord, Febe. *"Läter all ting ährligha och skickeliga tilgå": Prästerskapet i 1600-talets Sverige*. Stockholm: Stockholms universitet, 2002.

- Gothus, Laurentius Paulinus. *Thesaurus catecheticus tam theoreticus, quam practicus. Thet är, Gyldene clenodium, thervtinnan catechismi, bådhe läras och öfningz grundtliga förklarning* [...] författas. [...] Strängnäs: Joh. L. Barkenius, 1631.
- Hellström, Olle. "Laurentius Paulinus Gothus". *Svenskt biografiskt lexikon*, vol. 22, 1979, 369–376.
- Hassan Jansson, Karin, Rosemarie Fiebranz & Ann-Catrin Östman. "Constitutive Tasks: Performances of Hierarchy and Identity", i Maria Ågren (red.). *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society*. New York: Oxford University Press, 2017, 127–158.
- Kaufmann, Thomas. "What Is Lutheran Confessional Culture?", i Per Ingesman (red.). *Religion as an Agent of Change: Crusades, Reformation, Pietism. Church History and Religious Culture* 7. Leiden: Brill, 2015, 127–148.
- Kornerup, Bjørn. *Biskop Hans Poulsen Resen: Studier over kirke- og skolehistorie i det 16. og 17. aarhundrede. 1 (1561–1615)*. København: G. E. C. Gads forlag, 1928.
- Lausten, Martin Schwarz. *Danmarks kirkehistorie*. København: Gyldendal, 1998.
- Lindhardt, Poul Georg. *Kirken igår og idag*. København: H. Hirschsprungs Forlag, 1955.
- Lindholm, Stig. *Catechismi förfremielse: Studier till catechismus-undervisningen i Svenska kyrkan 1593–1646*. Uppsala: Uppsala universitet, 1949.
- Lundström, Herman. *Laurentius Paulinus Gothus: Hans lif och verksamhet. 1–2 (1565–1637)*. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1893.
- Mathiasen Stopa, Sasja Emile, "'Honor Your Father And Mother': The Influence of Honor on Martin Luther's Conception of Society", i Bo Kristian Holm & Nina J. Koefoed (red.). *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2018, 107–127.
- Montgomery, Ingun. *Sveriges kyrkohistoria 4: Enhetskyrkans tid*. Stockholm: Verbum i samarbete med Svenska kyrkans forskningsråd, 2002.
- Pleijel, Hilding. *Husandakt, husaga, husförhör och andra folklivsstudier*. Stockholm: Diakonistytelsen, 1965.

- Pleijel, Hilding. *Bibeln i svenskt fromhetsliv: En historisk översikt*. Lund: Gleerup, 1941.
- Resen, Hans Poulsen. *D. Morten Luthers lidle Catechismi oc Børne-Lærdoms VISITATZ, Med adskillige eenfoldige Paamindelser / om hues / efter leiligheden / i en ret Evangeliske Kircke oc Christelig Forsamling kand være meest fornøden, noget viidløftigere ad udføris i almindelighed / til en sand Guds Fryctis rette begyndelse / daglig øfuelse oc evig Salighed*. For Prouster, Prester, Degne, Substituter oc Skolemestere tillige. København: Salomone Sartorio, 1628.
- Resen, Hans Poulsen. *Om Børne- lærdoms Visitatz i almindelighed. Oc om eenfoldig Skriftemaal / med nogle nyttige Spørsmaal der hos. Efter D. M. L. rette meening og vijs i dend Herris Jesu Naffn*. København: Heinrich Waldkirch, 1627.
- Ropstad, Øyvind. *Katekismens betydning og katekismeutgaver under ortodoxien: En undersøkelse av hvilken rolle katekismen spilte i kirkens arbeid under ortodoxien og en omtale av de katekismeutgavene som ble brukt i Norge fra denne perioden*. Oslo: Det teologiske Menighetsfakultet, 1977.
- Sellberg, Erland. *Kyrkan och den tidigmoderna staten: En konflikt om Aristoteles, utbildning och makt*. Stockholm: Carlsson, 2010.
- WA 30 I: 123–238: Luther, Martin. *Der Große Katechismus*, i D. Martin Luther. *Werke: Kritische Gesamtausgabe*. 1 utg. Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1910.
- WA 30 I: 239–425: Luther, Martin. *Der Kleine Katechismus*, i D. Martin Luther. *Werke: Kritische Gesamtausgabe*. 1 utg. Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1910.

Pligter og ukristelig opførsel i 1700-tallets hushold i Danmark

NINA JAVETTE KOEFOED

I 1752 ANKOM ANNE MARIE Mortensdatter til Møns Tugt- og Manufakturhus i Stege på Møn til "arbejde og korrektion". Anne Marie havde ifølge myndighederne udvist en

meget skammelig og ugudelig opførsel mod bemeldte hendes mand, ej alene med banden og skælden, undsigelsesord, liderlig og letfærdig tale og opførsel, men end og forsømmer aldeles det fornødne tilsyn en kone bør have med sit hus, og søger alene at ruinere hendes mand.¹

Det var Anne Maries sprogbrug og opførsel, men også hendes manglende tilsyn med husholdet, der i myndighedernes øjne gjorde hendes opførsel ugudelig. Ifølge Danske Lov, 1683, skulle ægtefolk, der handlede "ukristeligt" med hinanden, straffes med tugthus. Kvinder skulle sendes til Spindehuset i København, mænd til Bremerholmen.² Paragrafferne

---

1. Rigsarkivet, DK-004, Møns Tugt- og Forbedringshus, Indkomne Breve: 1752_29-30 (16. maj 1752) (herefter Møns Tugthus). Alle citater i artiklen er moderniseret i stavemåde af forfatteren.

2. Danske Lov, 6.5.7-9. Spindehuset og Bremerholmen var straffeanstalter i København for henholdsvis kvindelige og mandlige fanger. Johan Heinsen, *Det første fængsel: 1620*. 100 Danmarkshistorier. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2018.

reflekterede ægteparrets pligt til at skabe et kristent hushold, en pligt som også er tydelig andre steder i loven. Til gengæld giver loven ikke mange oplysninger om, hvordan man forstod "ukristelig" opførsel – eller kristelig for den sags skyld. Det eneste, vi med nogenlunde sikkerhed kan udelukke, er, at den ukristelige opførsel her sigtede på seksuelle forhold uden for ægteskabet. De var forbudt og en synd, men det var reguleret et andet sted i straffeloven. Det må betyde, at ægtefolk kunne straffes for andre krænkelse af det kristne ægteskab end dem, der knyttede sig til ægtesengen.³ Praksis fra tugthuse bygget i provinsen i Danmark fra slutningen af 1730'erne og godt et årti frem viser også, at ægtefolk blev straffet for ukristelig opførsel i ægteskabet. Med udgangspunkt i materiale fra Møns Tugt- og Manufakturhus i perioden 1737 til 1812 er et af sigtepunkterne i dette kapitel at undersøge, hvilken adfærd fra ægtefolk der blev kategoriseret som ukristelig, og hvordan den blev tacklet af ægtefælle, lokalsamfund og myndighed i husholdsstaten.

Ægteparret var imidlertid ikke kun ansvarligt for kristelig opførsel i ægteskabet, men for hele husholdets kristne adfærd. Som ansvarlige for husholdet skulle de sikre, at børn og tyende kom i kirke regelmæssigt, ikke lavede uro under gudstjenesten, ikke bandede, passede deres katekismelæsning om søndagen og bønnerne i hverdagen og i det hele taget var lydige og arbejdsomme.⁴ Ligesom ægtefolk selv kunne deres børn havne i tugthus, hvis de ikke levede efter den kristne opdragelse, som man antog, at de havde fået i et godt hushold. Her er loven mere specifik med sine forventninger. Den kristelige opdragelse skulle føre til bl.a. Guds frygt, ærlighed, ædruelighed, fredsommelighed, flittighed og sparsommelighed.⁵ Hvis børn udviste ulydighed, kunne det bringe dem i tugthuset.⁶ Vi ser derfor også en del indsatte i provinsens tugthuse, der har været ulydige mod deres forældre eller husbond. Et andet sigtepunkt i artiklen vil være en undersøgelse af karakteren af denne ulydighed, når

---

3. Det har hovedsageligt været seksuelle brud på ægteskab, der har været i forskningens fokus, se Nina Javette Koefoed, *Besøvede kvindfolk og ukærlige barnefædre*. København: Museum Tusculanums Forlag, 2008.

4. Danske Lov 6.2.4; 6.3.1-2; 6.3.10. Se også Karin Hassan Jansson & Nina Javette Koefoed, "Mapping the Household State: Treatment of Disobedient Children in Early Modern Denmark and Sweden", *Journal of Family History* 48, nr. 1, 2023, 30–46.

5. Danske Lov 6.5.1.

6. Danske Lov 6.5.2.

den karakteriseres som ukristelig, og ikke mindst af, hvor ansvaret for, at børn bryder de kristne normer, lægges. Er det ulydigheden eller den manglende kristne opdragelse, der er i centrum?

Artiklen bygger på et omfattende studie af indkomne breve og domme til Møns Tugt- og Manufakturhus fra oprettelsen i 1737 til 1812.⁷ Møns Tugthus var en institution under Københavns Fattigvæsen, beliggende i købstaden Stege på øen Møn syd for København. Det sorterede derfor i sidste ende under fattigdirektørernes myndighed. Det var dem, der besluttede, om folk kunne antages i tugthuset, og en stor del af korrespondancen er derfor kommunikation fra fattigdirektørerne til inspektøren for tugthuset. Denne korrespondance rummer fattigdirektørernes argumenter for, at de enkelte indsatte sendes til tugthuset og deres forseelse, men ofte også en medfølgende dom, politiforhør, vidneudsagn eller henvendelse fra lokale myndigheder, der udløste anbringelsen i tugthuset. Materialet giver dermed et unikt indblik i, hvem der blev anbragt i tugthuset gennem perioden, og hvad myndighedernes begrundelse for anbringelsen var, men ofte også et indblik i den proces, der ledte til anbringelsen, omstændighederne i bredere forstand og i nogle tilfælde befolkningens egen argumentation for enten anbringelse eller løsladelse. Der er ikke nogen fuldstændig liste over indsatte i Møns Tugt- og Manufakturhus i perioden, og det er derfor vanskeligt at vurdere, dels hvor mange indsatte der var på de forskellige tidspunkter, dels hvor komplet et billede af de indsatte materialet giver. Materialet er digitaliseret og transskriberet og placeret i en database, hvor det er søgbart. Det har derfor været muligt at underbygge de kvalitative analyser af enkeltsager med bredere analyser af de større linjer.

Artiklen undersøger, hvordan det lutherske hushold fungerede som en institution for statsbygning gennem 1700-tallet i Danmark,⁸ hvilke kristne værdier der blev lagt vægt på i husholdets praksis, og hvordan

---

7. Møns Tugthus, indkomne breve, 1737–1812.

8. Se også Nina Javette Koefoed, "Household and state-building in early modern Denmark", i Knut Dørum, Mats Hallenberg & Kimmo Katajala (red.), *Bringing the People Back In: State Building from Below in the Nordic Countries ca. 1500–1800*. London/New York: Routledge, 2021. Julie Hardwick har også set husholdet som central i den tidlige moderne statsbygning som økonomisk aktør og gennem en proces af forhandlinger om roller, grænser og ansvar bl.a. i retslokalet. Julie Hardwick, *Family Business: Litigation and the Political Economies of Daily Life in Early Modern France*. Oxford: University Press, 2009.

husholdet blev reguleret gennem en institution som tugthuset i en forhandling mellem undersåt, gejstlige og verdslige myndigheder. Dermed diskuteres, hvordan husholdet blev forstået, herunder hvilke værdier, normer og funktioner det blev tillagt i en tidlig moderne husholdsstat. Forskelle og ligheder mellem det kristne husholds placering i husholdsstatens institutionelle landskab i henholdsvis Danmark og Sverige diskuteres afslutningsvis.

Ukristelig opførsel i ægteskabet

En af de kvinder, der blev sendt til Møns Tugt- og Manufakturhus for ugudelig opførsel i ægteskabet, var ovennævnte Anne Marie Mortensdatter. Hendes forseelser handlede både om sprog og opførsel, men også om det, hun forsømte, nemlig tilsynet med sit hushold. Hun havde formentlig gennem sin barndom deltaget i degnens katekismeundervisning hver søndag efter gudstjenesten, hvor hun havde lært *Luthers Lille Katekismus*.⁹ Luthers Hustavle, der var et tillæg til katekismen, havde indprentet hende: at hun skulle være sin mand "underdanig som Herren ... og ikke frygte for nogen rædsel."¹⁰ Da konfirmation var en forudsætning for at indgå ægteskab, ved vi også, at hun var blevet konfirmeret. Hvis det var sket efter 1737, var hun her blevet overhørt i Erik Pontoppidans katekismusforklaring, *Sandhed til Gudfrygtighed*. Pontoppidan gennemgik ikke hustavlen selvstændigt, men havde i stedet indarbejdet hustavlen og dermed trestandslæren i gennemgangen af det fjerde og det sjette bud i overensstemmelse med *Luthers Store Katekismus*.¹¹

Pontoppidan skriver i sin gennemgang af det sjette bud, at hustruen skal være sin mand "underdanig i kærlighed, troskab og omhyggelighed for husvæsenet, bede for ham og søge hans sjæls salighed."¹² Her var det

---

9. Charlotte Appel & Morten Fink-Jensen, *Dansk skolehistorie*. Vol. 1. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2013; Charlotte Appel, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*. København: Museum Tusculanums Forlag, 2001.

10. Martin Luther, *Den lille Katekismus*, Hustavlen. 1528/1953.

11. For en uddybning af sammenhængen mellem Luthers store katekismus og Pontoppidans katekismusforklaring, se Nina Javette Koefoed, "I Trust You with My Child: Parental Attitudes to Local Authorities in Cases of Disobedient Children in 18th Century Denmark". *Journal of Historical Sociology* 33, nr. 4, 2020, 489–504.

12. Erik Pontoppidan, *Sandhed til Gudfrygtighed*, *udi en eenfoldig og efter Mulighed kort*,

manglende tilsyn med husholdet, som Anne Marie havde gjort sig skyldig i, blevet et problem, der kunne tolkes som ukristelig opførsel, samtidig med at kærlighed og troskab også fremhæves som mere centralt end i hustavlen.¹³ Pontoppidan forklarer i overensstemmelse med *Luthers Store Katekismus* ægteskabets formål som (1) det menneskelige køns forplantelse, (2) de onde lysters afværgelse, (3) ægtefællernes indbyrdes hjælp, trøst og rådgøring.¹⁴ Før Danske Lov havde reguleringen af ægteskabet hovedsageligt fokuseret på regulering af seksualitet uden for ægteskab og i et vist omfang forældrenes forpligtelser over for deres børn, mens straffen for et ukristeligt samliv, der kan siges at reflektere det tredje formål, først kommer til med Danske Lov i 1683.¹⁵ Som vi senere skal se, spillede ansvaret for ægtemandens sjælelige salighed også en rolle.

Anne Maries sprogbrug var også problematisk som et brud på det andet bud, du skal ikke tage Herrens din Guds navn forfængeligt. Det var ifølge katekismen ensbetydende med ikke at måtte bande, sværge, gøre trolddom eller lyve; det var alt sammen et brud på det andet bud, der i stedet manede til, at man skulle i "nød og modgang påkalde Guds hellige navn, bede, love og takke."¹⁶ Sproget var vigtigt, fordi det afslørede det sande kærlige og gudfrygtige sindelag. Ifølge Danske Lov var ægteparret forpligtet på at sikre, at børn og tyende ikke bandede, og skulle foregå dem med et godt eksempel.¹⁷

Det var Anne Maries mand, skrædder Hans Brøsting, der havde anmodet om, at hun blev sendt til Møn, og han skulle betale to skilling ugentligt for hendes ophold.¹⁸ Det var kutyme i tugthuset, at de, der an-

---

dog tilstrækkelig *Forklaring over Sal. Doct. Mort. Luthers liden Katekismus*, §210. København, 1902 (1737).

13. For betydningen af hustruens manglende husførelse, se også Nina Javette Koefoed, "Emotions, Obligations, and Identities Within the Lutheran Household", i Henrich Assel, Johann Anselm Steiger & Axel E. Walter (red.), *Reformatio Baltica: Kulturwirkungen Der Reformation in Den Metropolen Des Ostseeraums*. Berlin/Boston: De Gruyter, 2017, 751–768.

14. Pontoppidan, *Sandhed til Gudfrygtighed*, 1902 (1737), §208.

15. For udviklingen i lovgivningen koblet til det fjerde og sjette bud, se Nina Javette Koefoed, "Regulating Eighteenth-Century Households: Offences Against the Fourth and the Sixth Commandments as Criminal Behaviour", i Tyge Krogh, Louise Nyholm Kallestrup & Claus Bundgård Christensen, *Cultural Histories of Crime in Denmark, 1500 to 2000*. New York: Routledge, 2018.

16. Pontoppidan, *Sandhed til Gudfrygtighed*, Det andet bud, §107.

17. Danske Lov 6.2.4.

18. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1752_29-30 (16. maj 1752).

modede om at få en person optaget, betalte for opholdet, hvis de kunne, eller som minimum betalte differencen mellem det, den indsatte kunne tjene ved manufakturen, og det, opholdet kostede.¹⁹ Brugerbetalingen betød ikke, at familiemedlemmer kunne indsætte hinanden efter for-godtbefindende.²⁰ Den problematiske adfærd skulle dokumenteres, og i Anne Maries tilfælde var den "skammelige" adfærd bevist med tingsvid-ner og attester. Forud gik et tilsyneladende omtumlet ægteskab. I de 11 år, som parret havde været gift, havde Anne Marie været sendt til Pesthuset i København fem gange til tugt og formaning, men tilsyneladende uden effekt. Manden havde hver gang anmodet om hendes løsladelse og taget hende til nåde. Forklaringen skal formentlig findes i problemerne ved at forestå en husholdning alene. I tilfælde, hvor ægtemænd blev landsfor-vist eller idømt langvarige fængselsstraffe for hor, finder vi tilsvarende, at deres hustruer indsendte supplik til kongen med bøn om benådning af manden eller omdannelse af hans straf til et kortere fængselsophold på vand og brød. Behovet for forsørgelse er tydeligt i deres argumentation, samtidig med at det seksuelle brud på ægteskabet ikke ser ud til at være det, der vejer tungest i deres argumentation for et godt ægteskab. Forsør-gelse og gensidig omsorg var vigtigere.²¹

Anne Maries ophold i Møns Tugthus blev ikke langvarigt. I febru-ar 1753 gav direktionen i København besked til tugthusets inspektør om, at Anne Marie skulle løslades, fordi hendes mand ønskede at føre skilsmisssag. Det fremgår, at hun samtidig ønskede at anlægge sag mod ham for "hård og ubillig medfart". Hun skulle derfor løslades, så hun kunne føre sin sag, og forholdet mellem dem afgøres ved domstolen.²² Materialet viser ikke, om Hans Brøsting opnåede skilsmisse, men med-mindre Anne Maries "liderlige og letfærdige tale og opførsel" faktisk dæk-

19. Møns Tugthus, indkomne breve og domme generelt, 1752.

20. Engelsk og hollandsk forskning i tidlig moderne tugthuse indikerer, at private insti-tutioner muliggjorde, at tugthusene blev brugt som et sted at placere familiemedlemmer, man ønskede at slippe af med, se fx Pieter Spierenburg, *The Prison Experience: Disciplinary Institutions and their Inmates in Early Modern Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1991/2007. Det kan ikke udelukkes, at det også har gjort sig gældende i Danmark i visse tilfælde, men her forblev institutionerne offentlige og var underlagt det offentlige krav om vidner og dokumentation.

21. Nina Javette Koefoed, "Utroskab, ægteskab og forsørgelse i 1700-tallets Danmark". 1066. *Tidsskrift for historie* 35, nr. 2, 2005, 3–13.

22. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1753_5 & 11.

kede over seksuelt ægteskabsbrud, er det tvivlsomt. Uoverensstemmelse i ægteskabet var ikke skilsmissegrund midt i 1700-tallet. Skilsmisse var kun muligt i tilfælde af utroskab (den uskyldige part kunne få skilsmisse og ret til at gifte sig igen), rømning (dvs. hvis den ene part forsvandt i længere tid), eller impotens (dvs. at ægteskabet af den ene eller anden grund ikke var seksuelt fuldbyrdet).²³

Grundlaget for Anne Maries anklager mod ægtemanden for hård og ubillig medfart kunne til gengæld godt finde genklang i både katekismus og lovgivning. Ifølge hustavlen skulle ægtemænd "bo hos deres hustruer efter forstand, som hos et skrøbeligt kvindeligt redskab ... og ikke være bitre imod dem".²⁴ Hos Pontoppidan havde Hans lært, at han som ægtemand "trolig (skulle) elske, ære, styre, regere og forsørge hende (hustruen), så og med tålmodighed bære hendes skrøbelighed, bede for hende og søge hendes sjæls salighed."²⁵ Danske Lov havde forud for Pontoppidan direkte adresseret forventningerne til mandens adfærd med et forbud mod tyrannisk adfærd: "Handler nogen husbond tyrannisk og ukristelig med sin hustru ... da straffes han ved Bremmerholm, eller anden høj straf ..."²⁶ Det er ikke sikkert, at Anne Marie har kunnet overbevise domstolene om, at Hans havde opført sig tyrannisk mod hende, men andre sager viser, at myndigheder og retsvæsen gik op i, hvor ansvaret for det ukristelige samliv kunne placeres.²⁷

Som nævnt skulle kvinder, der handlede ukristeligt mod deres ægtemand, også straffes ifølge Danske Lov; her nævnes dog ikke et forbud mod tyrannisk adfærd.²⁸ Derimod understreges det, at hustruen ikke måtte skade sin ægtemand fysisk: "Slår hustru sin husbond og gør ham skade, da er det ligesom hun det mod en fremmet gjort har."²⁹ Ifølge Jyske

---

23. Gerda Bonderup, "Skilsmisser i Århus 1645–1900". *Historie*. Vol. 16, 1985, 493–520; Anette Jensen, "Staten, kirken og stridbare ægtefolk: Et nyt syn på ægteskabet i første halvdel af 1800-tallet". *Den Jyske Historiker: Ægteskab, sex og hor i historien*. Vol. 98–99, 2002, 109–30; Bente Rosenbeck, "Liberalization of Divorce: No-Fault Divorce in Denmark and the Nordic Countries in the Early 20th Century". *Scandinavian Journal of History* 43, nr. 1, 2018, 18–39.

24. Luther, *Den lille Katekismus*, Hustavlen, Ægtefolks embede.

25. Pontoppidan, *Sandhed til Gudfrugtighed*, 1902 (1737), §209.

26. Danske Lov 6.5.7.

27. Koefoed, "Emotions, Obligations, and Identities Within the Lutheran Household", 2017.

28. Danske Lov 6.5.8.

29. Danske Lov 6.5.4.

Lov, som Danske Lov afløste, havde en mand ret til at revse sin hustru. I Danske Lov er revselsesretten begrænset til børn og tyende for både ægtemand og hustrus vedkommende. Til gengæld er der heller ingen direkte regulering af ægtemandens eventuelle vold mod hustruen, hvilket formentlig kan forklares med forbuddet mod tyrannisk adfærd, der skulle holde revselsen inden for det acceptable. Danske Lov havde også øje for, at ansvaret for ukristeligt ægteskabeligt samliv ikke nødvendigvis kun kunne placeres ét sted: "Er husbond og hustru lige skyldige til ond forligelse imellem sig indbyrdes og forargeligt levnet, da bør de begge at straffes således som sagt er."³⁰ Paragraffen viser tilbage til de to paragraffer om hustruens og ægtemandens ukristelige opførsel i ægteskabet, så den rummer også en konkretisering af lovens forståelse af det ukristelige som ond forligelse og forargeligt levnet.

Det var ikke kun kvinder, der blev anbragt i Møns Tugthus for ukristelig opførsel i ægteskabet. I 1752 blev en lokal mand ved navn Peder Jul indsat i tugthuset "andre til eksempel og sig selv til velfortjent straf."³¹ Der var afholdt politiforhør over Peder Jul, fordi han på trods af præstens formaninger var fortsat med sit "slette ukristelige og højst forargelige levnet" uden at vise tegn på forbedring. Amtmanden havde derfor konkluderet, at "det heller ikke er at håbe, at han uden straf og tvang fra sit onde og lastefulde levnet aflader", og anmodet om, at han blev indsat i tugthuset til tvang og arbejde, indtil han udviste tegn på bedring. Han skulle samtidig holdes under nøje opsyn, og hvis han opførte sig "uskikkelig og uregerligt", ville han blive overført til Rasphuset i København, hvor de mere hærdede kriminelle afsonede deres straf.³²

Ved politiforhøret udspurgte myndighederne en række lokale vidner. Spørgsmålene er interessante, fordi de viser, hvad myndighederne lagde vægt på i deres vurdering af Peder Juls opførsel. Vidnerne blev først spurgt, om de "har set, hørt eller ved at Peder Jul har levet uforligeligt med sin hustru Kirsten Pedersdatter, som om hun derover har beklaget sig nogen tid?" Vidnerne var omhyggelige med at understrege, hvad de

---

30. Danske Lov 6.5.9.

31. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1752_64-77. Den følgende gennemgang af Peder Juls sag bygger herpå.

32. Brev fra fattigdirektionskommissionen i København til inspektørerne over Møns Tugthus.

selv havde set, og hvad de kun vidste, fordi de havde hørt om det i byen. Ud over de centrale vidner, der havde været mere direkte indblandet i de husspektakler, der tilsyneladende udspillede sig i Juls³³ hjem, er det tydeligt, at der var en del snak om Juls opførsel i byen. Alle vidnerne var særdeles velinformerede om de ægteskabelige uroligheder.

Gennem afhøringen af vidnerne kom det frem, at Peder Jul ifølge sit lokale omdømme levede "ilde" med sin hustru. Især en episode blev fremhævet. Her var Juls hustru en aften løbet efter hjælp hos naboen, fordi Jul havde drukket og truede med at begå selvmord. Naboen beskrev, hvordan hustruen gav Jul øl og tobak, da han krævede det, men nægtede at give ham den kniv, han tidligere havde truet med at bruge til at skade sig selv. Naboen havde forladt huset, da Jul til sidst var faldet i søvn. Næste dag var han igen gået derind, fordi han hørte slag og tumult fra huset, mens Juls hustru råbte om hjælp. Naboen fandt hustruen grædende og Jul med en kæp, som han greb fat i. De to kom op at slås, og en tredje nabo måtte blande sig for at stoppe slagsmålet og volden mod hustruen. Beretningen vidner både om, at hustruen søgte hjælp og påkaldte sig opmærksomhed, når Jul var voldelig, men også om den omsorg, naboerne lagde for dagen ved at holde øje med husholdet.³⁴

Flere vidner beskrev, at de efter den omtalte episode ofte hørte uenighed og klammeri mellem Jul og hans hustru, især når han havde drukket. Både Juls drikkeri og hans voldelige og højlydte adfærd, når han havde drukket, fremstår problematisk. Ifølge Pontoppidan var fråseri og drukenskab en stor synd og et brud på det 6. bud, fordi det "optændte de onde kødets lyster" og derfor "udelukker os fra Guds rige lige så vel som hor, mord eller tyveri."³⁵ Juls druk var altså i sig selv et brud på det 6. bud på linje med et seksuelt brud.

En nabo fortalte, hvordan han havde hjulpet Jul hjem engang, hvor Jul var så fuld, at han ikke selv kunne gå eller finde hjem. Undervejs havde Jul skældt ud og bandet over en række mennesker, bl.a. præsten, som han kaldte den "arrigste tyv og Skælm". Dermed var han ikke kun problema-

---

33. Peder Jul benævnes konsekvent "Jul" af vidnerne i sagen, hvorfor det også er brugt her

34. Camilla Schjerning skriver i *Følelsernes fællesskaber: Moralske følelser og sociale relationer i København 1771–1800* (upubliceret ph.d.-afhandling, Københavns Universitet, 2013) om grænserne mellem privatliv, og hvornår naboerne blandede sig i private stridigheder.

35. Pontoppidan, *Sandhed til Gudfrygtighed*, 1902 (1737), §222

tisk i sit eget hushold, men for hele lokalsamfundet. Samtidig beskrev vidner, hvordan Juls hustru ved flere lejligheder havde bedt naboer om at holde øje med Jul, fordi hun var bange for, at han ville gøre skade på sig selv. Andre vidner mente at have hørt, at Jul havde truet med at gøre skade på sig selv eller sin hustru. Hustruens forsøg på at forhindre, at han begik selvmord i fuldskab, kan måske bedst forstås i lyset af hendes pligt til som hans hustru at sikre hans sjæls frelse. En pligt, der tilsyneladende ikke blev ophævet af hans voldelige fremfærd. Ikke alle vidner kunne bekræfte de voldelige episoder, men flere lagde vægt på, at hustruen var bange for, at der skulle ske Jul noget ondt.

Vidnerne blev herefter spurgt om de vidste, at "hr. provst Friederich har haft Jul kaldet for sig i sakristiet udi sin medhjælperes hosværelse, og der påmindet ham om bedring og et foranderligt levnet." Vidnerne var velinformerede både om, at provsten først havde forsøgt at tale med Jul i enrum i sit eget hus og derefter havde talt med ham i sakristiet i sine medhjælperes nærvær. Et af vidnerne havde overværet samtalen i sakristiet som medhjælper og kunne bevidne, at provsten "forholdt Jul sit [hans] slette levnet og forhold med drukkenskab og uforligelighed, formanede ham alvorlig til bedring med trussel at overlevere ham til den verdslige øvrighed." Ud over at politiforhøret viser, hvor ualmindeligt velinformerede lokalsamfundet var både om forholdene i de enkelte husstande og om, hvem præsten havde formanet, viser det også, hvordan præsten håndterede ægteskabelige uoverensstemmelser blandt sine sognebørn. Ifølge Danske Lov skulle præsten først formane sognebørn hemmeligt og derefter i medhjælpernes overværelse. Dog skulle det helst foregå diskret og hemmeligt, hvilket både Juls og andre sager tyder på, ikke har været en mulighed, eller i hvert fald ikke blev efterlevet. Lokalsamfundet vidste, når nogen blev formanet af præsten. Ifølge Danske Lov skulle præsten herefter udelukke synderen fra nadveren og i sidste ende bandlyse vedkommende, indtil denne angrede oprigtigt og stod åbenbart skrifte og derved kunne genoptages i menigheden.³⁶ Dermed beskriver Danske Lov præstens formaninger af sognebørn til et kristent liv og hans irettesættelse af synderne som et anliggende alene for kirkestanden, hvor

---

36. Danske Lov 2.9.6-18. Mønsteret i denne proces bygger på Mattæusevangeliet, kap. 18.

det afgørende var alterets sakramente og genoptagelsen i menigheden, der også var en genoptagelse i lokalsamfundet.

Jul og andre sager fra Møns Tugthus viser, at forholdet mellem kirkestanden og regeringsstanden, mellem den gejstlige og den verdslige øvrighed, i praksis så anderledes ud. Provsten forsøgte først at formane Jul til et bedre liv, og derefter overlod han sagen til de verdslige myndigheder, et mønster der går igen i en lang række af de sager, hvor vi har materiale nok til at følge sagsgangen op til politiforhøret og anbringelsen. Politiforhøret fremstår dermed også som en sikring af, at præsten havde passet sit arbejde, og Jul havde fået de fornødne advarsler, før man greb til andre midler. Omvendt strider overdragelsen til de verdslige myndigheder direkte mod intentionen i Danske Lov, hvor der står at

eftersom præsten med sine medhjælpere godt og kristeligt betænkende, limfældighed [mildhed] og beskedenhed, i tvivlrådige sager haver at bruge, så skulle de sager som alene i enrum for dem forrettes, med påmindelse, formaning, forspørgen og advarsel om udspredd rygte, ikke siden til nogen udvortes verdsligt forhør, eller proces, drives imod dem, om end skønt alting ikke befindes som rygtet går eller for verdslig ret komme nogen til skade i nogen måde.³⁷

Især uoverensstemmelser i husholdet opfordres der til, at man ordner i stilhed, dvs. uden at de bringes for meget frem i lyset og uden for meget snak og rygtedannelse.³⁸ I Jul og andre lignende sager ser det ud til, at hensynet til at få placeret ansvaret for den ægteskabelige uoverensstemmelse, som Danske Lov også kræver, i praksis har vejet tungere.

Det kom også frem under afhøringen af vidnerne, at Jul også før sit ægteskab havde ry for at drikke og slå. Det ledte til det tredje spørgsmål om, hvorvidt vidnerne havde "hørt Juls hustru at have bandet eller skældet Jul, og derved opirret sin mand til vrede?" Spørgsmålet tjente til at afklare, hvorvidt Juls hustru har levet op til katekismernes formaninger om at være sin mand underdanig og lydig. Vidnerne afviste, at Juls hustru på nogen måde havde opført sig, så det kunne forsvare Juls vrede. Det

---

37. Danske Lov 2.9.26.

38. Danske Lov 2.9.29.

fjerde spørgsmål var i forlængelse heraf, om "Juls hustru ikke medens hun har levet her i byen i hendes forrige ægteskab og enkestand før hun fik Jul, har ført et skikkeligt, kristeligt og sømmeligt levnet?" Vidnerne bekræftede hustruens gode karakter, men spørgsmålene skulle tydeligvis afdække, om skylden for det ukristelige og turbulente ægteskab kunne placeres på Jul alene, eller om begge parter burde straffes efter Danske Løvs bestemmelser. Det var et mønster, der kan genfindes i andre sager om ukristeligt samliv i ægteskabet, især når det var manden, der var under anklage. Det viser formentlig en bagvedliggende forståelse af mandens revselse som legitim, hvis hustruen ikke havde levet op til sin pligt om underdanighed. Samtidig viser sager, hvor hustruen var under anklage, også en vilje til at undersøge, om manden havde behandlet hende på en urimelig hård måde, der retfærdiggjorde hendes adfærd.³⁹

Samlet tegnede vidnerne et klart billede af en ægtemand, der drak, havde ry for at gøre det også før ægteskabet og behandlede sin hustru dårligt, samtidig med at ingen mente, at de ægteskabelige problemer kunne føres tilbage til hustruen, der var kendt for at leve et kristeligt og skikkeligt liv både i tidligere ægteskab og som enke, ligesom hendes forsøg på at forhindre, at han gjorde skade på sig selv, når han havde drukket, blev fremhævet. Under vidneafhøringerne kom det også frem, at Juls hustru havde beklaget sig over, at hendes mand truede med at skille sig af med huset for at gøre hende husvild og bringe dem begge til tiggerstaven. Et af vidnerne havde hjulpet hustruen med at få amtmandens garanti for, at hun ikke ville blive smidt ud af sit hus, og det er ikke utænkeligt, at den konkrete trussel om at bringe både sig selv og hustruen til tiggerstaven har haft indflydelse på myndighedernes beslutning om at gribe ind i husholdet. Her som i andre situationer tegner vidnerne et billede af, at Juls hustru rakte ud i lokalsamfundet, havde gjort opmærksom på sin situation og fået støtte og hjælp – også fra andre end præsten. I modstrid med Danske Løvs intentioner om at holde ægteskabelige problemer i husholdet, inklusive præstens formaning af de stridbare ægtefolk, peger vidnernes beretning i Juls sag på, at det har haft en betydning at holde lokalsamfundet informeret om urolighederne i husholdet, eventuelt for

---

39. Se også Koefoed, "Emotions, Obligations, and Identities Within the Lutheran Household", 2017.

at dokumentere overgrebene. Dermed signalerede Juls hustru også, at hun ikke havde noget at skjule.

Præsten opsummerede både Juls opførsel, sin egen indsats, hvad der måtte gøres og hvorfor i sit vidneudsagn:

så fornøden som det er at vise barmhjertighed mod nødlidende, så kristeligt er det også at øve retfærdighed mod de ugudelige: I henseende til det sidste [...] hvorledes han skammelig fremturer i sin drukkenskab og andre medfølgende liderlighed; Thi uagtet at jeg haver brugt alle Gradus Admonitionis (formaninger og advarsler) som Guds ord og loven har pålagt mig som præst, så ses dog ingen forbedring hos benævnte Jul, som med skældsord og hug overfalder hans kone, truer at gøre enten hende eller sig selv en ulykke, forøder sit fattige husgeråd, end sine egne klæder, som han udsætter i krohuset for brændevin, og går omkring som et spectacul blandt alle og således med sit forargelige væsen ... fortørner den store Gud, og forvolder at ud i sit armod må omsider ved betleri blive landet til en byrde. ... Med begæring at få ham sat i Tugthuset, da jeg tror at tvang og tugt skulle formå mere til Juls forbedring, end alle mine sagtmodige formaninger.

Her italesætter præsten autoritetens dobbelte pligt til både omsorg og tugt som lige kristne handlinger og tugtens rolle til forbedring af den syndige sjæl, når formaning ikke er tilstrækkeligt. Dermed peger han også på forholdet mellem kirkestand og regeringsstand i opretholdelsen af det kristne samfund med formaning og straf af synderen. Ansvar for straffen af synden og tugtelsen af synderen lå hos den verdslige øvrighed, kirkestandens ansvar var formaning og vejledning. Samtidig formuleres Juls synd som en kombination af hans adfærd over for hustruen, hans trusler mod sig selv, hans druk og forargelige adfærd i det offentlige rum og hans manglende varetagelse af husholdets økonomi og dermed forsørgelse af husholdet. Hans ugudelighed består i en kombination af krænkelser af ægteskabet, forargelse af Gud og kurs mod at komme til at ligge landet og næsten til byrde.

Regulering af ukristelighed

Sagerne om ukristeligt samliv i ægteskabet viser, hvordan alle tre stænder eller ordninger (kirke, husstand og verdslig øvrighed) i praksis blev aktiveret i bestræbelserne på at genoprette det kristne hushold og det kristne samfund. Sagens kerne var i begge tilfælde et hushold, der ikke fungerede, fordi den ene part i ægteskabet ikke levede op til sine ægteskabelige forpligtelser. Ægteparret indgik imidlertid også i kirkestanden, både forstået som en relation til præsten, der forsøgte at formane, og i relation til menigheden i form af naboerne. Det er tydeligt i sagen om Peder Jul. Jul, der var autoriteten i husholdet, var samtidig underlagt præstens autoritet i kirkestanden, hvor han også var en del af menigheden. Hustruen kunne trods sin lydighedspligt aktivere de andre stænder, når Juls adfærd stred mod de forpligtelser, han havde i husholdet, og blev ukristelige.⁴⁰ Naboerne spillede en central rolle som vidner til forholdene i husholdet – både i deres forsøg på at mægle og forhindre volden, og i deres hjælp til såvel hustruen i hendes bestræbelser på at forhindre, at Jul gjorde skade på sig selv, som til ham, når han var for fuld til selv at finde hjem. De blev imidlertid også vidner til præstens formaning af Jul, både gennem deres viden om, at præsten havde formanet Jul i sit hus, og gennem medhjælpernes konkrete overværelse af formaningen i sakristiet. Endelig indgik alle involverede i regeringsstanden, hvis autoritet blev aktiveret, da de andre to stænder havde givet op. Her blev alle, inklusive præsten, vidner til den ukristelige opførsel i husholdet og underlagt statsmagtens autoritet i forsøget på at genoprette husholdet som en kristen grundenhed i samfundet. Trods den udbredte viden om forholdene i lokalsamfundene fremstår kirkestanden med præsten som autoritet som bindeled mellem husholdet og regeringsstanden, således at præstens forbedring af synderen gennem vejledning afløses af myndighedernes tugt.

Forskningen i sammenhængen mellem synd og forbrydelse inden for husholdets rammer har ofte fokuseret på regulering af seksuelle forhold uden for ægteskabet som udtryk for statsmagtens forpligtelse til at sikre, at befolkningen levede et kristent liv i overensstemmelse med det sjette

---

40. Se Karin Hassan Jansson & Jonas Lindström, *Horet i Hälsta*. Stockholm: Natur & Kultur, 2018 for en diskussion af tjenestepigens pligt til at lyde Gud mere end sin husbond og det råderum, det giver hende.

bud.⁴¹ Sammenhængen mellem synd og forbrydelse ses også i Danske Lovs sjette bog om misgerninger, som er struktureret i overensstemmelse med de ti bud og dermed kriminaliserer alle overtrædelser af de ti bud.⁴² Brugen af begreberne 'ukristeligt' og 'ugudeligt' i materialet fra Møns Tugt- og Manufakturhus peger på, at vi dermed kun har indfanget nogle aspekter af, hvad der var centralt i det kristne liv og hushold.

Når Danske Lov bruger begrebet 'ukristeligt samliv i ægteskabet', sker det ikke i forbindelse med reguleringen af det sjette bud, men reguleringen af det fjerde bud. Det ser dermed ud til, at det i højere grad var husholdsautoriteten og den forpligtelse, der lå i den, der var på spil i forhold til spørgsmålet om ukristelig adfærd. De konkrete sager viser også, at 'ukristeligt' i praksis blev koblet til sager, hvor ægtefolk ikke levede op til deres forpligtelser som husholdsautoritet. Pontoppidan understreger i sin forklaring af Luthers katekismus i højere grad end Luther selv den kønnede pligt til at forsørge og forvalte husholdet ordentligt og ansvarsfuldt. Det er sammenfaldende med en bevægelse, hvor det fjerde bud gradvist bliver mere centralt for reguleringen af det kristne samfund end det sjette,⁴³ og kan samtidig være udtryk for en bevægelse mod, at de gode gerninger, der følger af de ti bud, opfattes som mere centrale for det kristne samfund end en streng regulering af synden mod de ti bud.⁴⁴

---

41. For nordisk forskning på feltet, se fx Marie Lindstedt Cronberg, *Synd och skam: Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*. Lund: Lunds universitet, 1997. Karin Hassan Jansson, *Kvinnofrid: Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia historica Upsaliensia 205, 2002. Koefoed, *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre*, 2008.

42. Jørgen Stenbæk, En kirkeretlig vurdering af Danske Lovs 6. bog – strafferetten. *Kirkehistoriske samlinger*, 1972, 58–90.

43. Se Koefoed, "Regulating Eighteenth-Century Households", 2018.

44. Nina Javette Koefoed, "Den gode kristne og den gode borger", i Nina Javette Koefoed, Bo Kristian Holm & Sasja Emilie Mathiasen Stopa (red.), *Religion som forklaring? Kirke og religion i stat og samfund. Festskrift til Per Ingemann*. Aarhus: Aarhus University Press, 2018. I stedet for at tolke skiftet i reguleringen af ugiftes seksuelle forhold fra fokus på den seksuelle synd til fokus på forsørgelse som et udtryk for sekularisering, som jeg gjorde i *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre*, peger det her materiale på, at det i stedet kan være nyttigt at se det som udtryk for et skift i, hvordan den kristne forpligtelse forstås.

Anden ukristelig opførsel

Ægtefolk kunne godt opføre sig ukristeligt, selvom den ukristelige eller ugudelige opførsel ikke var rettet mod deres ægtefælle, ægteskabet eller husholdet. I de sager, der nåede Møns Tugthus, handlede ukristelig opførsel i en række sager også mere entydigt om fysisk vold eller sprogbrug. I 1752 blev Anne Michelsdatter genindsat i Møns tugthus, fordi hun "fremturer i sin ugudelige og højst forargeligt liderligt levnet, med skælden og banden." Hun havde været indsat tidligere og her løsladt på anmodning af sin mand. I den forbindelse havde inspektørerne angivet, at hun havde forbedret sig, hvilket formentlig vil sige, at de vurderede, at opholdet i tugthuset havde tjent sit formål. Efter mandens død blev Anne genindsat. Selvom Annes opførsel kategoriseres som ugudelig, var den, i hvert fald i anden omgang, ikke rettet direkte mod ægteskabet og husholdet. Det handler her om druk og ugudeligt sprog. Begrebet 'liderligt' blev koblet netop til hendes omgang med alkohol og sproglige udsagn og ikke direkte til noget seksuelt. Det fremgår ikke umiddelbart af sagen, hvem der tog initiativ til at få hende genindsat, og præstens rolle i sagen er ikke tydelig.⁴⁵

Da Catrine Bertelsen blev indsat i 1751 for "ugudeligt og ryggeløst levnet", blev det koblet til "horeri, drukkenskab og anden uredelighed". Det fremgår ikke, om Catrine var gift, men hvis hun var, var ægteskabet ikke centralt for vurderingen af hendes ukristelige opførsel. Det ser heller ikke umiddelbart ud til, at præsten har været involveret, hvilket formentlig betyder, at hun ikke var blevet formanet om at leve et bedre liv af ham, og at han altså ikke havde været involveret i at opretholde den kristne orden i hendes hushold, en opgave der, hvis hun var tyende, tilfaldt hendes husbond. Til gengæld understreges det, at hun var af skikkelig familie.⁴⁶ Alkohol ser også ud til at være det primære problem, da Else Christensdatter i 1762 blev sat i tugthuset for "ugudelig levnet og (sin) slette opførsel". Else var gift med en smed i livgarden, men druk er det eneste aspekt af hendes adfærd, der fremhæves, hvilket vil sige, at den ugudelige opførsel ikke ses som rettet mod ægtemanden eller husholdet. Hun blev indsat på kongelig resolution, og heller ikke her ser præsten ud

---

45. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1756_52.

46. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1751_125.

til at have været involveret.⁴⁷ En del af præstens opgave var ifølge Danske Lov at holde øje med livet i husholdet, herunder ægtefællernes kristelige samliv. Det er ikke utænkeligt, at præsterne lagde mere vægt på varetagelsen af de ægteskabelige opgaver i husholdet i deres vurdering af det ukristelige liv end de verdslige myndigheder, for hvem druk og banden i det offentlige rum ser ud til at have spillet en mere central rolle i vurderingen af ukristelighed.

Da Pernille Jens Larsens hustru i 1762 blev indsat i tugthuset på grund af "ufredelige og ukristelige forhold" både mod ægtemanden og andre, var det også på kongelig resolution. Hun blev indsat til "arbejde og korrektion indtil hun har udvist kendelige og pålidelige tegn på bedring." De ukristelige forhold blev i resolutionen beskrevet som "skælden, banden, slag og undsigelsesord" – altså sproglig og fysisk vold, men ikke umiddelbart nogen grov forsømmelse af hendes ægteskabelige pligter i husholdet.⁴⁸ Pernille blev løsladt igen i 1770. Da havde hun søgt om at blive løsladt, og ansøgningen blev understøttet af inspektørernes erklæring om, at hendes opførsel i tugthuset havde været anstændig, dels at hun nu var for gammel til at arbejde. Hun blev løsladt til forsørgelse i sin søns hushold resten af sit liv.⁴⁹ Sagen understreger både, at tugthuset også skal ses som en produktionsvirksomhed, der helst skulle have gavn af de indsatte, og betydningen af at høre til i et hushold. Det samme gjorde sig gældende da Rasmus Naur i 1754 søgte om at få sin svigermor, Karen Baggens, løsladt. Hun var blevet indsat for ugudeligt og forargeligt levnet i 1750, men svigersønnen tilbød fire år senere at tage hende til sig i sit hushold, forsyne hende med den fornødne pleje og sikre, at hun ikke henfaldt til sit tidligere liv. Amtmanden og provsten, der havde fået hende indsat, gav tilladelse til løsladelsen, men her har det med en vis sandsynlighed også spillet ind, at Karen ikke kunne arbejde så meget, at hun kunne tjene til sit ophold; hun var altså tugthuset til byrde. Dog var det også et argument for hendes løsladelse, at hun havde opført sig skikkeligt.⁵⁰

---

47. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1762_35–29.

48. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1762_07.

49. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1770_56.

50. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1754_08.

I 1764 blev en hustru til en fæstebonde indsat på foranledning af gods ejeren, men på kongelig resolution. Kvinden levede ifølge resolutionen ugudeligt med dagligt druk i et omfang, der gjorde, at hun satte sit liv på spil, fordi hun blev fundet døddrukken på markerne og bragt hjem i halvdød tilstand.⁵¹ Ligesom Jul var hun altså til fare for sig selv og sit eget liv. Hun syndede gennem sit druk og manglende varetagelse af liv og helbred, men det faldt inden for godsejerens og de verdslige myndigheders område, ikke præstens pligt til formaning og forbedring.

Da provst og byfoged i 1760 ønskede at få vægterenke Dorte Wadeche optaget i tugthuset på grund af "fylder, liderlighed, eder og banden samt anden ugudelighed", var beskeden imidlertid, at det krævede dom eller kongelig resolution.⁵² Selvom præsten var involveret, kunne hun altså ikke indsættes uden den kongelige resolution, der også forelå i de andre eksempler, hvor forseelser mod husholdet ikke var det centrale aspekt ved den ukristelige opførsel, og hvor ægtefællen ikke var direkte involveret i indsættelsen. Det kan have spillet ind, at hun ikke var en del af et hushold med en husbond. Samme form for minimal retssikkerhed var ikke udbredt til hendes 12 år gamle søn, som provst og byfoged ønskede indsat sammen med hende, fordi han begik tyveri. Han kunne uden videre indsættes på baggrund af anklagerne mod ham.⁵³

Der var knap så meget tøven, da Karen Nielsdatter i 1775 blev indsat i tugthuset. I første omgang for ugudelig og uregerlig opførsel mod sin gamle svigermor. Det udspecificeres ikke nærmere, men baseret på de andre historier har der formentlig været tale om sproglig, eventuelt fysisk vold og ulydighed eller mangel på respekt. Det kom imidlertid frem, at Karen også havde stjålet et lagen. Da den bestjålede ikke krævede nogen straf, besluttede myndighederne, at strengt arbejde i tugthuset ville være bedre egnet end straf for tyveri til at bringe Karen til forbedring.⁵⁴

Ægtefolk kunne altså både optræde ukristeligt i deres ægteskab og generelt. Ukristelighed i ægteskabet rummede ud over druk og ugudeligt sprog også en uforsonlig adfærd mod ægtefællen og et svigt af centrale

---

51. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1764_09.

52. Ifølge plakat af 30. juli 1745 skulle der holdes lovligt forhør over betlere og løsgængere, før de måtte sendes til tugthuset, hvorimod ulydige børn uden videre kunne modtages.

53. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1760_76.

54. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1775_57.

kønnede pligter i husholdet som forsørgelse og husførelse. I disse tilfælde forsøgte præsten gennem længere tid at formane parterne til at forbedre sig og leve et mere forsoneligt liv i ægteskabet. Hvis den ukristelige adfærd ikke var rettet specifikt mod ægtefællen, var der et mere ensidigt fokus på druk og ugudeligt sprog. I disse sager ser præsten ikke ud til at have været inddraget lige så systematisk med formaning af parterne, og den forstyrrelse af det offentlige, som der er tale om, blev mere direkte påtalt og reguleret af de relevante verdslige myndigheder. Desuden understreger sagerne tugthusets funktion som en forbedrende institution, der skulle lære de ukristelige at leve et kristeligt liv gennem tugt og arbejde, ligesom de viser myndighedernes ansvar for at tilvejebringe den forbedring – de gejstlige myndigheder gennem formaning, de verdslige gennem tugt. Det skal tilføjes, at tugthuset havde en større gruppe af indsatte, der havde forset sig på lignende måder gennem druk, vold eller ugudeligt sprog (banden og eder), uden at det i alle tilfælde kategoriseres som ugudeligt eller ukristeligt.

Ulydige børn

Ægteparrets kristne samliv var ikke kun af betydning for deres egen sjæls frelse, men for hele husholdet og opdragelsen af de kommende generationer. Husholdet var centralt som organisationsprincip og produktionsenhed, men det var også dér nye statsborgere blev formet, og det var i statens interesse at de blev opdraget godt – og kristent.⁵⁵ Tugthuse som Møns Tugt- og Manufakturhus havde også ulydige børn blandt sine indsatte, indsat af enten forældre eller lokale myndigheder, ofte på præstens initiativ. Elementet af opdragelse og forbedring, der også var til stede, når de ukristelige ægtefolk blev sendt i tugthus, træder tydeligere frem i spørgsmålet om ulydige børn, og tugthuset fremstår som et mødested for hushold og stat i bestræbelserne på at opdrage de kommende generationer som gode kristne.

I 1752 blev Kirsten Poulsdatter indsat til "arbejde og korrektion" af stiftsamtmand Scheel. Scheel skrev til inspektørerne for tugthuset, at

---

55. Per Ingesman, "Kirke, stat og samfund i et historisk perspektiv", i Tim Knudsen (red.), *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2000; Koefoed, "Household and state-building", 2021, 65–86.

Kirsten havde levet et "forargeligt liv og levnet med drukkenskab, løsgættighed og anden uanstændighed", og at hun tidligere var blevet advaret af øvrigheden og havde lovet bedring, som var udeblevet.⁵⁶ Initiativet kom imidlertid ikke fra stiftamtmanden selv, men fra hendes stedfar. Han havde klaget over hende til byfogeden, hvorefter der var blevet afholdt politiforhør og afsagt dom. Af politiforhøret fremgår, at hun levede et ugudeligt og skandaløst liv med ublufærdigt horeri og drukkenskab og desuden havde angrebet forældrene med skældsord og slag.⁵⁷

I sin klage beskriver faren, hvordan Kirsten to år forinden havde været indkaldt til rådstuen og formanet om forbedring, men at hun "i stedet for at forandre sit onde levnet, tvært imod med det kontinueret, i besynderlig de to hovedlaster drukkenskab og horeri." Der er ikke så meget tvivl om, at Kirsten har levet et udsvævende liv på kollisionskurs med samfundets religiøse og moralske normer. Ifølge Danske Lov kunne børn gøres arveløse, hvis de ikke levede op til den kristne opdragelse, de forventedes at have fået:

Findes nogen at være sine forældre ulydige, og foragte deres kristelige formaninger til Guds frygt, ærlighed, ædruelighed, fredssommelighed, flittighed, sparsommelighed og deslige, og det tilstrækkelig bevises, mister arv efter dem.⁵⁸

Ved selv at gøre myndighederne opmærksom på, at steddatteren ikke efterlevede sine forældres kristne formaninger, signalerede faren samtidig, at han havde givet dem og forsøgt at opdrage hende.⁵⁹ Kravene til forældrenes opdragelse var også skrevet ind i loven. Det gode kristne hushold skulle holde

deres børn, drenge, eller piger, til skole, ærlige tjenester, købmandskab, eller håndværk, og hvis de befinde nogen holde sine børn hos sig til ørkesløshed, da skulle de sætte forældrene månedsdag for, inden hvilken de selv må skaffe råd. Sker det ikke,

---

56. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1752_78.

57. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1752_80.

58. Danske Lov, 6.5.1.

59. Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm (red.), *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. København: Gads Forlag.

da skulle overformynderne sætte børnene til ærlige håndværkere, og skulle forældrene være forpligtede dem at klæde og føde.⁶⁰

Når Møns Tugthus fik en relativt stor andel ulydige børn blandt sine indsatte, skyldtes det bl.a. en far, der kort efter tugthusets oprettelse henvendte sig til myndighederne med et ønske om, at hans ulydige datter måtte indsættes til opdragelse ud fra et argument om nytten af et ophold i tugthuset frem for anden offentlig straf, hvilket var med til at udforme retningslinjerne for brugen af tugthuset.⁶¹ Det ser imidlertid ikke ud til, at det først og fremmest var Kirstens udsvævende liv, der bragte hende i tugthus, men derimod hendes reaktion på forældrenes forsøg på at opdrage hende. Ifølge stedfaren var Kirstens reaktion, når han ville straffe og irettesætte hende, at hun

bander og slår både mig og hendes moder, som en ugudelighed der er alt for utålelig, ligesom hendes øvrige bekendte laster er alt for spektakulære og skammelige til at hun længere derud i uden øvrighedens tvang skulle tåles, siden faderlige revselse ikke kan frugte ....⁶²

For faren var det springende punkt den opførsel, som han kategoriserede som ugudelig, at hun bandede og slog sine forældre, og at hun dermed ikke levede op til det fjerde buds formaninger om at ære sine forældre. I katekismen var det at ære sine forældre forklaret som, at barnet ”med hjerte, ord, gebærder og gerning skal ære, elske, tjene og adlyde dem (forældrene).”⁶³

Det var stedfaren selv, der mente, at øvrighedens tvang måtte træde til, når Kirsten ikke ville acceptere forældrenes revselse. Forældrene var ifølge katekismens forklaring af det fjerde bud forpligtet til at straffe ulydige børn af hensyn til deres forbedring, for ellers ville de selv være hjemfaldne til Guds straf.⁶⁴ Ifølge Luthers udlægning af det fjerde bud i *Den Store Katekismus* var det imidlertid også en del af forældreansvaret, og det forhold, at alle autoriteter var at regne for forældre, at ansvaret skulle

---

60. Danske Lov 3.18.7.

61. Koefoed, ”Household and state-building”, 2021.

62. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1752_81.

63. Pontoppidan, *Sandhed til Gudfrygtighed*, 1902 (1737), §181.

64. Pontoppidan, *Sandhed til Gudfrygtighed*, 1902 (1737), §178–179.

overdrages til andre autoriteter, hvis forældrene ikke selv magtede det. Det kan have været medvirkende til den række af sager i Møns Tugthus, hvor forældre tilsyneladende overdrog ansvaret for at opdrage og forbedre ulydige og genstridige børn til myndighederne.⁶⁵ I trestandslærens perspektiv overgik forældreautoriteten dermed fra husstanden til regeringsstanden, til myndighedernes autoritet, når husstanden ikke fungerede i forhold til at opdrage den kommende generation som gode borger og gode kristne.

Kirsten havde med sine sproglige fornærmelser af forældrene imidlertid også forbrudt sig mod loven og kunne reelt idømmes tugthus på livstid:

Bander nogen sine forældre, eller dem ubluelig tiltaler, eller påtaler på ære og lempe, mister arv, og straffes med jern og arbejde på Bremmerholm, om det er en mandsperson, eller i Spindehuset, om det er kvindfolk, deres livs tid.⁶⁶

Og den fysiske vold var i Danske Lov takseret til dødsstraf: "Slår nogen sine forældre, da er det halsløs gerning."⁶⁷ Et bemærkelsesværdigt træk ved Kirstens historie er, at kilderne ikke viser, om, endsige hvordan og hvornår, præsten har været indblandet. Der er i højere grad tale om en overdragelse af myndighed og autoritet direkte fra hushold til stat.⁶⁸

Stiftamtmand Scheel havde også året før sendt en ung man ved navn Peder Henrichsen til Møns Tugthus. Peder var 21 år og kom fra Hillerød. Han havde opført sig "selvrådig, halstarrig og ugudelig" over for sin gamle mor gennem det sidste års tid, brugt grove ord og trusler mod hende og truet med at sætte ild til hendes hus. Derfor var der afholdt politiforhør over ham, og han var blevet anbragt i Frederiksborg Slots arrest. Men

---

65. Perspektivet med forældre, der overdrager myndigheden og ansvaret for opdragelsen af deres børn til myndighederne gennem tugthuset er udfoldet i Nina Javette Koefoed, "I Trust You with My Child: Parental Attitudes to Local Authorities in Cases of Disobedient Children in 18th Century Denmark", *Journal of Historical Sociology* 33, nr. 4, 2020, 489–504.

66. Danske Lov, 6.5.2.

67. Danske Lov, 6.5.3.

68. Fra andre sager om ulydige børn ses at præsten også her kunne være involveret i husholdet med formaninger gennem en længere periode før de verdslige myndigheder blev involveret. Se fx Nina Javette Koefoed, "Negotiating Memory and Restoring Identity in Broken Families in Eighteenth-Century Denmark", *Journal of Family History* 46, nr. 1, 2021, 30–45.

fordi han var en stærk mand, "bekvem" til arbejde, men doven og uvillig til at ville lære et håndværk, mente man, at det kunne gavne, at han blev indsat i Møns Tugthus for "mulig ved tvang at kunne bringes på bedre tanker." Direktionen anmodede om, at han i tugthuset blev sat til væven, og understregede, at der skulle holdes nøje øje med ham, så han ikke undveg eller forøvede ondt. Hvis han blev uregerlig, skulle han overføres til rasphuset.⁶⁹

Af politiforhøret fremgår det, at Peder blev anbragt i Frederiksborg Slots arrest på anmodning fra sin mor og "nogle af borgerskabet" efter skældsord, hårde trusler og slet opførsel mod moren. Drengens ondskab og ugudelige levnet var tilsyneladende opstået efter farens død et år tidligere. Ifølge vidnerne påstod Peder Henrichsen, at den afdøde far spøjte i huset og havde fordærvet hesten (et vidne mente, at sønnen selv havde reddet den for hårdt). Peder havde kaldt sin mor for en "kagstrøgen hore, der er blevet brændt på ryggen", og sunget fornærmende sange om både faren, moren og søsteren. Han havde brugt grove skældsord og ugudelig banden og truet med, at ingen vil få gavn af huset og dets indbo. Han var blevet konfirmeret fem år tidligere, men ville ikke lære et håndværk, fordi han ikke mente, at faren havde haft nytte af det, han havde lært.⁷⁰

Ud over Peders sprogbrug og de rygter, han spredte om sin mor, handlede hans ugudelige opførsel om hans manglende vilje til at arbejde og lære et håndværk, et aspekt, der også er med til at gøre hans sag typisk for de børn, der var indsat i tugthuset på Møn. Ansvar for, at Peder ikke havde lært et håndværk, blev placeret entydigt hos ham selv, mens hans mor fremstår både som offeret for hans sproglige vold og som den ansvarlige forældre, der, ligesom Kirstens stedfar, overdrog barnet til de verdslige myndigheder, da hun ikke selv kunne opdrage ham. Formålet med opholdet var, at han skulle lære et håndværk, så han kunne forsørge sig selv i fremtiden og ikke ligge samfundet til last. Tugthusets dobbelte formål af forbedring og uddannelse ses både i anbringelserne, hvor de ulydige børn skulle forbedres gennem arbejde og undervisning i katekismen, og i mange af løsladelserne, hvor børnene blev løsladt til et hushold, der påtog sig en fortsat uddannelse og forbedring af barnet. Løsladelser-

---

69. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1751_79–80, 88–89.

70. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1751_91–99.

ne til andre hushold viser igen porøse grænser og et tæt samarbejde mellem hushold og verdslige myndigheder – mellem husstand og regeringsstand – gennem tugthuset og betydningen af at høre til et hushold, der også var til stede i de sager, hvor ægtefolk blev løsladt til andre hushold.⁷¹

Præsten var heller ikke tydeligt involveret i den proces, der bragte Peder til Frederiksborg Slots arrest og videre til tugthuset på Møn. I 1742 var en anden dreng, Johan, ankommet til Møns Tugthus efter en dom i Odense Byret for en opførsel, der meget mindede om Peders. I denne sag var det præsten, der, efter at have opgivet sin formaning af både Johan og forældrene, havde henvendt sig til stiftamtmanden for at få ham til at føre sag mod Johan. Johans forældre modsatte sig gennem hele sagen, at Johan blev overdraget til de verdslige myndigheder og sendt i tugthus.⁷² En mulig forklaring på forskellen mellem de to sager er, at præstens involvering i Johans sag skal ses som et forsøg på at vejlede og formane det ukristelige hushold, som Johan kom fra. I hans tilfælde var forældrene en central del af problemet. I Kirstens og Peders tilfælde levede forældrene op til deres ansvar som forældre gennem formaning, revselse og i sidste ende henvendelse til de relevante myndigheder. Her behøvede præsten ikke at formane dem som husholdsautoriteter.

Hvis vi et kort øjeblik vender blikket mod Sverige, er der bemærkelsesværdige forskelle på, hvordan det kristne hushold blev genoprettet i tilfælde med ulydige børn – forskelle, der kan pege på en forskellig forståelse af eller påvirkning fra den lutherske trestandslære. I Danmark ser vi, at husholdet blev 'ophævet' hvis det ikke fungerede som et godt kristent hushold, hvilket især afhang af, hvorvidt ægteparret levede op til deres forpligtelser mod hinanden og som husholdsautoritet, altså de forpligtelser, de havde ifølge det fjerde og det sjette bud. Ulydige børn blev enten som Kirsten og Peder (og en lang række andre børn) frivilligt overdraget til de myndigheder, der kunne bringe dem til forbedring i Møns Tugthus, eller fjernet ved myndighedernes indgriben, som Johan, fordi forældrene ikke opdrog dem til arbejde og gudsfrygt som gode borgere og

---

71. Safley viser ligeledes, hvordan forældreløse eller fattige børn fra de augsburgske børnehjem overføres til hushold, hvor de lærer et håndværk og opdrages. Thomas Max Safley, *Children of the Laboring Poor: Expectation and Experience among the Orphans of Early Modern Augsburg*, Leiden: Brill, 2005.

72. Koefoed, "Negotiating Memory and Restoring Identity", 2021.

gode kristne. I Sverige blev forældrene dømt til at straffe – piske – deres ulydige børn. Det kan læses som en genetablering af husholdsautoriteten gennem revselsespligten og -retten, hvor den danske praksis var en ophævelse af husholdets autoritet.⁷³ På den måde fremstår husstanden i Sverige som en mere selvstændig enhed end i Danmark, hvor den smelter sammen med staten og dermed regeringsstanden. Samtidig ses kirkestanden i form af præsten kun tydeligt aktiveret i Danmark i de tilfælde, hvor husholdsautoriteten skulle formånes til at leve op til sit ansvar og sine forpligtelser, og ikke når det drejede sig om en irettesættelse, som forældrene tog alvorligt.

Konklusion

Forskningen i regulering af ægteskabet har hovedsageligt fokuseret på, hvordan statsmagtens ansvar for at beskytte ægteskabet og straffe synd kom til udtryk i regulering af uægteskabelig seksualitet. I materialet fra Møns Tugthus er det imidlertid ikke seksuelle forseelser, der blev omtalt som ukristelig eller ugudelig adfærd i ægteskabet, men derimod forsømmelse af det kønnede ansvar, ægteparret havde som husholdsautoritet. Det var forseelser mod ægteskabets tredje formål om gensidig støtte og mod hensynet til forsørgelse og god husførelse samt opdragelsen af kommende generationer til gudsfrygt og arbejde, som Pontoppidan lagde ekstra vægt på. Det ligger i forlængelse af Luthers forståelse af det fjerde bud som inkluderende en forpligtelse for forældrene som ansvarlige autoriteter til at opdrage deres børn til at tjene både Gud og samfundet.

Druk, banden og sværger blev også betegnet som ugudelig adfærd, uden at det nødvendigvis var knyttet til en forsømmelse af pligter i ægteskab og hushold. Banden og sværger var en krænkelse af det andet bud, og druk var ifølge Pontoppidan et brud på det sjette bud ligesom manglende forsørgelse og god husførelse. Det sidste indikerer, at ansvaret for at regulere synd mod det sjette bud skal ses som væsentligt bredere end blot seksuel synd, et aspekt, der også trådte frem i løbet af 1700-tallet som en øget læggen vægt på at sikre også uægte børns forsørgelse, mens

---

73. Jansson & Koefoed, "Mapping the Household State", 2023.

reguleringen af uægteskabelig seksualitet trådte i baggrunden som et privat forhold.

Selvom både druk og sprogbrug fremstår som en ugudeligt handling, også når det ikke kobles til ansvaret som husstandsautoritet, ser der ud til at være forskel i den måde husholdsstatens institutionelle landskab aktiveres på for at regulere den ugudelige opførsel. Umiddelbart er præstens rolle tydeligst, når ægteparret skulle formanes som husstandsautoritet, mens han trådte i baggrunden, så længe de levede op til deres forpligtelser i husholdet. Når druk og sprogbrug ikke var koblet til husholdet eller andre forseelser mod husholdet eller ægtefællen, ser det ud til i højere grad at have været en sag for de verdslige myndigheder og dermed noget, der angik regeringsstanden.

Ulydige børns opførsel blev på samme måde kategoriseret som ugudeligt, når den var rettet mod forældrenes autoritet og deres ret til at opdrage og revse. Heller ikke her var præsten tydelig, så længe forældrene handlede som ansvarlige forældre i samspil med de verdslige myndigheder. Husholdets centrale placering som institution ses også i løsladelserne af både voksne og ulydige børn til forsørgelse, opdragelse og arbejde i hushold.

Al autoritet skulle i forlængelse af det fjerde bud forstås som forældre. Det havde indflydelse både på forpligtelsen til lydighed mod autoriteten, til at ære den som forældre, men også på autoritetens ansvar. Forældrene skulle opdrage deres børn til gudsfrygt og sikre deres umiddelbare fysiske behov, deres forsørgelse. Den pligt til opdragelse indbefattede en pligt til revselse, når det var nødvendigt. Hvis husholdets autoritet af den ene eller den anden grund ikke slog til, trådte præsten til med kristen formanelse, og hvis det heller ikke var nok, trådte den verdslige øvrighed til med tugt og straf. Alt sammen tjente det til at forbedre synderen og straffe den ugudelige handling.

I måden, hvorpå det institutionelle landskab aktiveres, ser vi umiddelbart i praksis den største forskel på den danske og den svenske husholdsstat. Hvor samspillet mellem de tre stænder i Danmark i hvert fald i et vist omfang ser ud til at være afhængig af, i hvilket omfang ægteparret levede op til deres ansvar mod hinanden og husholdet, var fokus i Sverige på en opretholdelse af husholdet som institution gennem genetablering

af ægteparrets autoritet. Derved kommer de tre stænder til at fremstå mere selvstændige i deres autoritet i Sverige end i Danmark.

Litteratur

- Appel, Charlotte. *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*. Vol. 1–2. København: Museum Tusculanums Forlag, 2001.
- Appel, Charlotte & Morten Fink-Jensen (red.). *Dansk skolehistorie*. Vol. 1. Aarhus: Universitetsforlag, 2013.
- Bonderup, Gerda. "Skilsmisser i Århus 1645–1900", *Historie*. Vol. 16, 1985, 493–520.
- Cronberg, Marie Lindstedt. *Synd och skam: Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*. Lund: Historiska institutionen, Lunds Universitet, 1997.
- Danske Lov af 15. april 1683. Udgivet på grundlag af V.A. Sechers tekstudgave. Ved Stig Juul. København: Gads Forlag, 1949.
- Hardwick, Julie. *Family Business: Litigation and the Political Economies of Daily Life in Early Modern France*. Oxford: University Press, 2009.
- Heinsen Johan. *Det første fængsel 1620: 100 Danmarkshistorier*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2018.
- Ingesman, Per. "Kirke, stat og samfund i et historisk perspektiv", i Tim Knudsen (red.). *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2000, 65–86.
- Jansson, Karin Hassan. *Kvinnofrid: Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia historica Upsaliensia 205, 2002.
- Jansson, Karin Hassan & Jonas Lindström. *Horet i Hästa*. Falun: Natur & Kultur, 2018.
- Jansson, Karin Hassan & Nina Javette Koefoed. "Mapping the Household State: Treatment of Disobedient Children in Early Modern Denmark and Sweden." *Journal of Family History* 48, nr. 1, 2023, 30–46.
- Jensen, Anette. "Staten, kirken og stridbare ægtefolk. Et nyt syn på ægteskabet i første halvdel af 1800-tallet". *Den Jyske Historiker: Ægteskab, sex og bør i historien*. Vol. 98–99, 2002 109–130.

- Koefoed, Nina Javette. *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre*. København: Museum Tusculanums Forlag, 2008.
- Koefoed, Nina Javette. "Utroskab, ægteskab og forsørgelse i 1700-tallets Danmark". 1066. *Tidsskrift for historie* 35, nr. 2, 2005, 3–13.
- Koefoed, Nina Javette. "Emotions, Obligations, and Identities Within the Lutheran Household", i Heinrich Assel, Johann Anselm Steiger & Axel E. Walter (red.). *Reformatio Baltica: Kulturwirkungen Der Reformation in Den Metropolen Des Ostseeraums*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH, 2017, 751–768.
- Koefoed, Nina Javette. "Regulating Eighteenth-Century Households: Offences Against the Fourth and the Sixth Commandments as Criminal Behaviour", i Tyge Krogh, Louise Nyholm Kallestrup & Claus Bundgård Christensen (red.). *Cultural Histories of Crime in Denmark, 1500 to 2000*. New York: Routledge, 2018, 57–74.
- Koefoed, Nina Javette. "Den gode kristne og den gode borger", i Nina Javette Koefoed, Bo Kristian Holm & Sasja Emilie Mathiasen Stopa (red.). *Religion som forklaring? Kirke og religion i stat og samfund. Festskrift til Per Ingeman*. Aarhus: Aarhus University Press, 2018, 213–230.
- Koefoed, Nina Javette. "I Trust You with My Child: Parental Attitudes to Local Authorities in Cases of Disobedient Children in 18th Century Denmark". *Journal of Historical Sociology* 33, nr. 4, 2020.
- Koefoed, Nina Javette. "Household and State-Building in Early Modern Denmark", i Knut Dørum, Mats Hallenberg & Kimmo Katajala (red.). *Bringing the People Back In: State Building from Below in the Nordic Countries ca. 1500–1800*. London / New York: Routledge, 2021.
- Koefoed, Nina Javette. "Negotiating Memory and Restoring Identity in Broken Families in Eighteenth-Century Denmark". *Journal of Family History* 46, nr. 1, 2021.
- Koefoed, Nina, Bo Kristian Holm & Sasja Emilie Mathiasen Stopa (red.). *Religion som forklaring? Kirke og religion i stat og samfund. Festskrift til Per Ingeman*. Aarhus: University Press, 2018.
- Koefoed, Nina Javette & Bo Kristian Holm (red.). *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. København: Gads Forlag, 2021.
- Luther, Martin. *Den lille Katekismus*, Hustavlen, 1529/1953.
- Pontoppidan, Erik, *Sandhed til Gudfrygtighed, udi en eenfoldig og efter Muelighed kort dog tilstrekkelig Forklaring over Sal. Doct. Morten Luthers Liden*

Catechismo, Indeholdende alt det, som den, der vil blive salig, har behov, at vide og gjøre. København, 1902 (1737).

Rosenbeck, Bente. "Liberalization of Divorce: No-Fault Divorce in Denmark and the Nordic Countries in the Early 20th Century". *Scandinavian Journal of History* 43, nr. 1, 2018.

Safley, Thomas Max. *Children of the Laboring Poor: Expectation and Experience among the Orphans of Early Modern Augsburg*. Leiden: Brill, 2005.

Schjerning, Camilla. *Følelsernes fællesskaber: Moralske følelser og sociale relationer i København 1771–1800*. Upubliceret ph.d.afhandling. København: Københavns Universitet, 2013.

Spierenburg, Pieter. *The Prison Experience. Disciplinary Institutions and their Inmates in Early Modern Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1991/2007.

Stenbæk, Jørgen. En kirkeretlig vurdering af Danske Lovs 6. bog – strafferetten. *Kirkehistoriske Samlinger*. 1972: 58–90.

KILDER

Rigsarkivet, Landsarkivet for Sjælland mm, DK-004, Møns Tugt- og Forbedringshus, Indkomne Breve: 1752_29-30 (16. maj 1752).

Kongeforestillinger i den nordiske husholdsstat

Danske og svenske variationer

BO KRISTIAN HOLM

Efter H.K.M. ock väl vet, huruledes Kungligt ämbete kräver icke allenast det, att H.K.M. ska ha vårdnad och omsorg om världsliga saker, och sina undersåtars timliga gagn och bästa, Utan jämväl vad som hör till Gudomlig ära, och samma sina undersåtars eviga gagn och välfärd.¹

Kongerigerne Danmark-Norge og Sverige-Finland indtager en særposition i protestantismens historie. De er de to eneste monarkier, hvor lutherdommen blev enerådende. Som monarkier lå både Danmark-Norge og Sverige-Finland, med undtagelse af hertugdømmet Holsten, uden for Det Tysk-romerske Rige. Der er derfor god grund til at undersøge, om denne særlige kombination af konfession og styreform fik betydning.

Reformationen kom ikke til de to monarkier på samme måde. Den svenske reformationens primus motor var Olaus Petri (1493–1552), der allerede kom til Sverige i 1519, altså mens den danske Christian 2. (1481–1559) stadig var konge, og blodbadet i Stockholm endnu ikke udført. Danmark bliver reformeret af Christian 3. (1503–1559), da han vandt over Christian 2.s styrker i borgerkrigen kendt som Grevens Fejde. Efter hans tronbestigelse i 1536 ankom Johannes Bugenhagen (1485–1558) til

---

1. Sven Kjöllnerström (red.), *Kyrkoordningen 1571–1971. Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*. Lund: Håkan Ohlssons förlag, 1971, 16.

Danmark i 1537 for at bistå implementeringen af Reformationen. Mens Reformationen i Sverige kun langsomt slog igennem, var udviklingen i Danmark langt mere stabil. Mens Sverige siden kom til at indlemme Konkordiebogen blandt sine bekendelsesskrifter, afvistes Konkordiebogen af den danske konge, og Den Augsburgske Bekendelse samt *Luthers Lille Katekismus* forblev de to eneste lutherske bekendelsesskrifter i Danmark.

Med udgangspunkt i den lutherske reformations ændrede forståelse af øvrighedens rolle undersøger denne artikel, om og i givet fald hvordan det fælles lutherske udgangspunkt prægede kongeforestillingerne i de nordiske riger. På forskellig måde og i forskellig grad blev forestillingerne om kongens ansvar og funktion præget af tanken om husfaderen i en husstand.

To regimenter og *cura religionis*: Reformationens transformation af antikke herskerforestillinger

Reformatorenes teologi fik med det samme betydning for forståelsen af øvrighedens rolle. Øvrigheden fik nye ansvarsområder, der hang snævert sammen med det markant ændrede syn på livet i verden, som Luthers teologi førte med sig. Det kristne liv skulle ikke længere leves på afstand af verden fx i kloster og i cølibat, men det kristne liv skulle netop leves midt i verden.² Hvad dette skifte konkret betød for øvrighedens rolle, er dog ikke ganske entydigt.

---

2. Jf. Oswald Bayer, "Luther ahead: Remarks and Proposals for Luther Research and Luther Reception", i Stephen Hultgren, Stephen Pietsch & Jeffrey Silcock (red.), *Luther@500 and Beyond: Martin Luther's Theory Past, Present and Future*. Adelaide: ATF Theology, 2019, 289–309, 295f: "As famous and popular as Luther's notion of worldliness is, Luther research and Luther reception have done little to really explain what Luther understands by it. Above all, I find it astonishing that Luther research has not yet even asked, much less answered, the purely historical question: What makes Luther turn his back on his earlier denial of the world, which is typical of his pre-reformational theology, where being a Christian means renouncing the world? What makes him turn away from this renunciation and instead wholeheartedly affirm all things worldly and natural? ... He no longer sees worldly, material things negatively, but now views them in an eminently positive way. This has implications especially for marriage and parenthood but also for the economy and the system of law and justice, together with worldly authority and the political realm."

Der findes allerede i forskningen en del studier af de skandinaviske konger og deres forhold til deres undersåtter, men der findes endnu ikke nogen egentlig sammenligning af danske og svenske kongeforestillinger ud fra et konfessionskulturelt perspektiv. Denne artikel inddrager derfor den eksisterende forskning ud fra et sådant komparativt konfessionskulturelt perspektiv med fokus på ligheder og variationer i de sociale forestillinger, som den lutherske teologi fører med sig, og ud fra forestillingernes vekselvirkning med samfundsudviklingen. Målet er ikke et udtømmende studie, men en afsøgning af det felt, der indkredses af begreberne (luthersk) konfession, (guddommelig) øvrighed og (husholds)organisation.

Den bibelske og filosofiske baggrund bag Reformationens fyrsteforestillinger

Reformationen videreførte i høj grad fyrsteforestillinger, som vi kender fra antikken, først og fremmest fra Senecas monarkiske tænkning, som vi bl.a. finder i *De clementia*. Den udviklede disse forestillinger med gammeltestamentlige kongeideal og en autoritetsforståelse, der udsprang af det fjerde bud: *Du skal ære din far og din mor*. Senecas værker hørte til senrenæssancens baggrundskultur og inspirerede reformatorerne på flere måde. Fx finder vi hos Melanchthon og senere hos Luther selv tanken om, at Gud Fader som skaber giver sine gaver til mennesker gennem naturen og den materielle verden, ikke ulig den tanke om guddommelig given gennem naturen, som man kan finde i Senecas *De beneficiis*. Med tanken om den umiddelbare livsverden som udtryk for Guds given fulgte også et mere positivt syn på livet i verden, som hang sammen med opgøret med klosterlivet og verdensforsagelse som det mere hellige liv. Gud var for reformatorerne nærværende i det almindelige liv, hvor Gud kaldte enhver til at arbejde for næstens frelse og nytte. Fyrsten blev forstået som indsat af Gud, hvis guddommelige funktion det var at tage vare på livet i verden til gavn for næsten.³

---

3. Se hertil Bo Kristian Holm, "Luther, Seneca, and benevolence in both creation and government", i Pekka Kärkkäinen & Olli-Pekka Vainio (red.), *Apprehending Love: Theological and Philosophical Inquiries*. Helsinki: Luther-Agricola-Society, 2019, 287–312; Bo Kristian Holm, "God's Caring Vice-Regent: The Lutheran Transformation of the Senecan Ideal of

Umiddelbart ser det ud til, at to hovedvarianter gør sig gældende i den lutherske førstegenerations forståelse af livet i verden: (1) Luthers skelnen mellem to regimenter, som bl.a. udfoldes i *Om den verdslige øvrighed* og involverer en skarp skelnen mellem sværdets verdslige magt og Ordets åndelige magt. (2) Melanchthons forståelse af fyrstens *cura religionis*, der gør fyrsten til vogter over begge Moselovens tavler, *custos utriusque tabulae*, både dem, der omhandler gudsforholdet, og dem, der har med mellemmenneskelige forhold at gøre. Sidstnævnte gav i sagens natur fyrsten betydeligt mere ansvar og magt inden for religionens domæne og førte frem til tanken om et sumepiskopat, også kendt som *das landesherrliche Kirchenregiment*.⁴ Der er en tæt sammenhæng mellem Melanchthons *cura religionis* og både Johannes Bugenhagens sondring mellem Guds og kongens ordinans i den danske Kirkeordinans og den svenske Kyrkoordningens skelnen mellem kongens ansvar for undersåtternes henholdsvis timelige og evige gavn og velfærd.⁵

I såvel Danmark som Sverige indgår renæssancehumanismen som en væsentlig inspiration for udviklingen af en ny ideologi for verdslig øvrighed i reformationsårhundredet, men nyere forskning peger på, at der er én væsentlig forskel mellem humanistisk og luthersk fyrsteideologi. En sammenligning af henholdsvis taler med tydeligt humanistisk og tydeligt luthersk præg har vist, at begge kan fremhæve fyrsten som *pater patria*, men kun i det lutherske fyrstebillede tegnes fyrsten også ud fra sit religiøse ansvar, hans *cura religionis*.⁶ I den danske Kirkeordinans skelnes der

---

the Benevolent Monarch as the Basis of Absolutism and Social Responsibility". *Toronto Journal of Theology* 37, nr. 2, 2021, 135–146.

4. Sumepiskopatet udtrykker den tanke, at fyrsten udgør kirkens hoved og dermed har biskoppelig funktion.

5. Se indledningscitater. *Den Danske Kirkeordinans* findes både i et dansk udkast fra 1517, en færdig latinsk udgave fra samme år, *Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniæ et Norwegiæ*, og en senere revideret dansk udgave fra 1539, som er identisk med den udgave, der i 1542 udgives som *Den rette ordinants*. Alle nævnte udgaver findes i: Martin Schwarz Lausten (red.), *Kirkeordinansen 1537/39: Det danske udkast til kirkeordinansen (1537). Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniæ et Norwegiæ et Ducatum Sleswicensis Holstatiæ etc. (1537). Den danske kirkeordinans (1539)*. København, Akademisk, 1989. Den svenske Kyrkoordningen fra 1571 findes i: Kjölleström (red.), *Kyrkoordningen 1571–1971, 1971. Den svenske Kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*. Lund: Håkan Ohlssons förlag 1971.

6. Anders Kirk Borggaard, "Nouus Æneas Lutheranus: Constructing a Memory of King Christian III on a Foundation of Virgil and the Bible". *Nordic Journal of Renaissance Studies* 17 2020, 83–104, 86–87, med henvisning bl.a. til Niels Hemmingsen. For Niels Hemmingsens

mellem Guds ordinans, som kongen er forpligtet på, og kongens ordinans, hvor han selv er højeste myndighed. Ud over forkyndelse og sakramentsforvaltning dækker Guds ordinans også omsorg for præstelønning, skolevæsen og fattigforsorg. Det vil sige, at *cura religionis*, fyrstens religiøse ansvar, også indeholder et socialt element. Her ligger det afgørende moment i den lutherske transformation af humanismens ideal om den faderlige fyrste. Denne forståelse af fyrstens ansvar for såvel den timelige som den evige velfærd forbinder kongeforestillingerne i henholdsvis Danmark og Sverige og adskiller dermed forståelsen af kongemagten i Skandinavien fra fx forståelsen af kongemagten i det presbyterianske Skotland, hvor forestillingen om den kongelige autoritets henholdsvis sakrale og faderlige natur var del af to forskellige ideologier og ikke af den samme som i Norden.⁷ I undersøgelsen af den lutherske konfessionsindflydelse på samfundsudviklingen i Norden, er der derfor god grund til undersøge dette fælles autoritetsideal nærmere som en mulig vigtig del af den konfessionelle indflydelse på de nordiske husholdsslater.

Indre-luthersk variation

Forestillingen om kongen som *custos utriusque tabulae* tilskrives sjældent Luther,⁸ og der er i forskningen en tendens til at anskue udviklingen af de nordiske samfund ud fra Luthers toregimentelære alene. Således kan senest Jyrki Knuutila i sin gennemgang af forholdet mellem kirke og stat i Sverige-Finland fra middelalderen til i dag gøre den lutherske toregimentelære til den gennemgående optik.⁹ Alternativet mellem Luthers

---

forståelse af øvrighedens ansvar, se også Mattias Skat Sommer, *Envisioning the Christian Society: Niels Hemmingsen (1513–1600) and the Ordering of Sixteenth-Century Denmark*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2020, især 142–157.

7. Jf. hertil Ronald G. Asch, *Sacral Kingship between Disenchantment and Re-enchantment: The French and English Monarchies 1587–1688*. New York: Berghahn, 2014, 89, 155.

8. Dog har James Estes argumenteret for, at den ældre Luther forlader den "strenge" toregimentelære og overtager en forståelse af fyrstens ansvar for *cura religionis*. Se James Estes, "The Role of the Godly Magistrates in the Church: Melanchthon As Luther's Interpreter and Collaborator". *Church History* 67, nr. 3, 1998, 463–484.

9. Jyrki Knuutila, "Lutheran Culture as an Ideological Revolution in Finland from 16th Century up to the Beginning of the 21st Century: A Perspective from Ecclesiastical Legislation", i Kaius Sinnemäki, Anneli Portman, Jouni Tilli & Robert H. Nelson (red.), *On the Legacy of Lutheranism in Finland*. Helsinki, Finnish Literature Society, 2019, 175–192.

toregimentelære og Melanchthons *cura religionis* er dog ikke tilfredsstillende, for sontringen overser et væsentligt element i Luthers egen teologiske udvikling, som også er afgørende for denne bogs perspektiv. Fra og med 1528 blev trestandslæren dominerende hos Luther og supplerede toregimentelæren. Trestandslærens skelnen mellem tre ordninger med rod i skabelsen skabte også baggrunden for den lutherske kaldstanke og kaldsetik. Dermed finder vi hos Luther en lære, som ikke er identisk med Melanchthons forståelse af fyrstens *cura religionis*, hans embede som beskytter af lovens to tavler (*custos utriusque tabulae*) og hans funktion som kirkens fremmeste medlem (*praecipuum membrum ecclesiae*),¹⁰ men alligevel på afgørende områder konvergerer med den.¹¹ I *Vom Abendmahl Christi. Bekenntnis* (Om Kristi Nadver. Bekendelse) fra 1528 skelnede Luther i forlængelse af sit forsvar for Kristi realpræsens i nadverens brød og vin mellem de tre ordninger eller stænder: kirke, husholdning og øvrighed. De kan alle ses som de "masker", bag hvilke Gud er nærværende i verden. Over disse er der imidlertid en fælles ordning, den kristne kærligheds almindelige orden. Det var også dette fokus, der blev bestemmende, da Luther i 1529 lod sin Lille Katekismus afslutte med den såkaldte hustavle, der med citater fra Ny Testamente giver overordnede retningslinjer for alle funktioner inden for husstanden og slutter med det bud, som ifølge Luther med henvisning til Romerbrevet 13,9 indbefatter indholdet af alle bud, nemlig at elske næsten som sig selv.

Trestandslæren skelner mellem tre sfærer i verden: præsteembedet, ægtstanden og øvrigheden, hvilket medfører forestillingen om tre former for autoritet i verden, præsten, forældrene og fyrsten. Disse tre former for autoritet bliver dog hos Luther alle tolket dels ud fra den kristne næstekærlighed,¹² dels ud fra fjerde bud: *du skal ære din far og din*

---

10. Gennem Norman får dette Melanchtonske prægede fyrstebillede stor indflydelse på Kyrkoordningen fra 1571. Se Kjöllærström, *Kyrkoordningen 1571–1971*, 1971, 206.

11. Det er derfor et problem, at David Whitford ikke har en eneste reference til trestandslæren i sin kritik af Estes og på baggrund af Luthers Genesisforelæsning mener at kunne påvise, at Luther vedblev at skelne skarpt mellem verdsligt og åndeligt regimente. David M. Whitford, "Cura Religionis or Two Kingdoms: The Late Luther on Religion and the State in the Lectures on Genesis". *Church History* 73, nr. 1, 2004, 41–62.

12. Første gang trestandslæren hos Luther optræder i omfortolket udgave som en integreret del af Luthers teologi er i det sidste store nadverskrift fra 1528: Martin Luther, *Vom Abendmahl Christi, Bekenntnis* (1528). WA 26, 261–509.

mor. Forældreforholdet bliver normen for ethvert autoritetsforhold.¹³

Det er ud fra denne teologisk begrundede norm, at reformatorerne gør verdslige magthavere til nøglepersoner for den kirkelige organisering.¹⁴ Luthers afsluttende bekendelse i *Vom Abendmahl Christi. Bekenntnis* er bygget op over de tre trosartikler og indeholder afsnit om Gud Fader, Sønnen og Helligånden. For forståelsen af Luthers trestandslære er det vigtigt at lægge mærke til, at disse basale ordninger ikke nævnes i forbindelse med første trosartikel og skabelseslæren, men som en del af udfoldelsen af anden trosartikel om Jesus Kristus. Fordi Kristus gør alle klostre unødvendige som frelsesvej, skal kristne i stedet leve deres liv i de stænder, der skaber orden i verden.

Luthers trestandslære nuancerer toregimentelæren. Den gør det nemlig tydeligt, at toregimentelæren ikke er en lære om adskillelse af religion og politik, men i stedet må forstås som en lære om altings "dobbelte natur", dvs. en form for ontologi, en grundlæggende værensforståelse.¹⁵ Alt i verden står i det dobbeltforhold, dels som skabning i forhold til Skaberen, dels som skabt i forhold til andre skabninger. Trestandslæren bliver dermed en lære om grundfunktioner for livet i verden. Forskellen på og forholdet mellem toregimentelæren på den ene side og trestandslæren på den anden side har stor betydning, ikke mindst fordi der i svensk forskning er en tendens til at blande dem sammen. Således tolker Hilding Plejel trestandslæren som en sondring mellem det åndelige, det verdslige og det økonomiske regimente.¹⁶ Denne "misforståelse" kan hænge sam-

---

13. Jf. Martin Luther, *Den Store Katekismus/Deudsche Catechismus* (1529). WA 30 I, 147–157.

14. Da den oprindelige lutherdom blev til et opgør med den kirkelige organisation, stod den tilbage med et eget organisationsproblem, som i praksis løses ved at give den verdslige øvrighed ansvaret for kirkens organisering. Se hertil Svend Andersen, *Macht aus Liebe: Zur Rekonstruktion einer lutherischen politischen Ethik*. Berlin/New York: De Gruyter, 2010, 84–89. Ifølge Andersen udgør den sumepiskopale løsning et paradoks for den lutherske teologi.

15. Jf. John Witte Jr, *Law and Protestantism: The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002; John Witte Jr, "God is Hidden in the Earthly Kingdom: The Lutheran Two-Kingdoms Theory as Foundation of Scandinavian Secularity", i Rosemarie van den Breemer, Jose Casanova & Trygve Wyller (red.), *Secular and Sacred: The Scandinavian Case of Religion in Human Rights, Law and Public Space*. Göttingen/Bristol, CT: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013, 56–84; William J. Wright, *Martin Luther's Understanding of God's Two Kingdoms: A Response to the Challenge of Skepticism*. Grand Rapids, Mich.: Baker Academic, 2010.

16. Hilding Plejel, *Hustavlans värld: Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*. Stockholm: Ver-

men med, at stændersamfundet i Sverige vedblev at have formel magt, mens stændersamfundet i Danmark mistede sin politiske betydning. Derfor var det i Sverige lettere at identificere trestandslærens sontring mellem forskellige "funktioner" med stændersamfundets forskellige stænder, godt hjulpet af bevarelsen af en "intakt" kirkelig organisation under et ærkebispesæde.

Forståelsen af forholdet mellem religion og politik i Luthers trestandslære adskiller sig dog fra den unge Luthers forståelse af forholdet mellem kirke og øvrighed, der skelner skarpere mellem kirke og verden. Det *kan* have betydning for den måde, hvorpå Reformationen indføres og udvikles i de to nordiske monarkier, om man her trak på den yngre eller den ældre reformationsteologi. Det er denne artikels mål at indkredse omfanget af ligheder og forskelle mellem kongeforestillingerne i de to nordiske monarkier med henblik på at finde ligheder og variationer mellem disse to "husholdsstater".

Indre-nordiske forskelle og ligheder. På sporet af en tese

Sverige-Finland og Danmark-Norge er de to eneste monarkier, der tilsluttede sig den lutherske reformation. Det kom til at give dem en række markante fællestræk.¹⁷ Måden, hvorpå det skete, adskiller sig dog på en række områder markant fra hinanden. De forskelle, der dermed opstod i organiseringen af staten i henholdsvis Danmark-Norge og Sverige-Finland, skabte forskellig baggrund for udviklingen af lutherske kongeforestillinger og dermed også udviklingen af samfundsorganiseringen. Til trods for de forskelle, der i det følgende skitseres, er det vigtigt at forstå, at forskellene er udtryk for *variationer inden for et fælles tema med rod i forestillingen om en husholdsstat båret af et guddommeligt ansvar for det fælles bedste på alle samfundsniveauer*.

Danmark-Norge og Sverige-Finland er, som bl.a. Henrik Stenius har gjort opmærksom på, de eneste lande i Vesteuropa, som ikke oplevede en

---

bum, 1970, 34: "regementen i världen: kyrkan eller det andliga regementet, överheten eller det världsliga regementet samt familjen eller det husliga regementet".

17. Jf. Øystein Sørensen & Bo Stråth (red.), *The Cultural Construction of Norden*. Oslo: Scandinavian University Press, 1997.

egentlig rivalisering mellem kirke og stat med efterfølgende kontraktuel ordning.¹⁸ Som lutherske monarkier havde Danmark-Norge og Sverige-Finland ydermere det tilfælles, at de både var periferi i forhold til det religiøse centrum i Sachsen/Wittenberg såvel som i forhold til det politiske centrum i den tysk-romerske kejsermagt og centrale i forhold til de unikke betingelser for udviklingen af konfessionelle samfund.

Norden var som "periferi" mindre mærket af den teologiske og religiøse polarisering og dermed af den religionssplittelse, som lagde grunden for det, som bl.a. Heinz Schilling har kaldt konfessionalisering.¹⁹ Sådan ser også Tarald Rasmussen udviklingen forløbe i Norden, men han peger også på, at Norden samtidig på visse måder var "foregangsland når det gjelder udviklingen av en konfessionell stat og en konfessionell kirke, som er konfessionaliseringsprocessens vigtigste indhold".²⁰

Forskellen mellem Norden – og måske navnlig Danmark-Norge – og resten af Europa lader sig bedre indfange med Thomas Kaufmanns begreb om konfessionskultur:²¹ en kultur, der ikke blot lader konfessionalisering tjene statsdannelsen, men går dybere ned og præger hele samfundet fra hof til langbord, så vi med det begreb, der både bruges af Andreas Holzem²² og LUMEN-centret i Aarhus kan tale om "konfessionssamfund".

I Skandinavien (og måske mere i Danmark-Norge og i Danmark måske mere end i Norge) får lutherdommen mulighed for en langt længere prægende periode til trods for, at også mange andre internationale strømninger gør sig gældende. Tilmed mangler konfessionskulturen i Skandinavien et af de elementer, som for Kaufmann er kendetegnende

---

18. Henrik Stenius, "The Good Life is a Life of Conformity", i Sørensen & Stråth (red.), *The Cultural Construction of Norden*, 1997, 161–171, 162.

19. Jf. fx Heinz Schilling, "The Confessionalisation of European Churches and Societies – an Engine for Modernizing and for Social and Cultural Change", *Norsk Teologisk Tidsskrift* 110, 2009, 3–22.

20. Tarald Rasmussen, "Innledende overveielser med europeisk perspektiv", i Ingmar Brohed (red.), *Reformationens konsolidering i de nordiske länderna 1540–1610*. Oslo, Universitetsforlaget, 1990, 9–19, 12.

21. Thomas Kaufmann, "What is Lutheran Confessional Culture?", i Per Ingesman (red.), *Religion as an Agent of Change: Crusades – Reformation – Pietism*. Leiden/Boston: Brill, 2016, 127–148.

22. Andeas Holzem, *Christentum in Deutschland 1550–1850: Konfessionalisierung – Aufklärung – Pluralisierung*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2015.

for en luthersk konfessionskultur, nemlig *Streitkultur*. I stedet kan det hævdes, at det lutherske autoritetsbegreb, som får lov at udvikle sig i Danmark-Norge og måske i mindre grad i Sverige-Finland, i høj grad hører med til den lutherske konfessionskultur, der får Norden til at adskille sig fra andre lande. Det er derfor en opgave at undersøge sammenhængen mellem indførelsen af Reformationen og udviklingen i autoritetsbegreb og kongeforestillinger nærmere.

I tillæg til den manglende *Streitkultur* spiller også forskelle i politisk kultur en afgørende rolle. Mens spørgsmålet om autoritet i de tyske fyrstedømmer altid er et stridsspørgsmål, bl.a. fordi forholdet til den tysk-romerske kejser placerer et autoritetslag over den lokale fyrste eller hertug, var dette – hvis man ser bort fra hertugdømmet Holsten – netop ikke tilfældet i Norden. Vi kan dog iagttage en langt større grad af politisk og religiøs stabilitet i det danske rige end i det svenske. Denne forskel kan være afgørende for udviklingen af den lutherske konfessionskultur i de to lande.

På papiret blev Reformationen indført først i Sverige og allerede i 1527 med rigsdagen i Vesterås,²³ mens Danmark måtte vente til 1536. Danmark fik dog sin Kirkeordinans allerede året efter, hvor protestantismen først i 1544 fik utvetydig opbakning i Sverige og først i 1571 fik en *Kyrkoordning*. Først med Uppsala-mødet i 1593 bekendte den svenske kirke sig utvetydigt til den lutherske lære og anerkendte foruden de oldkirkelige bekendelser også den uforandrede *Confessio Augustana*. Indtil Sverige med Gustav Vasa markerede sig som forsvarer af den lutherske tro, var den svenske reformation i lang tid altså præget af tøven og mangel på klar religiøs retning.²⁴ Til sammenligning var den danske reformation og efterreformatoriske historie til trods for dens hyppige krigsdeltagelse, som Danmark delte med Sverige, præget af en langt højere grad af stabilitet. I begyndelsen af 1600-tallet var der dog i begge riger en fast etableret luthersk statsordning, "der religion og politikk var knyttet nær

---

23. Jf. Ingun Montgomery, "The Institutionalisation of Lutheranism in Sweden and Finland", i Ole Peter Grell (red.), *The Scandinavian Reformation: From Evangelical Movement to Institutionalisation of Reform*. Cambridge: Cambridge University Press, 144–278, 144. Se også Ingun Montgomery, "Den svenska religionspolitiken", i Ingmar Brohed (red.), *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540–1610*. Oslo: Universitetsforlaget, 1990, 119–138, 121f.

24. Se hertil Rasmussen, "Innledende overveielser", 1990, 9.

sammen under kongens ledelse og kontroll, der både kirkens lære og kirkens ordninger var blitt klart defineret og vel differensiert”.²⁵

Reformationen kom ganske tidligt til Sverige med Olaus Petri. I 1519 vendte han hjem til Sverige efter tre års studier i Tyskland, først og fremmest i Wittenberg. Her befandt han sig, da Luther offentliggjorde afladstesterne, og han nåede også at høre Melanchthons første forelæsninger.

Ved hjælp af en målrettet publiceringsstrategi, der prioriterede praktiske håndbøger, fik Reformationen med Olaus Petri fodfæste i Sverige. Gustav Vasas interesse i Petris og Reformationen tog dog først sin begyndelse efter kongevalget i 1523.²⁶ I Danmark blev Reformationen officielt indført af Christian 3. i 1536, men havde været forberedt bl.a. gennem Frederik 1.s liberale religionspolitik og Christian 3.s egen begyndende reformation i dennes hertugdømmer. I 1537 ankom Johannes Bugenhagen, præst ved Sct. Marien-kirken i Wittenberg og siden 1533 også professor ved Wittenbergs Universitet, for at bistå kongen i implementeringen af Reformationen og udarbejdelsen af en kirkeordinans.²⁷ Denne forskel kunne indikere, at det er to forskellige variationer af den wittenbergske reformationsbevægelse, som i første omgang kom til at præge de respektive lande. Petri havde lært den unge og umodnede reformation at kende, før alle de store skrifter blev skrevet, og bruddet med Rom var indtruffet. Bugenhagen derimod tilhørte Reformationens inderkreds og havde inden 1537 bistået med udarbejdelsen af kirkeordninger i mange byer i Nordtyskland. Han repræsenterede i høj grad en modnet reformationsbevægelse, der var optaget af egen konsolidering, og en teologi, der i forhold til de tidligste Luther-skrifter havde vendt sig mod verden. Netop forståelsen af forholdet til verden ændrede sig markant mellem

---

25. Rasmussen, "Innledende overveielser", 1990, 10.

26. Hannah M. Kress, *Reformation und kalkulierte Medialität: Olaus Petri als Publizist der Reformation im schwedischen Reich*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2021, 401. Sven Ingebrand, "Olavus Petri – reformatorn", i Carl F. Hallencreutz & Sven-Ola Lindeberg (red.), *Olaus Petri: Den mångsidige reformatorn*. Uppsala: Svenska kyrkohistoriska förening, 1994, 13–30. Se også Kajsa Weber, "Translating Luther into Swedish in the Sixteenth Century". *Lutheran quarterly* 35, nr. 3, 2021, 301–324.

27. For en indføring i Bugenhagens karriere og betydning for dansk lovgivning, se Morten Kjør & Mattias Skat Sommer, "The architect of the Danish-Norwegian reformation. Johannes Bugenhagen (1485–1558)", i K. Å. Modéer & H. Vogt (red.), i *Law and The Christian Tradition in Scandinavia: The Writings of Great Nordic Jurists*. Milton: Taylor and Francis, 2020, 68–89.

1519 og 1536. For den unge Luther var verdens rige Djævelens rige, for den senere Luther trængte en mere positiv skabelsesteologi igennem, bl.a. i form af trestandslæren, der pegede på Guds skjulte nærvær i den skabte verden.²⁸

*Førreformatriske fyrsteidealer
som forståelsesbaggrund for Reformationens fyrstebillede*

I bogen *Konungens herravälde såsom rättvisans, fridens och frihetens beskydd Medeltidens fursteideal i svensk hög- och senmedeltida källmaterial* mener Kristin Drar i studiet af Karlskrøniken, der blev færdiggjort i 1452, at kunne konstatere en spænding mellem hovedskriftet og den ældre indarbejdede Engelbrektskrønike fra 1430'erne, der lader ane, at et nyt "machiavellisk" magtcentreret fyrsteideal er under udvikling i sidste del af middelalderen. Således er bindingen mellem ret og lov betydeligt stærkere i Engelbrektskrøniken end i resten af Karlskrøniken.²⁹

Da den lutherske fyrsteideologi ved at indoptage stoiske herskeridealer og forene dem med gammeltestamentlige kongeforestillinger og den autoritetspolitiske udlægning af fjerde bud i Luthers katekismer udviklede en basis for et markant anti-machiavellisk fyrsteideal,³⁰ som bl.a. kom til at præge kongeidealet i Danmark,³¹ kan dette lutherske fyrsteideal bruges som målestok, når den lutherske prægning af kongeforestillinger i henholdsvis Sverige-Finland og Danmark-Norge skal vurderes. Der har således været tradition for at se den svenske kongeideologi i et machiavellisk lys.³²

Som repræsentanter for denne tradition, der først og fremmest anskuer religionens rolle ud fra et magtkritisk og konfessionelt indifferent

---

28. Bo Kristian Holm, "Sozialethische und schöpfungstheologische Verschiebungen zwischen der frühe und der ältere Luther. Drei-Stände-Lehre statt tertius usus legis". *Luther-jahrbuch* 91, 2024, 160–175.

29. Kirstin Drar, *Konungens herravälde såsom rättvisans, fridens och frihetens beskydd: Medeltidens fursteideal i svenskt hög- och senmedeltida källmaterial*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1980, 144.

30. Holm, "Luther, Seneca, and benevolence", 2019.

31. Holm, "God's Caring Vice-Regent, 2021.

32. Jf. Lars Gustafsson, *Virtus politica: Politisk etik och national svärmeri i den tidigare stormaktstidens litteratur*, Uppsala / Stockholm: Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB, 1956.

perspektiv, finder vi bl.a. Peter Ericsson og hans elever. Cecilie Nordberg har i artiklen "Guds ställföreträdare förmedlad. Kungen i kröningspredikan från Gustav I till Karl XIV Johan" sammenlignet svenske kongeforestillinger med europæiske i den nævnte periode og ser dem i høj grad i forlængelse af Kantorowicz' studier af middelalderlig kongeideologi og forestillingen om kongens to kroppe, en evig krop og en dødelig krop.³³ Nordberg bemærker ingen forskelle i forventninger til kongen før og efter Reformationen og finder, at begrebet om kongens to kroppe er anvendeligt også på efterreformatorisk svensk kongeideologi til trods for manglen på specifikke referencer. Faktisk berører hun overhovedet ikke muligheden for forskelle mellem før- og efterreformatoriske kongeforestillinger, men ser først og fremmest religionen spille en formel rolle som garant for kongens magt. Skulle Reformationen have haft indflydelse på kongeideologien, ville man forvente en stærkere vægtlægning på kongens embede frem for hans offentlige (og evige) legeme.

Omend en magtkritisk analyse kan have noget på sig og måske også i nogen grad synes at understøtte en tese om, at den kongeideologi, der udviklede sig i Sverige, i højere grad lagde sig i forlængelse af machiavellisk monarkianisme end af anti-machiavellisk monarkianisme, vil et fokus på en mulig konfessionel prægning af fyrsteforestillinger kunne nuancere billedet.³⁴ Forestillingerne om Guds vrede og det guddommelige ansvar for *bonum commune* peger således på begreber, der nok til en vis grad kan understøtte en magtposition, men også samtidig placerer magten under en højere instans.

Særligt prekært bliver det, når Nordberg flere gange refererer til omtalen af kongen som gud uden at inddrage, at talen om kongerne som guder har bibelsk forlæg og derfor i høj grad er udtryk for en skriftbun-

---

33. E.H. Kantorowicz, *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*. Princeton: Princeton Univ. Press, 1997; Cecilie Nordberg, "Guds ställföreträdare förmedlad: Kungen i kröningspredikan från Gustav I till Karl XIV Johan", i Peter Ericsson (red.), *Gud, konung och undersåtar: Politisk predikan i Sverige under tidigmodern tid*. Uppsala: Swedish Science Press, 2007, 11–62. Se også Peter Ericsson, *Stora nordiska kriget förklarar: Karl XII och det ideologiska tilltalet*. Uppsala: Uppsala universitet, 2002, 58f.

34. Dette udelukker ikke, at forestillingen om kongen to kroppe vedbliver at præge svenske kongeforestillinger. Således har Karin Sennefeldt vist, hvordan Karl 11.s syge legeme blev set som symptom på rigets tilstand. Jf. Karin Sennefeldt, "A Pathology of Sacral Kingship: Putrefaction in the Body of Charles XI of Sweden". *Past & Present* 253, nr. 1, 2021, 83–117.

den (luthersk) fortolkning af kongemagtens rolle og ansvar (jf. Salmernes Bog 82,6).³⁵ Her fortsætter hun linjen fra sin lærer Peter Ericsson, der i sin forståelse af kongen som indsat af Gud først og fremmest ser de familiemetaforer (fader–barn/brudgom–brud), som bruges om kongens forhold til sine undersåtter, alene som magtunderstøttende og ulighedskonsoliderende,³⁶ og overser dermed den dynamik, der med Reformationen kommer ind i disse familiemetaforer, bl.a. gennem Luthers udlægning af fjerde bud og betoningen af gensidigheden i brugen af bryllupsmetaforen.³⁷ Med den lutherske brug af familiære metaforer sker der en religiøs legitimering af autoriteten, men samtidig en pligtmæssig binding af samme autoritet. Ericsson har på den ene side rigtigt vist, hvordan kongemagten og dens ”ideologiske tiltale” italesatte undersåtten på en måde, der understøttede den verdslige øvrighed;³⁸ men på den anden side er det interessante ikke *kun*, hvordan magten ”bruger” religion til at præge menneskers handlinger, men hvordan den *selv formes af den*. Derfor er det nødvendigt at brede tilgangen ud og ikke kun fokusere på den ideologi, som magthavere ønsker at udbrede, men derimod på de sociale forestillinger, som dannes og udvikler sig i et socialt og kommunikativt samspil mellem øvrighed og almue.³⁹ I denne artikel begrænses

35. Jf. Martin Luther. *Predigten über das zweite Buch Mose 1524–27*. WA 16, 60, 13–19 (Kap. 4 [30. Oktober 1524]). Luther kan også omtale troens gerninger som at være guder for næsten. Jf. *Über das erste Buch Mose. Predigten (1527)*. WA 14, 111, 28–31 (Gen 3,15).

36. Jf. Ericsson, *Stora nordiska kriget*, 2002, 58–61.

37. Se Bo Kristian Holm, ”Dynamic Tensions in the Social Imaginaries of the Lutheran Reformation”, i Bo Kristian Holm & Nina J. Koefoed (red.), *Lutheran Theology and the Shaping of Society*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018, 85–106. Mens bryllupsmetaforen betoner partnernes lighed, betoner forældre-barn-metaforen slægtskabet. Begge metaforer fremhæver den gensidige pligt.

38. Ericsson, *Stora nordiska kriget*, 2002, 70f.

39. Disse sociale forestillinger, som i nogen grad dækker, hvad Ericsson kalder internalisering, er vanskelige, men ikke umulige at efterspore, hvis man leder efter de sociale forestillinger i kilderne, sådan som det fx er sket i bogen Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm (red.), *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. København: Gads Forlag, 2021. Jf. Ericsson, *Stora nordiska kriget*, 2002, 71: ”De av allmogen som gav goda exempel på vad en gudfruktig människa och en god undersåte var, torde ha varit de statliga ideologiernas viktigaste bärare. Om det gick dem väl som följde påbuden, och när de som inte gjorde det blev bestraffade, bekräftades dessa statliga ideologier och de kunde då framstå som rättvisa, goda och sanna. I vilken utsträckning och i vilken form de internaliserades av undersåtarna är givetvis mycket svårt, om ens möjligt, att ta reda på” (min kursivering). Ericsson har dog en väsentlig pointe i at fokusere på handlinger frem for på tanker og er dermed nærmere en

perspektivet dog til de kongeforestillinger, som de officielle kirkeordningsdokumenter og offentlige taler giver udtryk for. Dette gøres velvidende, at både kirkeordningstekster og offentlige taler er udtryk for bevidst religionspolitik, men dog netop derved viser, hvordan religionspolitik og teologi indvirker på hinanden.

Nordberg har selv et vist blik for, hvordan taler kan give indblik i idealforestillinger, og nævner i sin egen gennemgang af taler det traditionelle forventningsspektrum:

Även om konungen inte alltid framställs som en gud, är hans uppdrag alltid gudomligt angivet. Den viktigaste dygden för konungen blir således att vare en god kristen regent, det vill säga att följa Guds bud och se till att den kristna läran sprids och äras i riket. ... Förutom att Petri här predikar om att konungen ska studera och följa Guds lära, betonar han också vikten av att se efter biskopar och präster så att de förkunnar Guds ord rätt, och ge hårda straff till dem som fördärvar själar, vilket är allvarligare än att fördärva kroppar.⁴⁰

I forbindelse med Lindbloms kroningsprædiken over Gustav IV Adolf, når sammenligningen med Gud ifølge Nordberg sin kulmination:

Gud är nådig och mild och Guds barn samlas kring honom, "Så gör ock ett troget Folk, under en Regent, som söker likna Dig."

Kongen skal derfor ifølge Lindblom som Gud være hellig og retvis og skal som Gud skåne den, som angrer.

Den eneste undtagelse, som Nordberg finder, er Olaus Petris tale til Gustav I., der ikke jævnfører kongen med gud, men i stedet understreger, at konge og undersåtter har samme udspring og samme dommer, som dømmer uanset byrd og stilling, hvorfor kongen ikke skal tyrannisere og underkue folket, men alene sætte sin lid til Gud og behandle undersåttene, som han ville, at de skulle behandle ham, om han var undersåt.⁴¹

---

helhedsforståelse af religionens samspil med samfundet end tilgange, der fokuserer på den pågældende ideologis indhold alene.

40. Nordberg, "Guds ställföreträdare förmedla", 2007, 37.

41. Nordberg, "Guds ställföreträdare förmedla", 2007, 36f. Denne forestilling om pladsbytte eller rolleombytning som handlingsorientering er karakteristisk for en luthersk politik

Da enevælden falder, kan Nordberg notere, at det ikke længere er oportunt at sammenligne kongen med Gud. Dog fortsættes fremhævelsen af kongens kristne pligter og dermed fremstillingen af ham som almindeligt menneske.⁴² Dette behøver dog ikke medføre nogle ændringer i forestillingen om kongens ansvar, hvis sammenligningen af kongen med Gud netop skal understrege hans "næstekærlige" ansvar for undersåtterne.

Reformationen i Sverige

Det har været almindeligt at betragte den danske reformation som resultatet af et samspil mellem konge og lokalt drevne reformationsbevægelser, mens Sverige i højere grad skulle være resultatet af en kongereformation. Dette synspunkt er dog blevet overbevisende imødegået af Hannah Kress i hendes analyse af Olaus Petris omfattende publikationsaktivitet. Den peger på et nært samspil mellem Petris reformationsbestræbelser og Gustav Vasas politiske projekt, formidlet gennem Petris foresatte Laurentius Andreae, og peger på et reformationspres "fra neden".⁴³

Er Petri til at begynde med optaget af sondringen mellem sværdets og ordets magt, så er han ikke uvidende om udviklingen i Reformationens kerneland, og hans virke som politisk og retslig figur viser, hvordan tanker om den politiske betydning af Guds vrede, som vi bl.a. finder hos Luther i forbindelse med bondeoprøret, vandrer ind i Petris politiske tænkning sammen med forestillinger om kongens ansvar for *bonum commune*, det fælles bedste.⁴⁴

---

etik. Se hertil Svend Andersen, *Macht aus Liebe: Zur Rekonstruktion einer lutherischen politischen Ethik*, Berlin/New York: De Gruyter, 2010, 38f.

42. Nordberg, "Guds ställföreträdare förmedlad", 2007, 40.

43. Kress, *Reformation und kalkulierte Medialität*, 2021. I Ingun Montgomerys tolkning er Gustav Vasas religionspolitik i hvert fald frem til 1527 overvejende praktisk orienteret. Hun mener heller ikke at kunne konstatere noget stort ønske fra Gustav Vasas side om ændringer i selve læreindholdet. Jf. Ingunn Montgomery, "Den svenska religionspolitiken", 1990, 120.

44. Jf. Heikki Pihjalämäki, "Olaus Petri (1493–1552): Transplanting Foreign Law in Reformation Sweden", i Kjell Å Modeer & Helle Vogt (red.), *Law and The Christian Tradition in Scandinavia*. New York: Routledge, 2021, 90–104, 93: "... Olaus Petri – as probably the first in Sweden – joins the medieval rhetorical tradition of God's wrath, which came to play an important role in the Protestant criminal-law discourse of the sixteenth and seventeenth centuries".

Senere får Sverige sin egen pendant til Bugenhagen i form af tyskeren Georg Norman, der dog, som vi skal se, kun delvist formår at forløse sin reformatoriske mission.

Ingun Montgomery har hævdet, at Gustav Vasas reformation mere var bestemt af praktiske og administrative hensyn end af teologiske. Her skulle ligge en del af grunden til fraværet af tydelige lutherske autoritetsmarkører i Gustav Vasas taler. Det samme skulle ifølge Montgomery gælde Johan 2.s senere "katolske kirkepolitik".⁴⁵ En anden og nok væsentligere grund skyldes den enighed om politisk neutralitet, som i begyndelsen prægede samarbejdet mellem Gustav Vasa, Laurentius Andreae og Olaus Petri, og som afspejler en kombination af realpolitiske vilkår og den yngre Luthers forståelse af forholdet mellem åndeligt og verdsligt.⁴⁶ Dermed understreges netop indtrykket af en mindre markeret og mere indholdsmæssigt ustabil indførelse af Reformationen i Sverige.

I et af de seneste værker om den konfessionelle prægning af Sverige reducerer David Gudmundsson de konfessionskulturelle særtræk til tre aspekter, som han overtager fra Thomas Kaufmann: Luther som stærk symbolfigur, en stærk eskatologisk orientering koblet med den nødvendige bevarelse af Guds foreskrevne sociale orden og endelig en stærk anti-papalisme;⁴⁷ men altså ingen reformatorisk *Streitkultur*. Spørgsmålet er, om der til denne liste kan føjes endnu et aspekt, nemlig en særlig autoritetsforståelse formet af det fjerde bud med ansvar for både timelig og åndelig velfærd.

Olaus Petri og den svenske reformation

I den allerede nævnte undersøgelse af Olaus Petris strategi på det svenske bogmarked viser Hannah Kress, hvordan Petri, der i 1519 ankom til Sverige fra Wittenberg, aktivt brugte bogtrykket til at påvirke Reformationen

---

45. Montgomery, "Den svenska religionspolitiken", 1990, 119–123. Jf. Martin Berntson, "Reformationen som kyrkohistoriskt problem i Sverige", i Kajsa Brilkman, Morten Fink-Jensen & Hanne Sanders (red.), *Reformationen i två riken: Reformationens historia och historiografi i Sverige och Danmark*. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2019, 12–44, 38.

46. Se hertil Kjellerström, "Laurentius Petris Kyrkoordning 1571–1971", i Kjellerström (red.), *Kyrkoordningen 1571–1971*, 1971, 201–277.

47. Jf. Berntson, "Reformationen som kyrkohistoriskt problem i Sverige", 2019, 41.

i Sverige. Gennem en målrettet indsats lykkedes det ham at overbevise Gustav Vasa, der endte med at tage Reformationen til sig.

Kress' studie peger på flere vigtige aspekter for forståelsen af Reformationens indvirkning på svensk kongeideologi. For det første er den evangeliske reformation, som Petri hjemførte til Sverige, som nævnt den meget tidlige Wittenberg-reformation, der på en række punkter adskilte sig fra den, der med bl.a. Bugenhagen blev introduceret i Danmark med Christian 3. og Kirkeordinansen. For det andet er mængden af egentlige teologiske værker stort set fraværende i den tidlige svenske reformation. Petri koncentrerede sig om praktisk-liturgiske håndbøger. Det var udbredelsen af Reformationen blandt almuen, der var vigtig for Petri, ikke lærde teologiske værker. For det tredje tyder noget på, at Gustav Vasa, sikkert under inspiration fra bl.a. Danmark og andre lutherske lande, insisterede på en langt mere fremtrædende kirkelig rolle end den, Olaus Petri havde i tankerne, med en skarp opdeling mellem åndelig og verdslig øvrighed. Således synes Petri i nogen grad at have stået i vejen for Vasas sumepiskopale ambitioner. Disse udfoldedes dog senere, da Petri var bragt af vejen med en anklage for højforræderi, bl.a. på baggrund af forfatterskabet til en magtkritisk krønike.

Dermed kommer forskellen mellem Olaus Petri oprindelige intentioner og Gustav Vasas ambitioner til at markere forskellen mellem en øvrighedstænkning i den tidlige reformation og den senere udvikling mod "das landesherrliche Kirchenregiment", der udtrykker den senere lutherske reformationsbevægelses øvrighedstænkning. Olaus Petri blev så at sige overhalet indenom, da Gustav Vasa så muligheder i udviklingen i Tyskland og vel også Danmark.⁴⁸

Den mest iøjnefaldende forskel mellem Sverige-Finland og Danmark-Norge er altså, at vi i sidstnævnte tilfælde har at gøre med en reformation *med* Bugenhagen, i førstnævnte tilfælde med en reformation *uden* Wittenbergs førende kirkeforfatningsekspert, der i 1537 allerede havde

---

48. Jf. Kress, *Reformation und kalkulierte Medialität*, 2021, 414: "Darin [i *Rechtmessige Erklörung*, 1545] auf das Reformationswerk zurück, das er, ..., im schwedischen Reich auf eine solche Weise eingeführt, habe, dass dieses unzweifelhaft als evangelisches Reich und der Augsburgerischen Konfession verwandt anerkannt werden müsse. Er selbst sieht sich als *summus episcopus*, der für die reformatorische Lehre und Predigt verantwortlich zeichnet und ihre Gewährleistung verbürgt". Med henvisning til Vasa, *Rechtmessige Erklörung*, GR ZVII, 612.

indført kirkeordinanser i Braunschweig (1528), Hamborg (1529), Lübeck (1531) og Pommern (1534). Danmark kommer på denne måde til at skille sig ud i den lutherske verden, da Bugenhagens kirkeordinans her dels spillede en væsentlig rolle i modsætning til Sverige, dels vedblev at spille en rolle i modsætning til i Tyskland.⁴⁹

Da Gustav Vasa kronedes i 1528, var kroningseden skrevet af Olaus Petri. Den fremhævede, at det var kongens pligt ikke bare at sørge for sine undersåtters materielle velfærd, men også at sørge for, at Guds ord prædiktes rent i landet.⁵⁰ Hermed skriver Gustav Vasa sig ind i den reformatoriske tradition, hvor kongens ansvar netop er *cura religionis*. Som vi har set, kan netop denne *cura religionis* forstås forskelligt. Hos Olaus Petri synes *cura religionis* først og fremmest at dække ret forkyndelse til forskel fra materiel velfærd, i Bugenhagens kirkeordinans dækker Guds ordinans, religionen, også troens udfoldelse i gode gerninger. Derfor hører både skolegang og fattigforsorg i Bugenhagens kirkeordinans under Guds ordinans, der adskilles fra kongens ordinans, som behandles efterfølgende, og som udtrykker den frihed, hvormed fx konkrete ceremonier kan tilrettelægges.⁵¹

Ser vi med Hannah Kress nærmere på den af Olaus Petri ”kalkulerede medialitet” i første halvdel af det 16. århundrede, er det iøjnefaldende, at den publikationsvirksomhed, som Petri står bag, som nævnt ikke indeholder egentligt teologiske skrifter. Petri har kendt Luther, men som forlæg bruger han først og fremmest Luthers praksisorienterede skrifter (*Betbüchlein*, *Taufformular*, *Formula missae*). I Kress’ læsning af Petris oversættelse af sommerdelen af Luthers 1526-postille er det for hende tydeligt, at Luthers krævende teologiske skrifter og hans polemiske kritik af Petri blev betragtet som uegnede for svenske forhold.⁵² Petris egen inspiration synes også at komme andre steder fra, og Luthers navn nævnes faktisk uhyre sjældent i den tidlige svenske reformation. Det understreger, at den tidlige reformationsbevægelse i Sverige var betydeligt mere

---

49. Tim Lorentzen, *Johannes Bugenhagen als Reformator der öffentlichen Fürsorge*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2008.

50. Jf. Montgomery, ”Den svenska religionspolitiken”, 1990, 123.

51. Lausten, *Kirkeordinansen, 1537/39*, 1989, 94 (latin, 1537), 152 (dansk, 1539). Jf. Lorentzen, *Johannes Bugenhagen*, 2008, 41.

52. Kress, *Reformation und kalkulierte Medialität*, 2021, 418.

fleksibel og diffus end den Wittenberg-sanktionerede, som blev indført i Danmark i 1536. Her spillede Christian 3.s direkte korrespondance med reformatorerne i Wittenberg utvivlsomt en afgørende rolle.⁵³

Västerås 1527 – Kongens arbejde til eders bedste

Vi finder sporadiske udtryk for den kongelige selvforståelse i de taler, kongerne holder. Her er det naturligvis væsentligt at bemærke, at ingen taler sker i et politisk neutralt rum. Kongens egne taler giver dog et billede af kongens selvbillende, om end dette i betonet grad er formuleret over for en "offentlighed". Den politiske sammenhæng er således tydelig, da Gustav Vasa taler til rigets stænder i Västerås i 1527. Det sker med en ydmyg tone (*Ther på haver icke jag lust att vara eder koning*) og samtidigt med en beklagelse over at blive tillagt ansvaret for regn og sol, sult og sygdom, til trods for, at kongen er menneske og ikke Gud. Vi kan dog bemærke, at Gustav Vasa taler ud fra en forestilling om kongens opgave, som omfatter at arbejde for (stændernes) bedste i både åndelige og verdslige sager, om end forholdet til stænderne fremstår tvetydigt.

Men jag må arbeta på ert bästa så mycket jag kan och förmår antingen i andliga eller världsliga saker, jag har dock intet annat vänta till lön, än att ni gärna såg att yxan satt i huvudet på mig, men ni vill inte själva hålla i skaftet.⁵⁴

En lignende fremstilling af kongens ydmyghed finder man 33 år senere i den del af Gustav Vasas tale til rigets stænder fra 1560, som er gengivet i Peder Svarts ligprædiken over Gustav Vasa. Igen må det fremhæves, at der her er tale om et i decideret forstand offentligt billede af kongens selvforståelse. I Peder Svarts' gengivelse sammenligner Gustav Vasa sig selv med ynglingen og fårevogteren David, der udvælges til konge af den barmhjertige Gud, som også har hjulpet Gustav Vasa til sejr, sådan som

---

53. Esther Chung-Kim, "Johannes Bugenhagen and Christian III. Reforming Church and Society in Denmark", i Nina J. Koefoed & Andrew G. Newby (red.), *Lutheranism and Social Responsibility*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2022, 21–46.

54. *Svenska Kungatal: Tal till rikets ständer av Gustav Vasa, Gustav II Adolf och Gustav III*. Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1914, 4.

David blev hjulpet til sejr. Al medgang tilskrives her Gud. Alle brister skyldes alene kongens menneskelige svaghed.⁵⁵

Rigsdagen i Västerås, som Gustav Vasa indkaldte i 1527, indførte på den ene side Reformationen ved at inddrage kirkegodset og bryde båndet til Rom, men indførelsen var på den anden side så tilpas vag, at den blev accepteret af den stærke katolske opinion. Således får de religiøse ceremonier i vid udstrækning lov til at fortsætte, ligesom den endelige udgave af Västerås' *ordinantia* ikke nævner forholdet til Rom overhovedet.⁵⁶

Dog mener Montgomery, at det er plausibelt, at kongen har valgt de tre udpræget reformatoriske emner, som blev diskuteret på rigsdagen mellem Olaus Petri som repræsentant for de evangeliske og Peder Galle, kannik i Uppsala og dermed repræsentant for den katolske side: (1) afladshandlen, der lokker penge fra folk; (2) biskoppernes svigt over for deres opgave, når de bliver verdslige herrer; (3) at intet menneske kan indstifte love, der er bindende for sjælen.⁵⁷ Egentlige trosspørgsmål henvises til afprøvning på "et frit koncil", dvs. en gentagelse af det løsningsforsøg, som kendes fra den tyske sammenhæng, men som på grund af den senere indførelse af Reformationen i Danmark i 1536 ikke længere dér blev anset som værende en mulighed.

Et svensk "koncil" blev gennemført med kirkemødet i Örebro i 1529, der bl.a. forholdt sig til brugen af kirkelige ceremonier og ritualer. Hovedlinjen blev, at det meste fra den katolske gudstjeneste kunne beholdes, dog i nyfortolket og revideret udgave. Dermed blev opfattelsen af en tydelig kontinuitet gennem ombrydningsprocessen understøttet. En kontinuitet, som dog omvendt kunne danne grobund for, at konflikten mellem den "nye tro" og "gammelt troende" blev længerevarende.

Hvis Martin Berntson har ret i sin hypotese om, at opgøret med "middelalderkirken" fyldte mere i Sverige end i Danmark, fordi man i Sverige i større udstrækning end i Danmark værnedes om kirkens frihed

---

55. *Svenska Kungatal*, 1914, 5f.

56. Montgomery, "Den svenska religionspolitiken", 1990, 121. Jf. Kress, *Reformation und kalkulierte Medialität*, 2021, 403: "Sein Rezens, der unter anderem die *Predigt des reinen Wortes* festschrieb, ist wohl bewusst ambig formuliert, um einer möglichst breiten Mehrheit Zustimmung und Identifikation zu ermöglichen, war aber, wie sich in der Folge zeigte, in einem reformatorischen Verständnis intendiert."

57. Montgomery, "Den svenska religionspolitiken", 1990, 122.

og i højere grad protesterede mod Reformationen,⁵⁸ så må man formode, at denne forskel viser sig i den grad, hvormed konfessionen prægede autoritetsidealene. I Sverige synes synet på autoriteter at udvikle sig i en mere almen retning, mens det lutherske præg på forestillingerne om kongemagtens ansvar i Danmark allerede med Bugenhagens kirkeordinans fik tydeligere konfessionelle særtræk, der blev underbygget af den kirkeorganisering, der fulgte af Christian 3.s egen ekklesiologi og blev understøttet af Bugenhagens ordinans med dens eksplicitte godkendelse fra Wittenberg (se mere nedenfor).

*Georg Norman og Johannes Bugenhagen
som kongelige rådgivere*

I både Sverige og Danmark havde kongerne teologiske rådgivere. I Danmark er det som nævnt Johannes Bugenhagen, i Sverige blev det efter Olaus Petri Georg Norman (død 1552/53). Sammenligner man Bugenhagens indflydelse på den danske konge med Normans på den svenske, træder forskelle tydeligt frem. Steffie Schmidt har vist, hvordan Bugenhagen formåede at bringe kirken i Danmark mere i overensstemmelse med tankerne i Wittenberg, mens Normans rådgivning af kongen ikke kun drejede sig om kirkelige spørgsmål, men også om diplomati og administration.⁵⁹ Schmidt peger på, at Normans egentlige reformprojekt i høj grad mislykkedes, men viser også, hvordan han alligevel fik stor indflydelse på den svenske udvikling. I Danmark beroede Bugenhagens indflydelse på kongens beslutning. Christian 3. ønskede en reformation af Danmark, der var sanktioneret fra Wittenberg, og læste selv teologiske værker, hvad brevvekslingen mellem Christian 3. og Wittenberg viser,⁶⁰ og havde selv en eksplicit luthersk ekklesiologi.⁶¹

Også Norman havde tilknytning til universitetet i Wittenberg, hvortil

---

58. Berntson, "Reformationen som kyrkohistoriskt problem i Sverige", 2019, 44.

59. Steffie Schmidt, "Reshaping the Church: The Northern Kings and Their German Advisors", i Kajsa Brilman, Morten Fink-Jensen & Hanne Sanders (red.), *Reformationen i två riken: Reformationens historia och historiografi i Sverige och Danmark*. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2019, 148–173.

60. Chung-Kim, *Johannes Bugenhagen and Christian III*, 2022.

61. Per Ingesman, "King, Church and Religion: The Ecclesiology of King Christian III of Denmark and Norway", i Sivert Angel, Hallgeir Elstad & Eivor Andersen Oftestad (red.),

han kom som studerende i 1529. I 1534 vendte han tilbage til Greifswald, hvor han tidligere havde undervist, men var i 1538 igen tilbage i Wittenberg. Eftersom Bugenhagen kom fra Greifswald og var i fuld gang med kirkelige reformprojekter, da Norman ankom til Wittenberg, er det højst sandsynligt, at de har kendt hinanden, og sandsynligvis var det med Luthers anbefaling, at Norman senere ankom til Sverige i 1539. Kort efter blev han superintendent, men ikke integreret i den kirkelige struktur i Sverige, hvilket kan have haft betydning.⁶² Efter 10 års mere diffus reformation i Sverige ønskede Gustav Vasa nu en gennemgribende reformation af den svenske kirke. Dette skulle resultere i en ny kirkeordning, som Norman kom til at stå i spidsen for. Kirkeordningsprojektet blev dog aldrig fuldført. Steffie Schmidt har foretaget en meget illustrativ sammenligning af Bugenhagens kirkeordinans og Normans ufærdige parallel.⁶³ Sammenligningen peger på vigtige ligheder og forskelle, hvoraf nogle har betydning for forståelsen af kongemagtens betydning og religionens understøttelse af den.

Visitatio Gustaviana

Visitatio Gustaviana kan betragtes som det første forsøg på en ny svensk kirkeordning. Heri bliver kongens ansvar fremstillet før selve kirkeordningen. Som vi også ser det i det danske materiale, omfatter øvrighedens ansvar såvel åndelig som verdslig velfærd, samvittigheden såvel som ydre mellemmenneskelig omgang:

Stormäktigaste lands- och krigsfurste och herre hr. GUSTAF, Sveriges, Götes och Vendes kung, Vår käre nådige herre, ville (: såsom andra gudfruktiga kungar ock förstår:) sina kyrkor reformerade bli, det är, att beställas skulle, att folket (: till föröka Guds namns ära, hörsamhet och inbördes kärlek ibland människor :) kunde rätt och troligt lärt bli om den sanna guds-tjänsten, om en sannskyldig Guds räddhåga, om en rätt tro och

---

Were We Ever Protestants? Essays in Honour of Tarald Rasmussen. Berlin: De Gruyter, 2019, 73–90.

62. Schmidt, "Reshaping the church", 2019, 153ff.

63. Schmidt, "Reshaping the church", 2019, 153ff.

åkallan, på det att på det sättet båda regementen såväl det andliga, som över samveten regerar, som det världsiga, som till det utvärtes omgänget ibland människor skickat är, kunde vid makt hållas.⁶⁴

I fortalen skitseres dog også til forskel fra den danske kirkeordinans en kirkelig organisation med overordnede kirkelige embeder i form af superintendenter. Fortalen viser også den tiltænkte struktur for den ufuldendte kirkeordning.

Vi vill nu begynna att ordentligt beskriva artiklarna, som annars i de uppenbara ordningarna brukar förhandlas, och eftersom oss (: som tidigare sagt är:) denna långa färd eller resa icke gavs råderum till att skriva fullkomligt om den saken, kan vi icke i denna skrivelse vart stycke enskilt författa, därför måtte det ock nog bli till en passlig ingång [att] med få ord röra därom. Så är de förnämligaste artiklarna uti ordinantian dessa fyra: 1. Om läran. 2. Om ceremonier. 3. Om skolestugor. 4. Om sjukstugor eller the fattigas vistelse.⁶⁵

I sin sammenligning af de to kirkeordinanser bemærker Schmidt, at mens Bugenhagen i sin fortale sikrer såvel kongens som ordinansens autoritet ved at henvise såvel til Guds udvælgelse af kongen som til den af Gud udvalgte Luthers godkendelse af ordinansen, er den guddommelige understøttelse i *Visitatio Gustaviana* ikke forbundet med selve kirkeordningen, men alene med Gustav Vasa som den af Gud udvalgte.⁶⁶ Bindingen til kongemagten bliver dermed mere eksklusiv.

Schmidt lægger vægt på forskellen mellem den Wittenberg-forankrede Bugenhagen, der bl.a. viser sig i Kirkeordinansens referencer til både Luther og Melanchthon, der dermed begge fremstår som ligeværdige fortolkere af den rette lære.⁶⁷ Til forskel herfra agerer Norman på Gus-

---

64. Sven Kjellerström, "Visitatio Gustaviana". *Kyrkohistorisk Årsskrift* 31 (1931): 213–255. 225f.

65. Kjellerström, "Visitatio Gustaviana", 1931, 227f.

66. Schmidt, "Reshaping the Church", 2019, 162.

67. Denne sideordning af Luther og Melanchthon skal næppe undervurderes. Mattias Skat Sommer har fx vist, hvordan Danmarks både nationalt og internationalt mest betydningsfulde teolog i det 16. århundrede, Niels Hemmingsen, inkorporerer særtræk fra både

tav Vasas opdrag i langt højere grad på egen hånd. Schmidt bemærker således, at Luther ikke nævnes med ét ord i *Visitatio Gustaviana*. Det gør derimod Melanchthon, som i det hele taget synes at have haft en fremtrædende betydning for den svenske reception af luthersk teologi.⁶⁸ Og Normans egen ufærdige kirkeordning synes i samme grad at være inspireret af Melanchthons *Loci communes* som Bugenhagens kirkeordninger. Således indeholder den eksisterende første del en gennemgang af den kristne lære inspireret af Melanchthons *Loci*. Efter planen skulle der, som det fremgår af citatet ovenfor, følge tre andre dele om ceremonier, om skoler og om fattigforsorg. Dvs. de tre hovedpunkter, som også findes i den danske kirkeordinans, og som kan genfindes i den senere svenske *Kyrkoordningen*.

Har Hannah Kress ret i, at Olaus Petris reformatoriske indsats var koncentreret omkring mere praktiske publikationer frem for teologiske, er det nærliggende at forstå Georg Normans værk som et forsøg på at indføre en højere grad af indholdsmættet lærekendskab i den kirkeordning, han havde fået i opdrag. Netop i Normans prioritering af lærestoffet viser sammenhængen mellem teologi og øvrighedsunderstøttelse sig.

Denne forbindelse mellem basal læremæssig orientering og kongeligt opdrag er også påvist af Schmidt, der viser, hvordan Normans betoning af menneskelig synd og Guds vrede⁶⁹ understreger den nære sammen-

---

Luther og Melanchthon i sin teologi. Se Mattias Skat Sommer, "Three Estates and Three Uses of the Law in Niels Hemmingsen's *Liffsens Vey*", i Bo Kristian Holm & Nina J. Koefoed (red.), *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018, 169–188.). Mattias Skat Sommer, *Envisioning the Christian Society*. Sideordningen af Luther og Melanchthon skal også ses som baggrund for den fraværende strid mellem philippister og gnesiolutheranere i Danmark og Frederik 2.s deraf følgende afvisning af Konkordiebogen som bekendelses- og mæglingsdokument.

68. Jf. hertil også Ottfried Czaika, "Die Rezeption Philipps Melanchthons im Schwedischen Reich zur Zeit der Vasa-Könige". *Historisches Jahrbuch* 128, 2009, 409–437.

69. Normans rækkefølge synes at kombinere rækkefølgerne fra Melanchthons *Loci* 1521 og *Loci* 1535. Normans "Loci" begynder med menneskelig synd som Melanchthon gør i både *Loci* 1521 og *Loci* 1535, hvor synden nævnes før afsnittet om menneskets frie vilje. Norman springer dog helt over afsnittet om menneskets kræfter og fri vilje. Til gengæld har den som *Loci* 1535 et afsnit om den kristne frihed, som efter at have udgjort et slagord i begyndelsen af 1520'erne er blevet en anderledes "varm kartoffel" for reformatorerne efter bondeoprøret. Det er derfor meget sigende for situationen, at også Melanchthon i andenudgaven af *Loci* placerer den kristne frihed langt tilbage i rækken af *loci*. Omvendt begynder Melanchthon i 1535 med afsnit om Gud og om Treenigheden, hvad Norman altså ikke gør.

hæng mellem lydighed over for Gud og lydighed over for kongen.⁷⁰ Lydighedspligt underbygges løbende af den hyppige fremhævelse af Guds vrede.⁷¹

*Kyrkoordningen 1571 – og intrakonfessionel variation
i de skandinaviske monarkier*

Antallet af bekendelser viser endnu en vigtig forskel mellem Danmark-Norge og Sverige-Finland. I Danmark-Norge begrænser antallet af nye lutherske bekendelsesskrifter sig til to: *Confessio Augustana* og *Luthers Lille Katekismus*. Konkordiebogen blev som nævnt afvist af Frederik 2. Sverige-Finland indoptog *Confessio Augustana* ved Uppsala-mødet i 1593, hvor også *Kyrkoordningen* fra 1571 fik status af bekendelsestekst, og Konkordiebogen blev optaget på rigsdagen i 1686 (omend dens praktiske betydning forblev marginal).⁷² Dette understreger en tydelig forskel i omfanget af de forhandlinger, som er med til at bestemme den konfessionelle prægning og udvikling af de to monarkier. I Sverige, hvor såvel magt som konfession havde været genstand for stor brydning, kunne Konkordiebogen tjene som en bilæggende cementering af enigheden, mens den i Danmark, hvor hverken kongemagt eller teologisk og kirkelig strid var fremtrædende, ikke var nødvendig.

Også *Kyrkoordningen* indledes af en tekst, der skal sikre den rette læsning. Indledningen "Til Läsaren" i *Kyrkoordningen* fra 1571 er tydelig i sin markering af det lutherske over for zwinglianere, calvinister og papister. Den refererer hyppigt til modsætningen mellem Kristi hellige Ord og Ordets fjender, sjældnere til indholdet af det hellige ord, hvis indhold synes mere overordnet behandlet; således sættes nadverens trøstelige på-

---

70. Schmidt, "Reshaping the Church", 2019, 168f: "At this point, the reformatory profile of the new doctrine does not appear. It seems to be more important to charge the audience to be obedient under threat of horrible punishments. The assumption suggests itself that obedience to God and obedience to the king who received his power from God are closely linked. Correspondingly, Norman attaches much importance to the doctrine of sin that he advises to teach thoroughly but without going into all the subtle details that are discussed by scholars."

71. Jf. Heikki Pihjalämäki, "Olavus Petri (1493–1552): Transplanting Foreign Law in Reformation Sweden", i Kjell Å Modeer & Helle Vogt (red.), *Law and The Christian Tradition in Scandinavia*. New York: Routledge, 2021, 90–104, 94.

72. Jf. *Kyrkio-Lag och Ordning fra 1686* (<http://www.mlang.name/arkisto/kyrkio-lag-1686.html>, set 22.08.2024).

mindelse op over for nadveren og "Prestaoffer", og afladen sættes lig med falsk fortrøstning til menneskelige gerninger.

Kyrkoordningen nævner kongens ansvar ikke blot for den rette religion og den guddommelige ære, men også for hans undersåtters timelige gavn og bedste tillige med deres evige gavn og velfærd.

Vill ock att alla över hela Riket vid tillbörligt straff, uti Kyrkans handlingar, sig efter denna ordning ska rätta och hålla. Efter H.K.M. ock väl vet, huruledes Kungligt ämbete kräver icke allenast det, att H.K.M. ska ha vårdnad och omsorg om världsliga saker och sina undersåtars timliga gavn och bästa, Utan jämväl vad som hör Gudomlig ära, och samma sina undersåtars eviga gavn och välfärd.⁷³

Om man skal lægge noget i den ændrede rækkefølge i forhold til Bugenhagens kirkeordinans, er måske værd at efterfølge. Selvom *Kyrkoordningen* på mange måde fremhæver kongens dobbelte ansvar for både evig og timelig gavn og velfærd, kan der spores en nuanceforskel mellem Danmark og Sverige. I Danmark synes trestandstænkningen at påvirke øvrighedsforståelsen på en sådan måde, at kongen bliver placeret i toppen af både *ecclesia*, *oeconomia* og *politia*. Det kan bidrage til en øget magtstabilitet sammenlignet med den, man kan iagttage i Sverige, hvor stændernes politiske rolle spreder magten ud, og hvor de tre stænder eller ordninger i højere grad forstås organisatorisk. I hvert fald kan man konstatere, at der i Sverige på en anden måde end i Danmark fortsatte med at stå strid om den rette kirkeordning.⁷⁴

Kyrkoordningens fortale indsætter kong Johan 3. i en lang række af både gammeltestamentlige konger og kendte kristne konger og kejsere. Fortalen slutter med en fortrøstning til den barmhjertige Guds nådige hjælp og styrke.

---

73. Kjöllerstöm, *Kyrkoordningen 1571–1971*, 1971, 16.

74. Således som det fremgår af de indledende afsnit i *Kyrkio-Lag och Ordning fra 1686*: "Och omskönt uti Konung Johans Tijd, en KyrckioOrdning blef 1571, i Stockholm tryckt, och Åhret ther efter, af samtliga Rijkens Inbyggare antagen, så fölgde doch straxt ther på thet Liturgiske owäsendet, och sedan Konung Sigismundi Regemente, som tillskyndade the Swenske Församlingarne ett nytt Qual, och upwäckte hoos en stoor deel af the enfaldige, en ny lust til the förre Påfweske Påfunder och Ceremonier, hwaraf åtskillige öfwerlefwor äntå funnos, både i theras Hiertan, och uti Kyrkiorne."

Detta och sådant mer, har Högbemälte K.M. tagit i beaktande och lagt på hjärtat, och för den skull strax utav H.K. Regementes begynnelse, tagit sig före uti så måtto flitigt söka Gudomlig pris och ära, och sina undersåtars välfärd och långliga bestånd, både till själ och till liv. Till vilket Kristligt uppsåt och förhåvande, den allsmäktige och barmhärtige Gud värdigas nådeliga hjälpa och styrka H.K.M. i allt in till ändan, Amen.⁷⁵

Den svenske *Kyrkoordningen* fra 1571 fortsatte med at have gyldighed til slutningen af det 17. århundrede. Sammenkædningen af kirke- og kongemagt blev i løbet af denne tid stadig stærkere. I løbet af det 17. århundrede finder man flere forsøg på at erstatte eller supplere Kirkeordningen af 1571, og den ender med at få forskellig status i de forskellige stifter. Også her ser vi en betydeligt større grad af kirkelig selvbestemmelse end den, der kommer til udtryk i Danmark. Her accentuerede Kongeloven fra 1665 det danske monarki som luthersk, idet den enevældige konge ikke forpligtes på andet end *Confessio Augustana*. Den specifikke binding til *Confessio Augustana* er særlig for Danmark, men selve den vigtige selvbinding af magten til en ekstern instans er ikke enestående. Også den svenske enevælde er bundet til ansvar over for Gud, dog uden samme konkrete forpligtelse, som den, der kommer til udtryk i den danske kongelov.⁷⁶ Den "direkte" forbindelse mellem Luthers teologi og dansk lovgivning understreges med Danske Lov fra 1683, som er struktureret ud fra trestandslæren,⁷⁷ og markerer her en udvikling fra den danske kirkeordinans, der som nævnt bygger på Bugenhagens fortolkning af den lutherske toregimentelære.

Også *Kirkeordningen* indledes med en kort indføring i den kristne lære, der dog er betydeligt kortere end *Visitatio Gustaviana*. Også *Kyrkoordningen* fremhæver den sociale gensidighed:

---

75. Kjellerström, *Kyrkoordningen 1571–1971*, 1971, 20.

76. Jf. Björn Asker, *Hur riket styrdes. Förvaltning, politik och arkiv 1520-1920*. Stockholm: Riksarkivet, 2009, 42: "En påfallande skillnad mellan moderna diktaturer å ena sidan samt 1600- och 1700-talets enväldiga eller nästan enväldiga kungar av Sverige förtjänar att påpekas. Kungarna ansåg sig ha ett ansvar inför Gud, och de offer som de krävde av sitt folk var de också själva bereda att göra."

77. Dette synes Korpiola og Pihlajamäki at overse i "Introduction. Reformation and Early Modern Times", i Mia Korpiola & Heikki Pihlajamäki (red.), *Law and Christian Tradition in Scandinavia* (London: Routledge, 2020, 59–67, 65.

Så ska ock Predikanterna ofta förmana folket, att de betänka, vad var i sin stadga är andra skyldiga, emedan vi här lever på jorden, Hur undersåtarna ska förhålla sig emot överheten, Och tvärtom, Överheten emot Undersåtarna, Lärarna emot Lärjungarna eller menige man, och menige man emot dem som lär, Föräldrarna emot barnen, och barnen emot föräldrarna, Husbonden emot sitt tjänstefolk, och tjänstefolket emot Husbonden etc.⁷⁸

Også i Danmark er øvrigheden bundet ind i relationer af gensidig pligt og omsorg.⁷⁹ Der synes derfor i begge monarkier at gøre sig markerede anti-machiavelliske fyrsteforestillinger gældende.

Den svenske *Kyrkoordningen* blev den foreløbige kulmination på en reformationsproces, der varede betydeligt længere end den danske. I Sverige blev kongen først kirkens "hoved" med kirkeloven af 1686, mens han i Danmark allerede blev det med Kirkeordinansen fra 1537. De katolske biskopper blev ved Reformationen evangeliske, hvorved den embedsbårne apostoliske succession fortsattes. Det betyder, at kirken fortsatte med at være en institution i Sverige på en ganske anden måde end i Danmark og fortsatte med at have en institutionel skikkelse forskellig fra staten, som også inkluderede en luthersk ærkebiskop. Samtidig bevarede også stifternes domkapitler, der kom til at få en væsentlig rolle i den svenske kirkes organisering.⁸⁰ De var med til at give de enkelte stifter betydeligt mere indflydelse over for kongemagten og gjorde det vanskeligt at indføre en ensartet kirkeorganisation og kirkeledelse. Samtidig fik de enkelte len i Sverige stor selvstændighed, hvilket understregede den interne organisatoriske diversitet inden for kongeriget. Ganske vist brød også Gustav Vasa med Rom, og forskellige svenske reformatorer begyndte at forberede en ny kirkelig lovgivning under kongens autoritet,⁸¹ men ærkebiskop Laurentius Petri havde ikke held med sit forslag til kirkeordning

---

78. Kjöllerstrom, *Kyrkoordningen 1571–1971*, 1971, 30.

79. Nina J. Koefoed, "Authorities Who Care: The Lutheran Doctrine of the Three Estates in Danish Legal Development from the Reformation to Absolutism". *Scandinavian Journal of History* 44, nr. 4, 2019, 430–453.

80. Dette medfører også retslige forskelle mellem Danmark og Sverige, for mens der indføres nye ægteskabsdomstole i Danmark, bevares domkapitlernes funktion i ægteskabssager i Sverige. Jf. Berntson, "Reformationen som kyrkohistoriskt problem i Sverige", 2019.

81. Jf. Knuutila, "Lutheran Culture as an Ideological Revolution", 2019, 181f.

i 1561-62. I stedet vedtog man en anden kirkeordning i 1571, som Laurentius Petri også fik indflydelse på. Den samtidige kong Johan 3., der selv befandt sig et sted mellem romersk katolicisme og evangelisk kristendom, var dog ikke tilfreds med *Kyrkoordningen* fra 1571. Den levede ikke op til hans ønske om at genskabe det gejstlige hierarki og berige det liturgiske liv. En alternativ *Novo Ordinantia* præsenteredes derfor for kongen i 1575, men blev afvist af synoden. Denne kirkelige modstand viser en kirke, som var betydeligt mere selvberoende, end det var tilfældet i Danmark. *Novo Ordinantia* truede derfor ikke *Kyrkoordningens* position, der netop blev slået fast i synoden i Uppsala i 1593, der nævnede *Kyrkoordningen* som en bekendelse.⁸²

Senere eksempler på offentligt formulerede kongeforestillinger

I 1614 holdt Gustav 2. Adolf en tale til stænderne ved afslutningen på rigsdagen. I Gustav 2. Adolfs egen fremstilling af sin opgave lagde han vægt på fædrelandets velfærd og fred, også mellem stænderne indbyrdes.⁸³ Således skulle også stænderne, når de vendte hjem, udbrede "god välmening till mitt fäderneslands välfärd".⁸⁴ Tanken om de politiske stænders ansvar for fædrelandets velfærd er kendt fra både stoiske og lutherske autoritetsidealer. Gud spillede dog en forholdsvis tilbagetrukket rolle i denne tale. Anderledes så det ud tre år senere, da Gustav 2. Adolf igen talte til stænderne, denne gang om freden med Rusland (26. august 1617). Her begynder talen med en tak til Gud for den store sejr og en påmindelse om pligten til "Herrans vår Guds gåvor och välgärningar högt att upphäva och hans under, som han gör på människiobarm, honom till lov förkunna".⁸⁵ Denne tak gentages fleres gange i løbet af talen, hvor tilliden til Guds magt dog suppleres med tilliden til fæstningerne "Käxholm och Nöteborg".⁸⁶

I en længere passage mod slutningen forbindes Guds vilje med styrkelsen af lov og god ordning, så fredens nytte rettelig kan bruges. Vel-

---

82. Knuutila, "Lutheran Culture as an Ideological Revolution", 2019, 182.

83. *Svenska Kungatal*, 1914, 7f.

84. *Svenska Kungatal*, 1914, 9.

85. *Svenska Kungatal*, 1914, 11.

86. *Svenska Kungatal*, 1914, 15 (i dag Kexholm og Sjlisselburg).

gerningerne mod fædrelandet er udslag af Guds godhed og nådesskikkelse, koncentreret omkring bibeholdelsen af Guds rene uforfalskede ord.⁸⁷ Centreringen omkring "det rene ord" går igen mange steder. Udfoldelsen af, hvad der dermed præcist menes, er dog betydeligt sjældnere.

Imellem Gustavs Vasas tale til stænderne i 1560 (se ovenfor) og Gustav 2. Adolfs tale til stænderne i 1614 og 1617 er Sveriges evangeliske "identitet" blevet stadig mere forankret. Dette skete dog ikke som en kontinuerlig udvikling, men som en del af politiske forhandlinger, hvor kong Erik 14. bl.a. blev tvunget til at nedtone sin åbne holdning mod fremmede religionstilhængere og forbyde dem at sprede falske lærdomme.⁸⁸ Den ellers åbne holdning havde tidligere medført, at Erik 14. i 1561 indbød fremmede til at slå sig ned i Sverige.⁸⁹ Balancen mellem "ren lære" og tolerance ses også ved kirkemødet i Stockholm april 1565, hvor tilhængere af calvinsk nadverlære tilkendtes frihed til at "blive i dessa villfarelser" med den begrundelse, at kongen ikke ville "råda över någons samvete".⁹⁰ Denne begrundelse stemmer både overens med Luthers begrænsning af øvrighedens magt i *Om den verdslige øvrighed* og med en mere tolerant humanistisk tænkning, som i disse år vandt indpas i Sverige. I Danmark indførte Frederik 2. i 1569 til sammenligning Fremmedartiklerne, der

---

87. *Svenska Kungatal*, 1914, 20f.: "Nu all den stund Gud oss fred haver givit och sådant motstånd, som kriget mot skick och goda seder gjort, haver borttagit: therföre haver jag E. K. och Eder tillhopa förskrivit, med Edert goda råd saken nu således, vill Gud, till att före taga, att lagen och god ordning styrkt och oskick således må avskaffat varda och vi således fredens nyttighet rättlig bruka och njuta måge.

Alldenstund nu alla denna stora välgärningar, som vårt fädernesland vederfarne äro, allenast av Guds godhet och hans nådes skickelse sitt ursprung draga och härflyta, och thet vi tillika med många andre store välgärningar hava ock thenne av hans barmhärtighet handfångit, så haver jag största orsak till att säja: Tacker Herran för sin godhet och för sin under, som han gör på människiebarn, som priser honom uti församlingen, rosar honom inför de äldste, ty han haver uti 54 omgående år uppehållit oss uti så många oåtervändande och stadigt varande krig och farligheter, som både innan lands och utanefter haver hotat våra sjäalars, kroppars och välstånds fördärv, således att vi än have hans rene oförfalskade ord, vår beskrevne lag och stadgar, vår laglige frihet, obesvärade med främmandes ok och trældom. Och än ther utöver, thet han oss thenna fred och thet myckna goda som then med sig drager, haver skänkt och givit. Therföre måge vi nu med alla hedningar lova Herran och prisa honom med allt folk, ty hans nåd och sanning varar över oss i evighet."

88. Montgomery, "Den svenska religionspolitiken", 1990, 124f.

89. Montgomery, "Den svenska religionspolitiken", 1990, 124f.

90. Jf. Montgomery, "Den svenska religionspolitiken", 1990, 125.

sammenfattede den rette lære i en kort *Loci*-inspireret form og skulle anerkendes af enhver fremmed, der ville tage ophold i Danmark.

Danmark efter Kirkeordinansen

Udviklingen i Danmark er som nævnt på mange måder betydeligt mere stabil. Med reformationsrecessen og håndfæstningen af 20. oktober 1536 fik Christian 3. efter at have vundet borgerkrigen mod Christian 2. overdraget den verdslige myndighed, men dermed også opgaven at regere som en kristen fyrste.⁹¹ I de følgende år blev det officielle kongebillede mere og mere formet efter faderbilledet og fulgte her sporene fra Kirkeordinansen, der i bestemmelsen af Guds ordinans lod *cura religionis* også omfatte skolegang og fattigforsorg. Dermed udviklede Reformationen den antikke forestilling om fyrsten som *pater patriae* i såvel teori som praksis.

Da kong Frederik 6. i 1707 udgav *Kongeloven* fra 1665, tilføjede han et forord, hvor han forbandt ønsket om offentliggørelse med sin egen autoritet, der var grundet i den faderlige omsorg, som Gud udviser over for hele menneskeheden:

Da finder Vi den allerhøjeste og billigste årsag til ej alene at forundre og glæde Os over sådan den nådige Guds regering; men i særdeleshed at takke ham for sådan faderlig omsorg for hele det menneskelige køns vedligeholdelse, bestyrelse og mægtige forsvar.⁹²

Kongeloven selv ender med en fremhævelse af, hvordan kongen på bedste vis, og så vidt det er muligt, skal afværge skade og ulempe, så de elskede undersåtter kan leve i fred og rolighed uden frygt for indre strid, og hvordan alt dog er i Guds hånd, da det i sidste ende er Gud, der gør ende på alt efter sin "behagelige villie", og hvordan det kongelige arvehus står under guddommeligt forsyn og beskyttelse.⁹³

---

91. Se Koefoed, "Authorities Who Care", 2019, 432.

92. Ditlev Tamm & Jesper Düring Jørgensen (red.), *Kongeloven: Thomæssons Håndskrift*. København: Jurist- og økonomforbundets Forlag, 2012, 139. Til dette og det følgende se Holm, "God's Caring Vice-regent", 2021.

93. Tamm & Jørgensen (red.), *Kongeloven*, 2012, 174f.

Forestillinger om kongens rolle og pligt kan findes i talrige skrifter, lovtekster, ligtaler og digte. En kilde af særlig betydning er de hemmelige testamenter, som Christian 5 (1646–1699) skrev i 1683 ud af ”sær Kongelig og Faderlig omsorg for Wore Arffve-Successorers flor og Welstand” som tillæg til Kongeloven kun beregnet på tronfølgerne.⁹⁴

Dette hemmelige testamente, som den danske Christian 5. efterlader sine efterkommere, giver et unikt indblik i kongens luthersk formede selvforståelse, der i høj grad var orienteret efter det fælles bedste i en luthersk fortolkning af det stoiske herskerideal.⁹⁵ Desværre har det ikke været muligt at finde et tilsvarende svensk materiale.

Christian 5. udpeger her retfærdighed og gudsfrygt som regimentets fornemste hovedstøtte og -pille. Netop derfor bør retsvæsenet administreres uden personsanseelse, så der sker retfærdighed over for såvel fattig som rig, den ringe som den mægtige. Den lutherske og bibelske forestilling om, at der ikke er personsanseelse hos Gud (jf. Kolossenserbrevet 3,25), overføres her på retsplejen. Konsekvensen blev, at den gamle adel mistede sine privilegier til hovedembederne i den stat, der var ved at udvikle sig. Kommende konger skulle ifølge testamentet finde intelligente og moralsk dadelfrie folk med gode intentioner til de afgørende poster.⁹⁶

Testamentet priser de rette dyder hos kongen, men dirigerer på samme tid disse dyder ud mod konkrete samfundsmæssige konsekvenser og overfører forventningerne til den gode hersker til forventningerne til hans embedsfolk. Forskning har vist, at en konsekvent politik fra den enevældige konge medførte et meget lavt korruptionsniveau i det danske samfund, der stadig gør sig gældende.⁹⁷ Idealet om kongens husfaderlige ansvar viser sig her som konkrete ændringer i øvrighedens ansvar over for undersåtter.

---

94. J.A.A. Worsaae (red.), *Kong Christian den Vtes Testamenter som Tillæg til Kongeloven*. København: C.A. Reitzels Forlag, 1860, 11.

95. Holm, ”God’s Caring Vice-Regent”, 2021.

96. Worsaae (red.), *Kong Christian den Vtes Testamenter som Tillæg til Kongeloven*, 1860, 14f. Holm, ”God’s Caring Vice-Regent”, 2021, 14.

97. Mette Frisk Jensen, ”The Danish History of Corruption and Anti-Corruption, 1660–1900”, i James Kennedy & Mette Frisk Jensen (red.), *Fighting Corruption in Modernity: A Literature Review*. Amsterdam: University of Amsterdam, 2013, 40–44 (https://pure.au.dk/portal/files/56074642/fighting_corruption_in_modernity_a_literature_review_1.pdf, set 20.06.2022).

Slutbetragtninger

Som korrektiv til David Gudmundssons reduktion af de konfessionelle særtræk til de tre aspekter, som han overtager fra Thomas Kaufmann: Luther som stærk symbolfigur, en stærk eskatologisk orientering koblet med den nødvendige bevarelse af Guds foreskrevne sociale orden og endelig en stærk anti-papalisme, taler meget for, at man i de nordiske monarkier kan tilføje endnu et aspekt, som i højere grad lader konfessionskulturen indvirke på statsopbygningen, nemlig en luthersk præget forestilling af den af Gud foreskrevne sociale orden, hvor kongen/øvrigheden får et langt større ansvar for både kirke og socialforsorg.

Her synes også at være lagt en del af grunden til det samfundssyn, som senere farver den særlige nordiske oplysningstradition og lægger grunden til en særlig form for protestantisk etik baseret på ubetinget personlig frihed og den enkeltes værdi, sådan som Bo Stråth og Øystein Sørensen hævdede i deres bog om Norden som kulturel konstruktion.⁹⁸

I undersøgelsen af den nordiske husholdsstat tegner der sig et billede af, at man i den søgen efter en fælles "denominator", som bar Stråth og Sørensens undersøgelse, ikke kommer uden om den særlige autoritetsforestilling, der fik lov at udvikle sig i lutherske konfessionelle samfund uden for Det Tysk-romerske Rige. I sidstnævnte var autoritet altid udfordret og omstridt, hvor Norden i bemærkelsesværdig grad til trods for interne krige var præget af autoritetsmæssig stabilitet. Denne stabilitet skyldes såvel de særegne politiske forhold som de autoritetsidealer, der lå dybt i lutherdommens sociale forestillinger, hvor autoritetsforhold til trods for klart hierarki var præget af gensidige forpligtelser. Disse forestillinger gav med tiden først og fremmest bønder indflydelse i politiske processer – også her med væsentlige forskelle mellem Danmark og Sverige.

Noget tyder dog på, at autoritetsforestillingerne i højere grad blev synkroniseret og samstemt i Danmark, hvor trestandslærens tre ordninger lagde sig oven på hinanden og gav alle en plads i alle tre: Som kristen, som medlem af en husstand og som undersåt. Da kirken som organisation

---

98. Sørensen & Stråth (red.), *The Cultural Construction of Norden*, 1997, 4.

med Bugenhagens kirkeordinans forsvandt, blev kongen den øverste i alle tre stænder.

I Sverige beholdt stændersamfundet politisk indflydelse. Samtidig var forbindelsen til Wittenberg svagere. Reformationen efterlod den kirkelige organisation stort set intakt med undtagelse af båndet til Rom. Det gav Sverige et magtmæssigt mere varieret samfund med andre forestillinger om, i hvor høj grad man accepterede organisationer side om side med statens. I hvert fald har forskellene i corona-håndteringen mellem Danmark og Sverige netop på dette punkt vist markante forskelle.

Om Reformationen blev implementeret *med* eller *uden* Bugenhagen, ser på baggrund af denne undersøgelse ud til at have sat et vist aftryk i såvel autoritetsforestillingerne som statsorganiseringen i de to nordiske husholdsslater.

Litteratur

Andersen, Svend. *Macht aus Liebe: Zur Rekonstruktion einer lutherischen politischen Ethik*. Berlin/New York, De Gruyter, 2010.

Ash, Ronald G. *Sacral Kingship between Disenchantment and Re-enchantment: The French and English Monarchies 1587–1688*. New York: Berghahn, 2014.

Asker, Björn. *Hur riket styrdes: Förvaltning, politik och arkiv 1520–1920*. Stockholm: Riksarkivet, 2009.

Bayer, Oswald. "Luther ahead: Remarks and Proposals for Luther Research and Luther Reception", i Stephen Hultgren, Stephen Pietsch & Jeffrey Silcock (red.). *Luther@500 and beyond: Martin Luther's theory past, present and future*. Adelaide: ATF Theology, 2019, 289–309.

Berntson, Martin. "Reformationen som kyrkohistoriskt problem i Sverige", i Kajsa Brilman, Morten Fink-Jensen & Hanne Sanders (red.). *Reformationen i två riken: Reformationens historia och historiografi i Sverige och Danmark*. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2019, 12–44.

Borggaard, Anders Kirk. "Nouus Æneas Lutheranus: Constructing a Memory of King Christian III on a Foundation of Virgil and the Bible". *Nordic Journal of Renaissance Studies* 17, 2020, 83–104.

- Chung-Kim, Esther. "Johannes Bugenhagen and Christian III. Reforming Church and Society in Denmark", i Nina J. Koefoed & Andrew G. Newby (red.). *Lutheranism and Social Responsibility*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2022, 21–46.
- Czaika, Ottfried. "Die Rezeption Philipps Melancthons im Schwedischen Reich zur Zeit der Vasa-Könige". *Historisches Jahrbuch* 128, 2009, 409–437.
- Drar, Kirstin. *Konungens herravälde såsom rättvisans, fridens och frihetens beskydd: Medeltidens fursteideal i svenskt hög- och senmedeltida källmaterial*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1980.
- Ericsson, Peter. *Stora nordiska kriget förklarar: Karl XII och det ideologiska tilltalet*. Uppsala: Uppsala Universitet, 2002.
- Estes, James. "The Role of the Godly Magistrates in the Church: Melancthon As Luther's Interpreter and Collaborator". *Church History* 67, nr. 3, 463–484.
- Gustafsson, Lars. *Virtus politica: Politisk etik och national svärmeri i den tidigare stormaktstidens litteratur*. Uppsala/Stockholm: Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB, 1956.
- Holm, Bo Kristian. "Dynamic Tensions in the Social Imaginaries of the Lutheran Reformation", i Bo Kristian Holm & Nina J. Koefoed (red.). *Lutheran Theology and the Shaping of Society*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018, 85–106.
- Holm, Bo Kristian. "Luther, Seneca, and Benevolence in Both Creation and Government", i Pekka Kärkkäinen & Olli-Pekka Vainio (red.). *Apprehending Love: Theological and Philosophical Inquiries*. Helsinki: Luther-Agricola-Society, 2019, 287–213.
- Holm, Bo Kristian. "God's Caring Vice-Regent: The Lutheran Transformation of the Senecan Ideal of the Benevolent Monarch as the Basis of Absolutism and Social Responsibility". *Toronto Journal of Theology* 37, nr. 2, 2021, 135–146.
- Holm, Bo Kristian. "Sozialethische und schöpfungstheologische Verschiebungen zwischen der frühe und der ältere Luther: Drei-Stände-Lehre statt tertius usus legis". *Lutherjahrbuch* 91, 2024, 160–175.
- Holzem, Andreas. *Christentum in Deutschland 1550–1850: Konfessionalisierung – Aufklärung – Pluralisierung*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2015.
- Ingesman, Per, "King, Church and Religion: The Ecclesiology of King Christian III of Denmark and Norway", i Sivert Angel, Hallgeir Elstad & Eivor

- Andersen Oftestad (red.). *Were We Ever Protestants? Essays in Honour of Tarald Rasmussen*. Berlin: De Gruyter, 2019, 73–90.
- Jensen, Mette Frisk. "The Danish History of Corruption and Anti-Corruption, 1660–1900", i James Kennedy & Mette Frisk Jensen (red.). *Fighting Corruption in Modernity: A Literature Review*. Amsterdam: University of Amsterdam, 2013, 40–44. (https://pure.au.dk/portal/files/56074642/fighting_corruption_in_modernity_a_literature_review_1.pdf, set 20.06.2022).
- Kantorowicz, E. H. *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*. Princeton: Princeton University Press, 1997.
- Kaufmann, Thomas. "What is Lutheran Confessional Culture?", i Per Ingesman (red.). *Religion as an Agent of Change: Crusades – Reformation – Pietism*. Leiden/Boston: Brill, 2016, 127–148.
- Kjöllérström, Sven (red.). *Kyrkoordningen 1571–1971: Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*. Lund: Håkan Ohlssons förlag, 1971.
- Kjöllérström, Sven. "Visitatio Gustaviana". *Kyrkohistorisk Årsskrift* 31, 1931, 213–255.
- Koefoed, Nina J. "Authorities who care: The Lutheran Doctrine of the Three Estates in Danish Legal Development from the Reformation to Absolutism" *Scandinavian Journal of History* 44, nr. 4, 2019, 430–453.
- Korpiola, Mia & Heikki Pihjalämäki. "Introduction: Reformation and Early Modern Times", i Mia Korpiola & Heikki Pihlajamäki (red.). *Law and Christian Tradition in Scandinavia*. London: Routledge, 2020, 59–67.
- Knuutila, Jyrkii. "Lutheran Culture as an Ideological Revolution in Finland from 16th Century up to the beginning of the 21st Century: A Perspective from Ecclesiastical Legislation", Kaius Sinnemäki, Anneli Portman, Jouni Tilli & Robert H. Nelson (red.). *On the Legacy of Lutheranism in Finland*. Helsinki, Finnish Literature Society, 2019, 175–192.
- Kress, Hannah M. *Reformation und kalkulierte Medialität: Olaus Petri als Publizist der Reformation im schwedischen Reich*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2021.
- Kyrkio-Lag och Ordning fra 1686 (<http://www.mlang.name/arkisto/kyrkio-lag-1686.html>, set 22.08.2024).
- Lorentzen, Tim. *Johannes Bugenhagen als Reformator der öffentlichen Fürsorge*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2008.

- Luther, Martin. Predigten über das zweite Buch Mose 1524–27. D. Martin Luthers Werke. Weimar: Herman Böhlhaus Nachfolger (= WA), 1899. Vol. 16.
- Luther, Martin. *Über das erste Buch Mose (1527)*. D. Martin Luthers Werke. Weimar: Herman Böhlhaus Nachfolger (= WA), 1900. Vol. 24.
- Luther, Martin. *Vom Abendmahl Christi, Bekenntnis (1528)*. D. Martin Luthers Werke. Weimar: Herman Böhlhaus Nachfolger (= WA), 1909. Vol. 26, 261–509.
- Luther, Martin. *Deutsch Catechismus (1529)*. D. Martin Luthers Werke. Weimar: Herman Böhlhaus Nachfolger 1910 (= WA). Vol. 30 I, 123–238.
- Lausten, Martin Schwarz. *Kirkeordinansen 1537/39: Det danske udkast til kirkeordinansen (1537), Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniæ et Norwegiæ et Ducatum Sleswicensis Holstatiæ etc. (1537), Den danske kirkeordinans (1539)*. København: Akademisk forlag, 1989.
- Modéer, K. Å. & Helle Vogt (red.). *Law and The Christian Tradition in Scandinavia: The Writings of Great Nordic Jurists*. London / New York: Taylor and Francis, 2020.
- Montgomery, Ingun. "Den svenska religionspolitiken", i Ingmar Brohed (red.). *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540–1610*. Oslo: Universitetsforlaget, 1990, 119–138.
- Nordberg, Cecilie. "Guds ställföreträdare förmedlad. Kungen i kröningspredikan från Gustav I till Karl XIV Johan", i Peter Erricsson (red.). *Gud, konung och undersåtar. Politisk predikan i Sverige under tidigmodern tid*. Uppsala: Swedish Science Press, 2007, 11–62.
- Pihjalamäki, Heikki, "Olavus Petri (1493–1552): Transplanting Foreign Law in Reformation Sweden", i Kjell Å. Modéer & Helle Vogt (red.). *Law and The Christian Tradition in Scandinavia*. New York: Routledge, 2021, 90–104.
- Pleijel, Hilding. *Hustavlans värld: Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*. Stockholm: Verbum, 1970.
- Rasmussen, Tarald. "Innledende overveielser med europeisk perspektiv", i Ingmar Brohed (red.). *Reformationens konsolidering i de nordiske länderna 1540–1610*. Oslo: Universitetsforlaget, 1990, 9–19.
- Schilling, Heinz. "The Confessionalisation of European Churches and Societies – an Engine for Modernizing and for Social and Cultural Change". *Norsk Teologisk Tidsskrift* 110, 2009, 3–22.

- Schmidt, Steffie. "Reshaping the Church: The Northern Kings and Their German Advisors", i Kajsa Brilkman, Morten Fink-Jensen & Hanne Sanders (red.). *Reformationen i två riken: Reformationens historia och historiografi i Sverige och Danmark*. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2019, 148–173.
- Sennefelt, Karin. "A Pathology of Sacral Kingship: Putrefaction in the Body of Charles XI of Sweden". *Past & Present* 253, nr. 1, 2021, 83–117.
- Sommer, Mattias Skat. *Envisioning the Christian Society*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2020.
- Sommer, Mattias Skat. "Three Estates and Three Uses of the Law in Niels Hemmingsen's *Liffsens Vey*", i Bo Kristian Holm & Nina J. Koefoed (red.). *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018, 169–188.
- Svenska Kungatal. *Tal till rikets stander av Gustav Vasa, Gustav II Adolf och Gustav III*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1914.
- Sørensen, Øystein & Bo Stråth. *The Cultural Construction of Norden*. Oslo: Scandinavian University Press, 1997.
- Tamm, Ditlev & Jesper Düring Jørgensen (red.). *Kongeloven: Thomæssons Håndskrift*. København: Jurist- og økonomforbundets Forlag, 2012.
- Weber, Kajsa. "Translating Luther into Swedish in the Sixteenth Century". *Lutheran Quarterly* 35, nr. 3, 2021, 301–324.
- Whitford, David M. "Cura Religionis or Two Kingdoms: The Late Luther on Religion and the State in the Lectures on Genesis". *Church History* 73, nr. 1, 2004, 41–62.
- Witte Jr, John. "'God is Hidden in the Earthly Kingdom:' The Lutheran Two-Kingdoms Theory as Foundation of Scandinavian Secularity", i Rosemarie van den Breemer, Jose Casanova & Trygve Wyller (red.). *Secular and Sacred? The Scandinavian Case of Religion in Human Rights, Law and Public Space*, Göttingen/Bristol, CT: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013, 56–84.
- Witte Jr, John. *Law and Protestantism: The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Worsaae, J. A. A. (red.). *Kong Christian den Vtes Testamenter som Tillæg til Kongeloven*. København: C. A. Reitzels Forlag, 1860.
- Wright, William J. *Martin Luther's Understanding of God's Two Kingdoms: A Response to the Challenge of Skepticism*. Grand Rapids, Mich.: Baker Academic, 2010.

Fra husholdsstat til demokratiske retsstater

*Absolutismens dialektik
i nordisk statsdannelse*

GORM HARSTE

”krigens guddommelige nødvendighed”¹

DE NORDISKE STATER ANSES ofte som verdens mest vellykkede stater. Det er både som velfærdsstater, retsstater og som demokratiske stater, at de ligger helt i toppen blandt verdens mere end 200 stater². Tilmed peger målinger på, at de også har nogle af verdens lykkeligste befolkninger. Om det altid har været sådan er uvist. Snarest er det usikkert, da de svenske og danske monarkier angiveligt har ført flere krige mellem hinanden end andre stater. Går man tilbage i tiden, til 1600-tallet, findes der helt andre beretninger, selv når fredstider en sjælden gang imellem opstod. Krig føder krig, som man dengang sagde. Var krige imidlertid ikke dengang religionskrige, mens Danmark-Norge og Sverige-Finland jo da ellers var lutherske monarkier? Var forholdet mellem konfession, religion, krig og statsbygning konstrueret anderledes? Det er store spørgsmål, som dette kapitel ikke kan løfte. Hensigten med kapitlet er at vise, at religion havde en afgørende betydning i det, der blev kaldt den militære revolution og dens brug af disciplinerede udskrevne soldater. Heri fik det svenske monarki en banebrydende betydning, som også blev afgørende for den danske ’enevælde af Guds nåde’. Peter Englund har beskrevet den militære

---

1. Lars Christensen, *Den danske drøm om revanche: Store Nordiske Krig 1700–1721*, København: Kristeligt Dagblads Forlag 2021, 89.

2. Francis Fukuyama, *The Origins of Political Order*. London: Profile Books, 2011, 431–434.

betydning med denne sigende fortælling, der indleder hans analyse af det svenske nederlag ved ukrainske Poltava i 1709:

Det var den 37-årige bataljonspræst Andreas Westermans femte år i arméen. Han var blevet kaldt ind under fanerne i 1705. Westerman og hans kolleger var et vigtigt tandjul i den karolinske armés maskineri. De trøstede de hærgede og de døende. De holdt streng opsigt med krigernes livsførelse og stod for varetagelsen af alle de religiøse ceremonier. Disse mennesker kan først rigtig forstås, når man indser, at de alle var troende, at religionen var en ufravigelig del af deres verdensbillede; ateisme var på denne tid praktisk talt en umulighed. Man kunne ikke forestille sig en verden uden en Gud. Verden var mørk og kold, og mennesket var lille og nøgent, udleveret til den guddommelige almagt gennem sin egen utilstrækkelighed. Religionen var et meget vigtigt middel til påvirkning og kontrol af folket, uanset om de var bønder eller soldater. I arméen forsøgte man at øge soldaternes villighed til at kæmpe og dæmpe deres angst ved at indpode dem forskellige religiøse tankemønstre, hvoraf en del var rent fatalistiske. [...] Efter slaget skulle officererne på foranledning af de døde erindre om, at intet skete uden Guds vilje. Derved kunne man forvente, at mandskabet ville betæ sig 'tappert og villigt' i næste slag. Feltpræster som Westerman spillede en vigtig rolle i disciplineringen af krigsmændene og i opbyggelsen af deres vilje til at kæmpe. De var åndens og kødets politi. Kirketugten, blandt andet i form af den årle gudstjeneste, var et led i opretholdelsen af disciplinen. Soldaterne bad til den højeste om, at Han ville lære dem at være kongen lydige. [...] I et reglement for infanteriet hed det sig kort og godt, at 'såsom al velsignelse kommer fra den allerhøjeste Gud, så bør Hans store og hellige navn troligt dyrkes'. De gjaldt om at holde sig på god fod med den højeste. De fleste i hæren var nok fast overbevist om, at Gud virkelig stod på deres side."³

I en anden bog, *Ofredsår*, om Trediveårskrigen fortsætter Englund den beskrivelse, som er kernen for dette kapitel:

---

3. Peter Englund, *Poltava*. København: Lindhardt og Ringhof, 1988, 16–17.

I Sverige, som faktiskt är tidens mest extrema exempel, hade makthavarnas ständiga rop efter nya pengar och nya soldater till krigen lett till att den statliga byråkratin med hjälp av kyrkbokföring börjat registrera varenda individ: ingen skulle längre kunna slippa undan att göra sin plikt mot staten. [...] med Sven Nilssons ord "på ett nästan skrämmande sätt vill följa sitt folk, dvs. manfolket, från vaggan till graven, detta för att ingen ska kunna dra sig undan längden, utskrivningslängden".⁴

Det kan ses som et mirakel, at nordiske stater forandrede sig fra at være militærstater, der om nogen blev bærere af det, som den britiske historiker Michael Roberts har kaldt en militær revolution,⁵ til verdens måske mest vellykkede demokratiske rets- og velfærdsstater.⁶ Alligevel kan transformationen fra en militært afhængig enevælde til et vellykket demokratiske rets- og velfærdsstat benævnes som en 'dialektik', der ikke er mindre end den "Oplysningens dialektik",⁷ hvormed Theodor Adorno og Max Horkheimer i 1944 på berømt vis kunne betegne de paradoksale forandringer fra oplysningstidens fremtidshåb i 1700-tallet til verdenskrigenes helvede i det 20. århundrede. Her i kapitlet er forandring modsat. Norden forandrede sig fra krig til fredsbetingelserne for, at de muligheder, der opstod i nordisk stats- og samfundsudvikling ses ud fra, hvordan forestillingen om det religiøst funderede hushold dannede og organiserede de tanke-mønstre, som soldaterne og deres familier fulgte.

Statens dannelse

Tilsyneladende er paradokserne i de nordiske staters udvikling ikke mindre end mellem de fortolkningsforsøg, som den historiske sociologi har fortalt om. Her er det et paradoks, at nogle af de dominerende tendenser

---

4. Peter Englund, *Ofredsår: Om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt*. Stockholm: Atlantis 1997, 548.

5. Michael Roberts, "The Military Revolution, 1560–1660", i Clifford Rogers (red.), *The Military Revolution Debate*. Boulder: Westview Press, 1995.

6. Gösta Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press, 1990.

7. Theodor Adorno & Max Horkheimer, *Dialektik der Aufklärung*. Frankfurt: Fischer 1944/1971.

blandt historikere og samfundsforskere har været at undersøge den historiske substans bag det, der er blevet kaldt Tilly-tesen, at "krig skabte staten, og staten skabte krig";⁸ men som en modpol hertil også at udlægge Reformationens afgørende 'kulturbetydning' for tro, kirke og universalistisk orienterede velfærdsstater.⁹ Man kunne forledes til at antage, at de paradokser ikke hænger sammen og vitterligt snarere er modsætninger end paradokser. I dette kapitel vil jeg argumentere for paradoksens form. Den her undersøgte hypotese er med en betegnelse fra Max Webers religionssociologi, at Reformationens og kirkens 'kulturbetydning'¹⁰ for det, der fremstod som den militært organiserede husholdsstat, i statsdannelsens første fase netop var den faktor, der kunne legitimere, at militærstatens magt også kunne få agt og autoritet for ikke at sige tilslutning.

I en endnu ikke helt glemt tysk romantiseringsskritisk artikel fortæller den vigtige svenske konstitutionshistoriker Nils Runeby om, hvordan mytologier om denne paradoksale nordiske udvikling endnu synes at have været vedligeholdt i 1932 ved 300-året for det sejrrike slag ved Lützen, hvor Gustav 2. Adolf omkom i "kampen mod Antikrist".¹¹ Mens nazismens voldsorgier satte uovertrufne standarder for barbari, skrev (jøden) Norbert Elias i 1930'erne afhandlingerne om *Die höfische Gesellschaft* og *Über den Prozess der Zivilisation*.¹² Man har haft sociale

---

8. Charles Tilly (red.), *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1975, 42; Charles Tilly, *Coercion, Capital, and the European States*. Oxford: Blackwell, 1992. Bruce Porter, *War and the Rise of the State*. New York: The Free Press, 1994; Erling Ladewig Petersen, *Fra domænestat til skattestat*. Odense: Institut for Historie, 1974; Erling Ladewig Petersen (red.), *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser*. Odense: Odense Universitetsforlag, 1984; Lars Bo Kaspersen, "Stat og statsformer i Europas historie", i Lars Bo Kaspersen; Flemming Mikkelsen (red.), *Historisk Sociologi*. København: Forlaget Sociologi, 2004; Lars Bo Kaspersen, *Danmark i Verden*. København: Hans Reitzels Forlag, 2008; Thomas Ertman, *Birth of the Leviathan: Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

9. Øystein Sørensen & Bo Stråth (red.), *The Cultural Construction of Norden*. Oslo: Scandinavian University Press, 1997; Ingmar Brohed (red.), *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540–1641*. Oslo: Universitetsforlaget, 1990; Tim Knudsen (red.), *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 1999.

10. Max Weber, "Den socialvidenskabelige og socialpolitiske erkendelses 'objektivitet'", i *Udvalgte Tekster Bind 1*, København: Hans Reitzels Forlag 1904/2003, 92ff.

11. Nils Runeby, "Barberei oder Zivilität? Zur Entwicklung einer organisierten Gesellschaft in Schweden im 17. Jahrhundert", i Göran Rystad (red.), *Europe and Scandinavia*. Lund: Lund Studies in International History nr. 18, 1983.

12. Norbert Elias, *Die höfische Gesellschaft*. Berlin: Luchterhand, 1933/1981; Norbert Elias,

forestillinger om civiliseringens uophørlige om end også trinvis fremadskriden.¹³ Elias fortalte imidlertid, at voldsdisciplinering og kulturelle løft hænger sammen.

Mulighedsbetingelserne for det sammenhold der kunne legitimere statslige krav fremgik dog allerede i de krav, der siden reformationen begyndte at blive sat med den nordiske husholdsstat. Husholdstaten afkrævede samarbejde fra samfundets side og fordrede således en selv-begrænsning.

Endnu mere skarpt formuleret i en form for absolutismens dialektik kunne man, som tesen er her i dette kapitel, hævde, at kirkens organisering har udgjort en mulighedsbetingelse for militærstatens fremvækst. Et eksempel herpå er den udvikling af befolkningsstatistik og lægdsruller, som endnu langt op i 1600-tallet var organiseret af præster.

Det vil sige, at de opgørelser, som kunne skaffes om mængden af soldater der kunne udskrives på baggrund af husholdene, også kunne anvendes som opgørelser over de skatter, der kunne udskrives i form af de *tiondelängder*, som præsterne nedskrev i *kyrkobokföring*.¹⁴ Västerås' biskop Johannes Rudbeckius, der spillede en stor rolle i kirkelige forkyndelser som forbillede for militærpræsters prædikener, organiserede således en synodalbeslutning om, at præster ikke blot skulle føre fortegnelser over fødte, viiede og døde, men også en *folklängd* over alle dem, der i husstanden var mere end 10 år, fordelt på familier. Biskop Johannes Botvidi i Linköping fortsatte denne organisering med fra 1633 at tilføje et til- og fraflytningsregister. I begge tilfælde skabtes en stærk institutionel stiafhængighed (*path dependency*), som spredtes over de næste årtier, også til Finland. Med biskop Erik Emporagrius kom endnu et lag til med de såkaldte *husförhörslängder*, "ordentligen fördelade uti visse rotar, byar, gårdar, hemman och torp, och vid var husbonde hans hustru, barn, legohjon och inhysesfolk".¹⁵

Dette organiseredes i de såkaldte 'roder'. En rode udgjorde en central

---

Über den Prozeß der Zivilisation Band 1–2. Frankfurt: Suhrkamp, 1939/1976.

13. Dag Lindström, "Civiliseringsprocessen – en konstruktion?". *Historisk tidskrift* 124, nr. 2, 2004, 261–272.

14. Sven Nilsson, "Politisk mobilisering i den svenska militärstaten", *Scandia*, 2008, 115–154, spec. 121ff.

15. Citeret efter Nilsson, "Politisk mobilisering", 2008, 8; en 'legohjon' er en mandlig landarbejder.

udskrivningskategori for de udskrevne, såkaldte *indelte* soldater, idet en rode udgjorde den mængde gårde, indledningsvis ti, der skulle kunne besørge en fuldt udrustet soldat; med tiden faldt mængden fra ti helt ned til to, specielt hen mod slutningen af Store Nordiske Krig.¹⁶

Det var således militærets logistiske krav, som præsterne førte forregnelser over, og som længe var et kirkeligt anliggende, førend det blev udskilt som mere sekulære *ministerialanteckningar*. *Hushållsstaten* udgør dog her en overgang, som markerer en løftestang i transformationen efter kirkeloven fra 1686. Indgangen til statsdannelsen i den begyndende oplysningstid, i 1700-tallet, har således langt fra lagt kirken bag sig. Som vi skal se, synes kirken tværtimod, i det mindste indtil afslutningen af Store Nordiske Krig i 1721, at udgøre en stærk rationaliseringsgevinst for militærbygningen i statens dannelse. Radikaliserer man den tankegang i takt med dette kapitels indledende problemstillinger, kan man spørge om, hvor kirken og religionen "gik hen", da den begyndte at "gå ud" og blive sekulariseret, for nutidigt i takt med Henrik Ibsens *Et dukkehjem* også at anvende de post-sekulariseringstester som eksempelvis toneangivende samfundsteoretikere som Charles Taylor, Niklas Luhmann og Jürgen Habermas har fremført. Nordisk nations- og statsbygning er visselig konstrueret af staters dannelse og altså af den ambivalens, der ligger heri.¹⁷

Fra husholdsstaternes konfessionskrige til militærstaternes geopolitiske krige

Man har med rette udlagt Trediveårskrigen som kulminationen på de konfessionskrige, der begyndte, da Reformationen efter første halvdel af 1500-tallet havde sikret sig så meget, at den katolsk legitimerede kejsermagt kunne se sig udfordret af protestanternes helt anderledes autoriserede og organiserede magtopbygning. For at forstå denne forandring af

---

16. Lars Ericson, *Svenska knektar: Indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred*. Lund: Historiska Media, 1999.

17. Charles Taylor, *A Secular Age*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2007. Jürgen Habermas, *Auch eine Geschichte der Philosophie Band 1–2*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2019. Niklas Luhmann, "Die Ausdifferenzierung der Religion", i *Gesellschaftsstruktur und Semantik Band 3*. Frankfurt: Suhrkamp 1989. Niklas Luhmann, *Die Religion der Gesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp, 2000.

det, man har kaldt stænderstater (Hintze), til hvad der mere træffende kan kaldes husholdsstater, må man fokusere på grunden til opbruddet i sidste halvdel af 1400-tallet og den forandring i forestillinger og magtdannelser, som ledsagede de forskydninger, der opstod.¹⁸ Den klassiske idé om "stænderstaten" i senmiddelalderen er egentlig en paradoksal pleonasme, der også kunne beskrives som en e(s)tats-stat.¹⁹ Den voksede frem som en fyrste-etat over andre etater. Pointen her er at se på "stater" som etater ("estats"), der altså sås som standsformer, der styrkedes om fyrsternes hushold. De organiserede sig fra mindre hofordninger²⁰ til stadigt mere velorganiserede og centraliserede administrative enheder, der koordinerede og synkroniserede de ydelser, som tilvejebragtes af lokale hushold, eksempelvis bygder og gårde. Dermed kunne magten centralt magte det, den forsøgte at magte som magt, herunder tage monopol på definitionen af magt og agt.²¹ Præstegårdene blev i de nordiske lutherske husholdsstater til bindeled og paradigmatisk idealer for, hvordan hushold kunne organisere både familier, produktion, forbrug – og militær udskrivning. Det sidste er omdrejningsaksen for denne fremstilling.

Bogtrykrevolutionen gjorde det muligt i specielt mindre fyrstedømmer, bystater og grevskaber at optrykke de hellige skrifter, der således ikke længere entydigt kunne autoriseres og fortolkes af en hierarkisk opbygget kirke med paven i spidsen. Erasmus' og Luthers oversættelser muliggjorde nye og mere strikt fortolkede udgaver af i første omgang Biblen; men kort derefter tryktes også katekismer, kirkeretlige skrifter og retsteorier. Den samme trykke- og udbredelsesproces sås med videnskabelige samt politiske og administrative værker for ikke at nævne

---

18. Arlette Jouanna, *Le pouvoir absolu: Naissance de l'imaginaire politique de la royauté*. Paris: Gallimard, 2013.

19. Niklas Luhmann, "Staat und Staatsräson im Übergang von traditionaler Herrschaft zu moderner Politik", i *Gesellschaftsstruktur und Semantik Band 3*. Frankfurt: Suhrkamp, 1989, 65–148.

20. Johann Friedrichs, "Hofordnung Johann Friedrichs von Pommerns", i Bernd Roeck (red.), *Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung Band 4*. Stuttgart: Reclam, 1575/1996.

21. Pierre Chaunu, "L'État", i Ferdinand Braudel & E. Labrousse (red.), *Histoire économique et sociale de la France T. I, 1450–1660*. Paris: PUF, 1977. Pierre Bourdieu, "I statens ånd", i *Af praktiske grunde*. København: Hans Reitzels Forlag, 1997. Pierre Bourdieu, "From the King's House to the Reason of State", *Constellations* 11, nr. 1, 2004, 6–36. Pierre Bourdieu, *Sur l'État. Cours au Collège de France 1989–2012*. Paris: Seuil, 2012. Gorm Harste, "Autopoietic Power", i *Cybernetics and Human Knowing* 24, nr. 2, 2017, 41–67.

atlasser, der muliggjorde opdagelsesrejser og mere håndfaste fordringer til geopolitiske territoriale krav om grænsedragninger og beskatningsretigheder.²² Denne bogtrykrevolution befordrede optrykning af manualer til produktion af skydevåben, herunder kanoner, der, når de raffineredes, kunne gøres lettere, transporteres og anvendes offensivt og bryde de mure, som havde omkranset senmiddelalderens borge.²³ Bogtrykrevolutionen, Reformationen, læsefærdighed og den militære revolution gik hånd i hånd, og tilmed kunne de forandringer koordineres og synkroniseres, såfremt de blev organiseret.²⁴ Endvidere kunne kanonerne opstilles på stadig mere specialiserede krigsskibe, der sejlede stadig længere bort, og således udvikledes de geopolitiske rammer, som de territoriale fyrste- og husholdstater befandt sig i.²⁵

Dette sidste skal man ikke undervurdere, da lande dengang reelt ofte lettest lod kommunikation og handelsveje foregå over vand end over land. Trods risici for storme var vandvejene lettere tilgængelige, og starterne var ofte reelt vandbaserede ligesom det egyptiske imperium, Mesopotamien, Hellas og særligt Romerriget havde været det, idet materialer som tømmer, jern, korn og mennesker lettere lod sig transportere over havet, ad floder og søer. I Nordeuropa drejede det sig om nordvejen langs Norges kyst, Østersøen og Kanalområdet, hvor kampen om området mellem Bretagne og England afgjorde magtfordelingen mellem de normanniske og franske hertuger og konger. I Sverige-Finland udgjorde de frosne vandveje fra vest til øst således et relativt fremragende transportsystem, som mange andre konkurrerende militærstater måtte være foruden netop i den militære konkurrence om logistik i 1600-tallets lille istid.²⁶ Dette skabte en komparativ fordel som baggrund for den svenske stormagtstid.

---

22. Elizabeth Eisenstein, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. Niklas Luhmann, *Samfundets samfund*. København: Hans Reitzel, 2016, 248–256.

23. Johannes Bengedans, *Krigskunst og kanoner: Kriegskunst und Kanonen*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 1450/2006; Geoffrey Parker, *The Military Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

24. David El Kenz & Claire Gantet, *Guerres et paix de religion en Europe XVIe–XVIIe siècles*. Paris: Armand Colin, 2008, 16ff.

25. Klassikeren er Jan Glete, *Navies and Nations, 1500–1860*, Vol. 1–2. Stockholm: Almqvist, 1993.

26. Bernhard Kroener, *Les Routes et les Étapes. Die Versorgung des französischen Armeen*

Man må således forstå statsdannelsen gennem uddifferentieringen af et konkret samvirkende kommunikationssystem. Ikke blot for den enkelte stat, men dels for staterne i deres gensidige efterligning af hinanden, dels i deres opbygning af ydelser, der i periferierne muliggjorde centrenes koordination og synkronisering af ydelser. Netop denne uddifferentieringsproces ses nærmest paradigmatisk trendsættende i svensk statsdannelse.²⁷ Den militære revolution udviklede den statsræson, der opstod med den gensidige konkurrence i konfessionskonflikterne mellem katolske og protestantiske husholdstater. Men i Norden ser vi imidlertid dertil en næsten eksemplarisk geopolitisk konkurrence om adgang til verdenshavet. Modparterne var ikke blot Danmark-Norge og Sverige-Finland, men også Rusland og Polen samt i den konkurrence også England og Nederlandene, der ønskede fri adgang til Østersøen.

Konflikten mellem konfessionskulturerne²⁸ udviklede sig i det centrale Vesteuropa både med bondeoprørerne i Sydtyskland i 1525 og med religionskrigene i Frankrig efter 1531, specielt efter 1559.²⁹ Dertil i Norden med sammenbruddet af Kalmarunionen efter 1520 og oprørene mod Christian 2. (*Kristian Tyrann*), der løsrev og skabte det svensk-finske monarki og efter den kortvarige Grevens Fejde i 1530'erne førte til den dansk-norske reformation. Det afgørende blev her såvel monarkiernes overtagelse af kirkegodserne som deres overtagelse af den iboende autoritet og magt legitimeret af Philipp Melanchthons *Augsburgske Bekendelse* fra 1530. Samtidigt styrkedes organiseringen af retsmagten, som også professionaliserede sig med udsondringer af først præster og straks herefter jurister, embedsmænd og officerer.³⁰

(1635–1661). Münster: Aschendorff 1980. Dominique Biloghi, *Logistique et Ancien Régime: De l'étape royale à l'étape languedocienne*, Montpellier: CNRS, 1998. Min forskning i religionskrigenes betydning stammer fra et længere ophold på Centre de Religion, Guerre & État på CNRS i Montpellier i 2000, støttet af det Danske Forskningsråd.

27. Michael Roberts, *Gustavus Adolphus*. London: Longman, 1973, 73ff.

28. Thomas Kaufmann, *Dreißigjähriger Krieg und Westfälischer Friede. Kirchengeschichtliche Studien zur lutherischen Konfessionskultur*. Tübingen: Mohr, 1998; Richard Bonney, *The European Dynastic States 1494–1660*. New Jersey: Oxford University Press, 1991, 1–78; El Kenz & Gantet, *Guerres et paix*, 2008.

29. Jf Arlette Jouanna, *La France du XVIe siècle, 1483–1598*. Paris: PUF, 1996, 285–387. Jouanna var den fremtrædende leder af Montpellieruniversitetets CNRS-afdelings undersøgelser af de franske religionskrige.

30. For en komparativ undersøgelse af forhold i Danmark, Sverige, Nederlandene, Frank-

Hvor den katolske organisering havde haft en central akse i klostrene som et afgørende supplement til byernes kirker, blev præstegårdene efter Reformationen afgørende for koblingerne mellem centrale og decentrale øvrigheder. Det var alment velbeskrevet med Luthers skrifter³¹ – *Om Verdslig Øvrighed* (1523), hans *Lille Katekismus* (1529) og i tillæg hertil den *Augsburgske Bekendelse* (1530) samt med de nye Kirkeordninger i Danmark-Norge og i Sverige ligesom i de nordtyske og slesvigske områder.

Man kan beskrive den professionalisering af husholdsstaterne i processen mod at danne mere abstrakte centraladministrative territorialstater, der i en efterligning af fransk statsdannelse begyndte i 1570'erne, fik et takeoff under og efter Trediveårskrigen og konsoliderede sig i løbet af 1700-tallet.³² Husholdsstaten var ikke længere en magt- og organiseringssammenhæng i klostrenes dominans over aktiviteter fra landbrug til bøn, mellem hånd og ånd, men var knyttet til det samarbejde, der var inden for det enkelte hushold og imellem husholdene som udvidede familier såvel som i sogne, landsdele og i hele lande. Man må endvidere forstå, at fænomener som lande, provinser, herreder og sogne, grevskaber, hertugdømmer og regioner, amter og len bestandig forandrede sig og selv beskrev sig på nye måder, men også blev beskrevet kontingent i forhold til mere centrale myndigheder.³³ Skellet mellem det perifere og det centrale kunne beskrives centralt, men blev set anderledes fra perifere dele af husholdsstaterne.

Fra Reformationen til Den Franske Revolutions brug af værnepligt var udskrivningen af soldater en funktion, der organiserede formen for hushold, nemlig som disciplin og koder for opførsel. Det ses ikke mindst tydeligt i Sverige og på en anden måde i den franske statsforståelse, der så "republikken som et hushold af flere hushold" ("un ménage des

---

rig og Preussen, se Gorm Harste, "Professionalization of Transformation: From Knights to Officers in the Renaissance", i Peter Haldén & Peter Jackson (red.), *Transforming Warriors. The Ritual Organization of Military Force*. London: Routledge 2016, 66–88.

31. Martin Luther, *Von weltlicher Obrigkeit*, i *Luthers Werke*, band 2. Berlin: De Gruyter (1523) 1950, 360–394. WA 30 1: Martin Luther, *Der Kleine Katechismus; Der Grosse Katechismus* (1529/1910).

32. Morten Westrup & Frank Jørgensen, *Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848*. København: Dansk Historisk Fællesforening, 1982.

33. Maurice Bordes, *L'administration provinciale et municipale en France au XVIIIe siècle*. Paris: SEDES, 1970.

menages”) som Jean Bodin udtrykte det i sit store også for de nordiske husholdsstater banebrydende værk, *Les six livres de la république* fra 1576.³⁴

Tilsvarende ser vi ifølge den centrale tyske retshistoriker Michael Stolleis, der også har været involveret i dansk og svensk forvaltningshistorie, en transformation omkring 1600: fra et fokus på hofeliternes lukkede mødevirksomhed, kaldet *arcana impiri* omkring kronen, *la couronne*, *privy council* og kabinetterne med alle de intriger, dette klientelistiske perspektiv kunne skabe, til et fokus på, at læsekyndigheden blev oplært af universitært uddannede præster, jurister, embedsmænd og endda (uddannet på ridderakademierne) officerer, som skabte en statsræson, *raison d'état*.³⁵

Denne ”absolutistiske” form for selvstændiggjort royal stat fik et radikalt takeoff efter det intense transkonfessionelle samarbejde mellem de ekstremt magtfulde statsmænd franske kardinal Armand Richelieu og den svenske lutheraner Axel Oxenstierna.³⁶ Det indledtes i 1629–1635 på baggrund af den fælles interesse i fra svensk (og dansk) side at modvirke det østrigske habsburgske riges militære kampagner helt op til Østersøen og fra fransk side i at modvirke habsburg-familiens omringning af Frankrig fra Spanien, De Spanske Nederlande og Det Tyske Rige. Den berømte transkonfessionelle nederlandske jurist Hugo Grotius blev i 1634 på Oxenstiernas foranledning til svensk ambassadør i Frankrig og forsøgte at påpege de fælles forhandlingsprocedurer, der måtte følge med at være kristelig og altså ikke blot protestantisk (luthersk eller reformert) eller katolsk, ej heller ortodoks eller for så vidt jødisk; alle, og vel også muslimer befandt sig i den abrahamske tradition under samme gud.³⁷

---

34. Jean Bodin, *Les six livres de la république*. Aalen: Scientia 1576/1583/1961.

35. Klassisk, Friedrich Meinecke, *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*. München: Oldenbourg Verlag, 1924/1963; Nils Runeby, *Monarchia Mixta: Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden*. Stockholm: Svenska Bokförlaget, 1962; Etienne Thauau, *Raison d'État et pensée politique à l'époque de Richelieu*. Paris: Albin Michel, 1966/2000; Perry Anderson, *Lineages of the absolutist state*. London: Verso, 1979, 181–184; Richard Bonney, *L'absolutisme*. Paris: PUF, 1989; Michael Stolleis, *Staat und Staatsräson in der frühen Neuzeit*. Frankfurt: Suhrkamp, 1990; Joël Cornette, *Le roi de guerre*. Paris: Payot, 1993; Gérard Sfez, *Les doctrines de la raison d'État*. Paris: Armand Colin, 2000.

36. Cornette, *Le roi de guerre*, 1993, passim. Axel Oxenstierna, *Regeringsformen 1634*. (Wikisource, 21 april, 2019); Gunnar Wetterberg, *Axel Oxenstierna: Makten och klokskapen*. Stockholm: Atlantis, 2013, 402ff.

37. Hugo Grotius, *Le droit de la guerre et de la paix*. Paris: PUF, 1625/1999; R. Warden

Fra 1660'erne blev dette top-down-perspektiv udstillet med slotsbyggerier, både i centrene og periferien for derefter med Utrechtfreden i 1713 og Freden i Nystad i 1721 at føre til en anden kompleks symbolsk kommunikation om staterne i form af den magtdeling, der bar denne kompleksitet og dens ræsonnement i offentlighederne.³⁸ Berømt er Versailles' territoriale park, men Fredensborg og Drottningholm er også fremtrædende eksempler. Fra paradigmatiske omkring Reformationen at have gentolket korpsånden og organisationskulturen ud fra nadveren som kommunikationsmodel skabtes centralperspektivet. Det perspektiv havde allerede indlejret eksempelvis både Leonardos og Cranachs nadverbilleder – efterhånden en ny slotsarkitektur, der strakte dets administration ud over hele det logistisk beskatningsduelige og udskrivningsduelige territorium.³⁹ Trods disse brud eller snarere transformationer af organisatoriske rationaliseringspotentialer var der også kontinuiteter, der så at sige udrullede sig. Et afgørende eksempel herpå er det svenske *indelningsverk*.

Det svenske indelningsverk som husholdsstat

I den nye form for organisering af udskrevne soldater, der fulgte med den militære revolution, var der brug for mere sammenlignelige og samordnede enheder eller kompagnier af soldater end dem, der var samlet af lokale herremænd og riddere. Ofte havde disse været de såkaldte kondottierer⁴⁰, som lejede soldater i form af de ledige landsoldater, der kunne lade sig indskrive i forsøget på at få lidt løn og ret til at plyndre sig frem i håbet om ikke at sulte endsige blive dræbt. Fra slutningen af 1400-tallet – om ikke før – til og med Napoleonskrigene omkom langt de fleste soldater og deres familier dog ikke i kamp, men som konsekvensen af sult, sygdomme og sår, der ikke kunne heles. Indtil sidste halvdel af 1600-tallet var sol-

---

Lee, "Grotius: The Last Phase, 1635–45", *Transactions of the Grotius Society*. Cambridge: Cambridge University Press, Problems of Public and Private International Law, Transactions for the Year 1945, vol. 31, 193–215.

38. Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Berlin: Luchterhand, 1962. Niklas Luhmann, "Öffentliche Meinung", i *Die Politik der Gesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp, 2000.

39. Chandra Mukerji, *Territorial Ambitions and the Gardens of Versailles*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

40. Nicolò Machiavel, *L'art de la guerre*. Paris: Flammarion, 1521/1991.

daterne sjældent uniformerede og kunne derfor også lige så let desertere som vore dages talibanere, eftersom de uden videre skiftede side, hvis overlevelsesh- og lønningschancerne bød sig bedre til på modstanderens side – for nogens vedkommende for blot atter at skifte side, sådan at troppe-erne blandede sprog i et sandt 'kaudervælsk' sammenrod (en betegnelse allerede Luther anvendte).

I forhold til denne decentrale og foranderlige form opstod der i Sverige en helt anden organisering af de såkaldt indelte soldater, specielt efter Dackefejden syd for Jönköping i 1542–43. Den lutherske kong Gustav Vasa, der var kåret i 1523, havde vundet tilslutning i Härjedalen og andre perifere land- og lensområder i Sverige. Under ham organiseredes en ny måde af udskrive soldater på med udgangspunkt i husstanden og den såkaldte rode: Op til ti små gårde skulle gå sammen om at stille en fuldt udrustet soldat til rådighed, ofte inklusive hest og våben. Det antal gårde kom til at variere over de næste århundreder og var i de værste perioder under Store Nordiske Krig reduceret til et par stykker på et tidspunkt, hvor der var bygder, som endda næsten ikke havde nogen rask mandlig befolkning tilbage, sådan som et ofte citeret studie af Bygdeå sogn under Trediveårskrigen har vist.⁴¹ Med roden ser vi således det, som man i dag ville kalde den familiebundne husstand, udvidet til et familiært netværk som lokalt rodfæstet husstand.⁴² I dag er inddelingens omfang måske mest kendt fra de gigantiske kollektive projekter, hvor 6.000 indelte arbejdsoldater i midten af 1700-tallet byggede Sveaborgs fæstning ved indløbet til Helsingfors, lige som 40.000 indelte arbejdsoldater udgravede Götakanalen.⁴³

Indelningsverket fortsatte fra torpets gruppe af roder op til regiments-niveau, hvis optagningsområde dækkede et len eller landskab med ek-

---

41. Jan Lindegren, *Utskrivning och utsugning: Produktion och reproduction i Bygdeå 1620–1640*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1980. Med særligt blik på de tyske lande, Günter Franz, "Trettioåriga krigets befolkningshistoriska följder" i Göran Rystad (red.), *Historia kring trettioåriga kriget*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1963/1994, 115–145; Ericson, *Svenska knektar*, 4.

42. Michel Foucault var i slutningen af 1950'erne tilknyttet Uppsala Universitet og kan derfor have fået en vis tilgang til analyser af den praksis og diskurs det er at regere hushold, som er central i hans *Sikkerhed, territorium, befolkning*. København: Hans Reitzels Forlag, 2008, 100ff.

43. Ericson, *Svenska knektar*, 1999, 280–282.

sempelvis 1200 indelte soldater i otte herreder hvert svarende til et kompagni på 150–200 soldater.⁴⁴ Det var dette kompagni, der efter Gustav 2. Adolfs banebrydende hærreformer udgjorde den afgørende størrelse i den svenske militære revolution.⁴⁵ Kompagni betyder 'kom-pane' = dem man spiser i fællesskab med eller lidt overdrevet dem hvis nadverfællesskab legitimerer gruppetilhørsforholdet og korpsånden. Kompagniet var således knyttet til det herred, som soldaterne kom fra, delte landskab, vejr, og høstforhold med og ofte kendte eller i hvert fald kunne gå hen til. Dette skabte en enorm solidaritet og korpsånd, der senere er kendt fra tyske hærafdelinger og virksomheder.⁴⁶

Dette organiseringsprincip med indelte soldater blev i høj grad bygget på og fremmet af kirken om end i Sverige på en helt anderledes måde end i Danmark. Indelningsprincippet forblev kontinuerligt i brug i Sverige faktisk helt frem til begyndelsen af 1900-tallet. Men et bagvedliggende princip om fokus på det luthersk organiserede og autoriserede hushold sås dog både i Danmark-Norge og i Sverige-Finland. Fra midten af 1500-tallet fik svensk jern- og kobberproduktion dog brug for især wallonske specialister i bjergværk og udvinding af jernmalm til brug for en tidlig form for stålproduktion, der kunne anvendes i fabrikationen af militærets skydevåben. De var imidlertid både katolikker og calvinister, hvorfor de lettest som beskrevet i et tysk koimpromis med *Konkordiebogen* fra 1580, som ikke blev anerkendt i Danmark. I Danmark fortsatte herremænd og en godsejerøkonomisk organisering dog militært at være organiseringsprincip, i første omgang frem til enevældens indførelse i 1660'erne, men også under stavnsbåndets tilknytning af bønder til herremænd indtil den nye militært begrundede indførsel af borgerskabsidéer fra 1788 med ophævelse af stavnsbåndet. Det blev derfor den svenske husholds- og militærstat, der mere afgørende brød med de feudale mili-

---

44. David Gudmundsson, *Konfessionell krigsmagt: Predikan och bön i den svenska armén 1611–1721*. Malmö: Universus Academic Press, 2014, 39.

45. Denne svensk skabte militære revolution er på afgørende måde beskrevet af Michael Roberts i en lang række studier, første gang med hans artikel fra 1955 "The Military Revolution, 1560–1660", i Clifford Rogers (red.), *The Military Revolution Debate*. Boulder: Westview Press (1995).

46. Francis Fukuyama, *Trust*. London: Hamilton, 1995; Eric Ouellet (red.), *New Directions in Military Sociology*. London: de Sitter, 2005.

tære ordninger og blev standardsættende for den militære konkurrence, der formede moderne statsdannelser.

I begge monarkier kunne de lutherske kirkeordninger legitimere og organisere den tilslutning, som bønderne havde til det trestandsprincip, der legitimerede, at alle stænder stod lige over for Gud og Guds repræsentant i det jordiske, kongen, eksempelvis i den omfattende religiøse symbolik om Karl 11.⁴⁷ Den svenske adelsordning var dog helt anderledes end den danske, hvor lavadelen forsvandt, mens den svenske lokale ordning så adelige og kirkelige hushold organiseret både som lav- og højadelig såkaldt *frälse*, og som *ikke-frälse*. I Danmark lukkede adelen sig stadig mere om sig selv og nogle få familier, mens der i Sverige ganske vist også skabtes en lille elite af 30-50 højadelige familier med store godser, alle i direkte og i princippet loyal tilslutning til monarkiet – omend selvfølgelig med forskellige fraktioner. Det her afgørende er dog at se indelningsprincippet som en måde at koble Reformationens loyalitets- og lydighedsforhold direkte til tro og rodfæstede religiøse ritualer og symboler som bøn, salmesang og nadver.

Som en foreløbig sammenfatning af problemstillingen kan man altså pege på, hvordan der i den historiske sociologi er fremkommet tilsyneladende modstridende fortællinger om, hvad der kan forklare paradokset i de vellykkede nordiske staters fremvækst: enten religiøse forestillinger, der går tilbage til Reformationen, eller magtstatens forklaringer, der søges i forholdet mellem krig og stat. Men vi ser også, at der synes at optræde det, som sociologen Niklas Luhmann kalder en strukturel kobling mellem religion og krig.⁴⁸ Det klassiske paradoks mellem *agere* og *magt*, *auctoritas* og *potestas*, der i konkretiseringen af skellet mellem det himmelske og det jordiske, det evige og det timelige, går helt tilbage til pave Gelasius 1.s lære om "de to sværd" i slutningen af 400-tallet og førte til skellet mellem pave og kejser under afviklingen af det antikke Romerrige og overgangen til den kirkeligt dominerede middelalder.⁴⁹ Vi har således

---

47. Stellan Dahlgren, "Karl XI", i Anders Florén, Stellan Dahlgren, Jan Lindegren, *Kungar och krigare*. Stockholm: Atlantis, 1997, 143–147.

48. Luhmann, *Samfundets samfund*, 2016, 617ff; Gorm Harste, *Kritik af krigens fornuft: Et perspektiv på selvreferentielle systemer fra 11.–21. århundrede*. Aarhus: Aarhus Universitets Forlag, 2016, kap. 4. Aktualiteten heraf ses desværre i Ukrainekrigen, jf. Christian Gottlieb, *De ortodokse*. København: Vandkunsten, 2022.

49. "Der er i sandhed, mest ophøjede kejser, to magter, som denne verden er særlig styret

at gøre med en konstituerende form, der sågar også kan trækkes helt tilbage til både Det Gamle Testamente og Sofokles og endda optræder parallelt i kinesiske kilder i aksetiden⁵⁰, men som netop i legitime ringen og autoriseringen af de nordiske militære kampagner ofte har trukket på lutherske legitimeringer. Vi skal se, hvorledes der fra 1500-tallet til 1700-tallet foregår et skift, at krig legitimeredes ud fra Det Gamle Testamente og den toregimentelære, der hos Gelasius foregreb Luthers lære fra 1523 om de to regimenter, det åndelige og det jordiske, til at trestandslæren og omsorgen for de faldnes enker og børn i overensstemmelse med det fjerde bud blev mere gennemtrængende, ikke mindst i tiden efter Store Nordiske Krig. Sverige var hårdere ramt end Danmark, og skiftet mod husholdet som almen velfærdsstatslig figur blev derfor også mere markant.

David Gudmundsson har i sin velunderbyggede afhandling om *Konfessionel krigsmagt* netop demonstreret, hvordan den svenske krigsmagt blev autoriseret, disciplineret og frem for alt motiveret af denne kobling til det, som den lutherske religionshistoriker Thomas Kaufmann kalder konfessionskulturen i de nordiske lande.⁵¹ Der må siges ikke blot at være blevet skabt store forskelle mellem katolske, russisk-ortodokse, ukrainsk-ortodokse, reformerte og lutherske organiseringer af den religiøse autorisering af organisation og magt, men også mindre, i konfliktsammenhængen dog væsentlige forskelle mellem dansk-norske og svensk-finske konfessionskulturer. Det danske monarki formulerede sig

---

af: pavernes hellige autoritet og kongemagten. Af disse er den pastorale magt så meget desto vigtigere, som den skal stå til regnskab for menneskenes konger, selv for den guddommelige domstol. For du skal vide, mest barmhjertige søn, at selv om du har den første plads i værdighed over menneskeslægten, så må du dog trofast underkaste dig dem, som har ansvaret for guddommelige ting, og i dem søge midlerne til din frelse. Du ved, at det er din pligt, som det vedrører modtagelsen og ærbødig administration af sakramenterne, at adlyde den kirkelige autoritet i stedet for at dominere den. Derfor må du i sådanne sager stole på en kirkelig dømmekraft i stedet for at prøve at bøje den efter din egen vilje." *Letter of Pope Gelasius I to Emperor Anastasius I, year 494*, i Enrique Gallego Blanco, *Relations between the Church and the State in the Middle Ages*. Madrid: Editions of the Western Magazine, Politics and Sociology Library, 1973, 82–83.

50. Andrew Phillips, *War, Religion and Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011, 154.

51. Gudmundsson, *Konfessionell krigsmagt*, 2014, Thomas Kaufmann, *Konfession und Kultur. Lutherischer Protestantismus in der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts*. Tübingen: Mohr, 2006.

mest direkte ud fra Luthers dogmatik, mens det svenske monarki lettere støttede sig til *Konkordieformlen* fra 1580⁵² og Philipp Melanchthons mere kompromisorienterede og mindre direkte evangeliske dogmatik, hvorfor der netop kunne samarbejdes med de calvinske og katolske strømninger, som Vasa-sønnerne Erik, Johan og Karl efterlod i deres koblinger fra Sverige til Finland og Polen (Sigismund), men endda også til russisk-ortodokse enklaver i Baltikum.⁵³ Jeg kan dog ikke heri finde belæg for en mindre luthersk autorisering af krigsmagt i Sverige, der således og specielt efter 1617 – Örebro-vedtægterne – under Gustav Adolf og Oxenstierna fast konstituerede den lutherske dogmatik, som internt i Sverige allerede var vedtaget med Uppsala-afgørelsen i 1593.⁵⁴ Med Gunnar Wetterbergs ord: "Det svenska kunghuset hade problem med sin legitimitet. Den var nödvändig för allianser med andra stater, men också för den inrikes stadgan. I dette blev religionen kungens viktigaste kort. Därför fick omsorgen för den rena bekännelsen en central plats i kungens politik ock propaganda."⁵⁵

Ikke desto mindre kan David Gudmundsson konstatere, at biskopperne Rudbeckius og Johannes Hovidi på Gustav 2. Adolfs tid betjente sig mere af den nok så direkte legitimering af krigsførelse, som fremførtes i Det Gamle Testamente, mens Karl 12.s centrale armépræst, Avinerius, under Den Store Nordiske Krig i langt højere grad betjente sig af Det Nye Testamente. Pointen i den ældre tid var således ikke at aflære krigskunsten af israelitterne, men at finde en retfærdiggørelse, der omfattede krigen såvel som det civile liv, idet femte bud jo påbyder, at "du må ikke slå ihjel". I den senere fase blev nåde, tilgivelse for synderne hos soldaterne som mennesker, forkyndt i de prædikener, som hærpræsterne skulle fremføre, mens GT mere kunne anvendes som normal standard, for at også Biblen på trods af det femte bud legitimerede, at der faktisk

---

52. Bernhard Lohse, "Das Konkordienwerk von 1580", i Verein für Schleswig-Holsteini-sche Kirchengeschichte (red.): *Die Landessuperintendentur Lauenburg als nordelbischer Kirchenkreis*. Neumünster: Wachholtz, 1986.

53. Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland*. Oxford: Oxford University Press, 1981, 160ff.

54. *Uppsala Mötes Beslut (1593)* https://sv.wikisource.org/wiki/Uppsala_mötes_beslut_1593.

55. Wetterberg, *Axel Oxenstierna*, 2013, 125. Sverker Oredsson, *Gustav II Adolf*. Stockholm: Atlantis, 2007.

førtes krig. I begge tilfælde kunne Melanchthons *Augsburgske Bekendelse*, og specielt dens afsnit 16, anvendes til at legitimere lydighed mod kongen som den med Guds nåde indsatte myndighed.⁵⁶ Men derudover anvendes *Luthers Lille Katekismus* og dens pointering af det fjerde bud – altså af GT – som en vigtig og endog konstituerende organisationsform. Dette var fælles for begge monarkier. Når betydningen heraf er så næsten øredøvende væsentligt, at man imidlertid kan blive både blind og døv for den og dens langsigtede form for stiafhængighed, skyldes det, at *Luthers Lille Katekismus* fra 1529 blev gjort til det semantiske medium, som civiliseringen af skolebørn og soldater skulle indordne sig efter. Konfessionskulturen blev identitetskonstituerende for de soldater, der blev udsendt til de tyske kampagner og til de baltiske og russiske kampagner. Bøn, salmer, prædikener og altergang skulle ledsage soldaterne, ofte dagligt og i hvert fald ugentligt. Soldaterne skulle motiveres til at kæmpe for en sag, som var det den af Gud indsatte mening med tilværelsen, der skulle kæmpes for – hvilket jo i krigene så ofte risikerede soldaternes liv, om det så var grundet i kamp eller mere sandsynligt det at gå til grunde i sygdom, sult og kulde.

Indelningsverkets undersætter i den militære husholdsstats revolutionering

Ud fra vore dages betegnelser om borgere eller statsborgere kan det synes paradoksalt, at soldater og hushold har været villige til at underkaste sig den voldsomme krigsindsats, der i realiteten ofte kostede soldaterne livet. Og dvs. også underkaste behovene for de lokale husholdninger og roderne af at have ydedygtige mænd og i nogle tilfælde også kvinder og børn, der rejste med de indelte soldater på kampagner, der førte dem langt, eventuelt meget langt fra Sverige.⁵⁷ Men soldaterne var 'undersætter'. Kvinderne deltog i mangfoldige funktioner, ikke blot som tidlige former for diakoner altså en slags sygeplejersker for deres mænd, dertil som kokekoner eller i mange tilfælde horer. Militært afgørende var, at de var de

---

56. Svend Erik Stybe, *Fra folkevækkelse til enevælde af Guds nåde*. København: Berlingske Leksikon, 1975.

57. Ericson, *Svenska knektar*, 1999.

bedste til at distribuere plyndringerne⁵⁸, idet hærene nemlig ofte skulle bevæge sig frem som græshoppesværme efter princippet om, at "krigen føder krigen" ("*la guerre nourrit la guerre*").⁵⁹

Den svenske hærs kampagner foregik oftest i tyske lande, i Polen, i De Baltiske Lande og i Rusland, og hæren bevægede sig frem, så mandskab og de tusindvis af heste måtte leve af landet. Det kunne ske ved desperante, vilde plyndringer, men foregik almindeligvis ordnet og så at sige rationaliseret, så erobrede byer kunne plyndres i tre dage. Den rationaliserede distribution var kvinderne bedre til, de var ikke grebet af hævnthørst, testosteron, fuldskab og raseri på samme måde som de mandlige soldater. Imidlertid foregik plyndringerne oftest i landbrugsområder, hvor langt størstedelen af de erobrede boede, og hvor man tog fødevarer, såsæd, alle dyrene og ikke mindst hestene. Under Peter den Store blev konsekvensen i Store Nordiske Krig, at russerne brugte den sidenhen så berømte og berygtede brændte jords taktik, hvor områderne blev plyndret og ødelagt. Kort sagt var der ikke noget at hente for den svenske hær, der følgerlig i 1709 bevægede sig helt ned i de mere frugtbare landbrugsområder i Ukraine – en taktik, der for Stalins regime, for tyske tropper og Putins Rusland fortsatte med udplyndring helt frem til Anden Verdenskrig og Ruslands Ukrainekrig i 2022.

Kongen brugte ofte udtrykket "Våra trogna undersåtare". Den forestilling blev koblet til monarkiets historie, hvilket i Vasa-traditionen efter 1520 da også politisk lod sig gøre for straks efter med Reformationen i 1527 at kunne give denne kobling en konfessionel form. Mennesket fik tildelt en ny konstitutionel identitet ved at tilhøre det af Guds nåde indsatte monarki og kunne fortælle herom ud fra ikke mindst hustavlen og det fjerde bud, som Urban Claesson fortæller om i sit kapitel.

Jean Bodin markerer som overskrift for kapitel 6 "La différence des sujets, des citoyens, des bourgeois, des étrangers, ensemble de la République, de la cité et de la ville".⁶⁰ Dette kapitel drejer sig om at fortsætte

---

58. John Lynn, *Women, Armies, and Warfare in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 147.

59. Englund, *Ofredsår*, 1997; Cornette, *Le roi de guerre*, 1993; Ericson, *Svenska knektar*, 1999, 15; Harste, *Kritik af krigens fornuft*, 2016, 307, 317.

60. Jean Bodin, *Les six livres de la république*. Aalen: Scientia 1576/1583/1961. Her citeret fra Seuils moderniserede og forkortede udgave udgivet i Paris i 1993, 96.

beskrivelsen af husholdet (*la ménage*), der indleder det store værk, ved straks i kapitel 1 i bog I at fastslå, at "republikken er retten til at regere en flerhed af hushold" ("*République est un droit gouvernement de plusieurs mesnages*"), hvor "*gouvernement des mesnages*"⁶¹ følgelig udgøres af spørgsmålet om husholdets lydighed (*obeissance*). Tankegangen udvikles over de næste kapitler, og man kan for sig se og billedliggøre Luthers og Melanchthons beskrivelse af husholdet. Men netop i den kompromisskabelse, som Bodin var ude på at skabe mellem katolikker og reformerte, går han tilbage til de græske bystater og definerer de nævnte undersåtter som subjekter, der kan være borgere, i modsætning til slaver, som ikke kan blive borgere. Når republikken, der senere i værket benævnes som '*estat*'⁶², konstitueres af hushold, er det afgørende at finde formen for lydighedsforholdet, og det autoriseres i familien. Men netop i denne *estat* er undersåtterne (*les sujets*) de, der udskrives til at føre krig. "Krigen mod fjenden er det middel, der skal til for at sikre undersåtternes venskab".⁶³

I slutningen af 1500-tallet kunne den velkendte tyrkiske fjende anvendes til at skabe en tvivlsom alliance mellem protestanter⁶⁴ og katolikker (Lucinge). I den geopolitiske konflikt mellem de danske og svenske monarkier ses dog ikke en sådan fjende som mindste fællesnævner trods Trediveårskrigen ellers forenende konflikt mod den katolske kejser. Gustav Adolf trådte til efter Christian 4.s nederlag i 1624, men først fra 1629, da kejserens tropper nåede frem til Østersøen.⁶⁵

Efter Erasmus fra Rotterdam og frem til Bodin og de la Noue herskede der tilsyneladende ikke illusioner om krigen ondskab.⁶⁶ Blandt de berømte fortællinger om Trediveårskrigen næsten apokalyptiske forløb fik Grimmelshausen⁶⁷ en fremtrædende rolle. Men man behøver ikke at

61. Bodin, *Les six livres*. (1576/1583/1961), 46 [se 86 i den forkortede udgave].

62. Bodin, *Les six livres* (1576/1583/1961) passim, 750f.

63. Citeret efter den forkortede udgave fra 1993, 463.

64. Protestanten er François de la Noue *Discours politiques et militaires*. Genève: Droz 1587/1967. Katolikken er René de Lucinge, *De la naissance, durée et chute des estats*, Genève: Droz, 1588/1984. Jf. Englund, *Ofredsår*, 1997, 547 ff.

65. Oredsson, *Gustaf II Adolf*, 2007; Cornette, *Le roi de guerre*, 1993.

66. Erasmus fra Rotterdam, *Skøn er krigen kun for den uerfarne*. København: Gyldendal 1516/1984. Jean Bodin, *Les six livres de la république*. Aalen: Scientia 1576/1583/1961, 755. De la Noue, *Discours* 1587/1967.

67. Hans Jakob Grimmelshausen, *Simplicius Simplicissimus*. München: Winkler, 1667/1967.

bevæge sig væk fra de skandinaviske krigserfaringer for at finde lignende ondskab. Tværtimod.

I slutningen af 1700-tallet forandrede semantikken imidlertid, nemlig med hensyn til forestillingerne om individerne som undersåtter. I de nordiske stater foregik denne forandring tilsyneladende over en ganske lang periode,⁶⁸ mens den i Frankrig blev berømt på en nok så spektakulær vis. Siden Jean-Jacques Rousseau og Immanuel Kants retslære⁶⁹, har man i moderne retsstater betegnet mennesker som uudgrundelige, som 'L'homme' ('Mensch') i forhold til de strikt retligt kodede betegnelser om statsborger ('citoyen') og undersåt ('sujet', 'Untertan'). Netop den franske betegnelse markerer imidlertid den paradoksale forandring i, at undersåtsbetegnelsen, der kommer fra fransk 'at under-kaste' (eller 'sous-jeter') blev omskabt til det, Rousseau kalder en 'borger-soldat', en 'citoyen-soldat', hvilket da også slog igennem med den almene værnepligt i 1793 under Den Franske Revolution. Politologen Pierre Rosanvallon har overbevisende udredt logikken heri: Når mennesket inkluderedes som soldat i staten med risiko for at miste livet og dermed som 'borgeroffer' risikerer radikal eksklusion, får det som modydelse at blive inkluderet som statsborger med tilhørende rettigheder.⁷⁰ Undersåtten bliver som 'sub-jekt' paradoksalt nok et 'ob-jekt' og en ting – for militæret og staten – men på betingelse af at kunne 'tinge' sig som modydelse at blive et menneske som subjekt, altså et moderne individualiseret subjekt med rettigheder og subjektivitet i vores moderne forstand.⁷¹

Bodins indledende og hyppigt gentagne grundform var endnu, at husholdsstaten på den ene side er bygget op af hushold, der på den anden side konstitueres som andet og mere end blot økonomiske enheder ('oikos'), nemlig som en ny form for retsstat med kompetencer til delegation og derigennem til suveræn magt. Det er den uddelegerede decentra-

---

68. Jf. som et glimrende overblik Jeppe Büchert Netterstrøm, "Militær og civil i Danmark i 1400- og 1500-tallet", der på engelsk indgår i Gunner Lind (red.), *Civilians at War from the Fifteenth Century to the Present*. København: Museum Tusculanums Forlag, 2014.

69. Jean-Jacques Rousseau, *Du contrat social*, i *Oevres completes T.2*. Paris: Seuil, 1762/1971. Immanuel Kant, *Die Metaphysik der Sitten, Werkausgabe Band VIII*. Frankfurt: Suhrkamp 1798/1977.

70. Pierre Rosanvallon, *Le sacre du citoyen*. Paris: Gallimard, 1992.

71. Niklas Luhmann, "Individuum, Individualität, Individualismus", i *Gesellschaftsstruktur und Semantik Band 3*. Frankfurt: Suhrkamp, 1989.

lisering, der muliggør den suveræne stats monarki. Staten konstituerer monarkiet, som konstituerer den dødelige konge. Oxenstierna er derfor vigtigere end Gustav Adolf, og beviset herfor er *Regeringsformen af 1634*. Som Oredsson påpeger i sin gennemgang af de historiske narrativer om Gustav Adolf, ser man endog et forandret fokus i nutidige fremstillinger som hos Michael Roberts – ophavsmanden til analyserne af den militære revolution – der i sine tidlige værker hæftede sig ved kongens position, mens den sene Roberts i sin analyse af kongen snarere hæfter sig ved embedsapparatet.⁷² Men afgørende i den antipapistiske lutherske reformation var forestillingen og fortællingen om Gustav Adolf som statens *raison d'être*, som den enhed der samlende markerede Guds gang i det jordiske:

What held the whole system together was the personality of the monarch; and if the monarch had a natural taste for administration, indefatigable energy, and a shrewed business sense, it worked reasonably well.⁷³

Samfundet og staten består i den fortælling ikke af mennesker,⁷⁴ og dronning Kristina kunne derfor se sig fritaget – emanciperet – fra sine royale pligter. På samme måde kan den enkelte soldat se sig selv som blot et vedhæng til militærstaten, hvilken han sandsynligvis dør af – i kamp, i kulde eller af sygdom. Det må han så tro på giver mening, og det er, hvad feltpræsterne skal kunne fortælle ham og hans lidelsesfæller samt de mange kvinder, der drog med dem.⁷⁵

Svenske historikere har i langt højere grad end danske bearbejdet krigshistorien, og den svenske hundredårige stormagtstid i 1600-tallet har da også været paradigmatisk for den militære revolution. Krigen har ikke samme tyngde som organisatorisk læreproces i det danske monarki. Ikke desto mindre er det dansk-norske rige lige så præget af krige og deres organisation. Danmark og Sverige var efter opgøret i 1520 (Det

72. Michael Roberts, *Gustavus Adolphus*. London: Longman, 1973, 73ff.

73. Roberts, *Gustavus Adolphus*, 1973, 74.

74. Luhmann, *Samfundets samfund*, 2016, 43. Denne umiddelbart vanskelige pointe svarer til Jean Bodins brug af skellet embedsmand/menneske, som han henter fra skellet Kristus/Jesus – og er som sådan ikke så svær at begribe.

75. John Lynn, *Women, Armies, and Warfare in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Stockholmske Blodbad) i krig 1563–70, 1611–13, 1643–45, 1657–60, 1675–79, 1700, 1709–21 og 1808–9. I tillæg var Sverige i krig mod Rusland i årene 1610–17, 1656–61, 1700–1721, 1741–43, 1788–90 og 1808–9. De logistisk-organisatoriske problemer heri med forsyninger af skatter, mandskab og heste var enorme for både det danske og det svenske monarki.⁷⁶ Kampagnerne forudsatte kontrol, centralisering, disciplinering og synkroniseret koordination af hele apparatet på tværs af enorme afstande med dårlige veje og skiftende vejr, mudder og søle, regn og storm for ikke at nævne fødevareforsyning (også til de tusindvis af heste) og alskens sygdomme. Luthers tidlige fortolkning af denne sammenhæng, hvis fulde kompleksitet endnu ikke var slået igennem i begyndelsen af 1500-tallet, var at se trestandslæren som en funktionel sammenhæng. Her var husstandene og undersåtterne tilordnet alle tre stænder. Bonden, soldaten, officeren og præsten var således ikke blot inkluderet i en enkelt stand, men kunne ses og håndteres i lydighedsforhold såvel i forhold til kirkestanden som til erhvervenes økonomiske stand og til den politiske øvrighed.⁷⁷

Man kunne i dag antage, at feltpræster og hele den omfattende kirkeorganisation oven i alt dette var et belastende tillæg og en ekstra byrde, der skulle finansieres og optage tid. Det ville imidlertid være en misforståelse. Kirken var tværtimod en logistisk forudsætning med dens mange tusinde præster, dens registrering af befolkningen og dens basale uddannelse samt oplæsning af lovgrundlag og forordninger. Kirken var helt essentiel i den territoriale organisation og ikke mindst i udskrivningen af soldater såvel som integrationen af syge, lemlæstede og ikke mindst de tilbageblevne kvinder og børn. Dertil kom opkrævning og registrering af skatter fordelt ud over rigerne i en form, hvor det var helt afgørende, at der ikke som i eksempelvis Frankrig og de habsburgske områder opstod skatteoprør for ikke at nævne den dér meget omtalte ”ret og pligt til

---

76. Lars Christensen, *Svenskekrigene 1657–1660: På kanten af udsejelse*. København: Kristeligt Dagblads Forlag, 2019; Lars Christensen, *Den danske drøm om revanche: Store nordiske Krig 1700–1721*. København: Kristeligt Dagblads Forlag, 2021, 88.

77. Bo Kristian Holm, ”Et nyt gudsforhold og dets konsekvenser”, i Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm (red.), *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. København: Gads Forlag, 2021, 57. Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm, ”En luthersk autoritet i dansk enevælde”, i Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm (red.), *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. København: Gads Forlag, 2021, passim, 86.

modstand”.⁷⁸ Kirken og dens konfessionelle identitet i skabelsen af loyale undersåtter, der troede på det, som kongen troede på, var afgørende for legitimeringen af den autoritative magtdannelse. Med den augsburgske religionsfred i 1555 blev protestantismens religiøse legitimitet slået fast som et fyrsteprincip karakteriseret af, at befolkningen skulle følge kongens tro med den latinske formel ”Cujus regio, ejus religio” (”Den, hvem landet tilhører, hans religion skal være den herskende”). Heri lå der ikke nødvendigvis hverken et princip om en teokratisk absolutisme, som i perioder dominerede i Sverige, eller en enevælde af Guds nåde som kom til at dominere i Danmark.⁷⁹ Den form for nødvendighed (’necessitas’) fulgte med statsræsonen og krigens uomgængelige krav, da først konfessionskrigene tog fart og blev til militærstatslige krige.⁸⁰

Hverken Danmark eller Sverige blev til teokratier. I teologisk dogmatik er spørgsmålet derfor, om der rationaliseres og uddifferentieres en tro på troen, så den enkeltes tro blev mulig, fordi den blev betinget af monarkiet, husholdsstatens og senere den almene stats tro på sig selv i Hegels forstand som retsstat og velfærdsstat, som det enkelte menneske så kan stille spørgsmål til og rejse tvivl om: ”Die einzelne Person ist allerdings ein Untergeordnetes, das dem sittlichen Ganzen sich weihen muss. Wenn der Staat daher das Leben fordert, so muss das Individuum es geben, aber darf der Mensch sich selbst das Leben nehmen?”⁸¹ Altså i en kontraktliggørelse af borgeren, som kan beskrives ud fra oplysnings-tiden, men også og i nyere velfærdsstatslig forskning radikaliseret til en forandring af viljen til at ville det, som staten vil.⁸²

---

78. Ingeborg Maus, *Zur Aufklärung der Demokratietheorie*. Frankfurt: Suhrkamp, 1992, 43ff, 146ff.

79. Stybe, *Fra Folkevækkelse*, 1975.

80. Cornette, *Le roi de guerre*, 1993; Harste, *Kritik af krigens fornuft*, 2016, 298–307.

81. Georg W. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. Frankfurt: Ullstein 1821/1972, 78, §70 Zusatz. ”Den enkelte person er i alle tilfælde en underordnet, som må vige for den sædelige helhed. Når staten derfor fordrer livet, så må individet afgive, men må mennesket da også tage sig selv af dage?”

82. Patrick Riley, *Will and Political Legitimacy*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1982; Niels Åkerstrøm Andersen, *Borgerens kontraktliggørelse*. København: Hans Reitzels forlag, 2003; Gorm Harste, ”Den lutherske arbejdsetik i Danmark”, i Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm (red.), *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. København: Gads Forlag, 2021, 201ff.

Feltprædikerne – at tro på dødens mening

I tillæg til Thomas Kaufmanns teori om konfessionskultur kan man med Gudmundsson finde evidens for, at de svenske feltprædikener søgte at skabe en konfessionel identitet. Soldaterne skulle identificere sig med deres vilkår som undersætter i Guds, kongens og militærets tjeneste. Det blev gjort analogt til det israelitiske kommunitære narrativ om at tilhøre det udvalgte folk.⁸³

Feltpræsten under Karl 12., Magnus Aurivillius, fortæller gudfrygtigt om den lidelseshistorie og det synderegister, som soldaterne skal bøde for:

Det kan jag säga att vad Gud genom profeten Jeremia undsade [=sade upp trohet/vänskap mot] sitt folk med, då han gjorde den bön som vi redan förklarat, det har redan till överflöd drabbat uppå oss. I ty att död, svärd, hunger och fängelse, att jag ej må nämna köld och frost, har borttagit alltför många av våra bröder, och är vi inte bortdrivna uti ett land, som varken vi eller våra fäder har känt? Såsom vi alltså är uti ett så gott som ännu beklagligare tillstånd än Jeremia då han gjorde denna sin bön, emedan oss är redan kommit det som blev hans bröder undsagt; så låt oss så mycket villigare och snarare vara att följa hans exempel efter, förödmjuka oss inför Herren, klaga för honom om vår nöd, och bedja om hjälp.⁸⁴

Den rette tro var nødvendig, men nederlag, sult, sygdom, dårligt vejr og tidlig død skyldtes et syndefuldt liv og vel hermed også et tilhørsforhold til en kollektiv synd såvel som en mangel på guds frygt og fromhed. Feltpræsten Aurivillius fortalte i sine prædikener om, hvordan lydighed, medlidenhed og mod skulle præge den kristne soldat.⁸⁵ Årtier forinden havde Linköpings feltpræst Johannes Botvidis bønnebog indeholdt formaninger om skriftemål og nadveren ud fra bekendelsen om ”jag fattig syndig människa”.⁸⁶

---

83. Anthony Smith, *Theories of Nationalism*. New York: Harper and Row, 1971.

84. Gudmundsson, *Konfessionell krigsmakt*, 2014, 157.

85. Gudmundsson, *Konfessionell krigsmakt*, 2014, 115.

86. Gudmundsson, *Konfessionell krigsmakt*, 2014, 116

Vi ser, at menneskers tro – og mangel på samme – blev et motiverende og demotiverende kampfelt. Soldaten skulle være klar over, at livet på jorden var kort, og tilhørsforholdet til saliggørelsen var langt. Lige som Jesus Kristus havde haft et kort liv på jorden, men gjort sig fortjent til det evige liv som Kristus, således skulle soldaten også gå i Jesu fodspor. Den liturgiske begrundelse ligger såmænd ikke langt fra den ortodokse liturgi, som Putin og Moskvas patriark, Kirill, bruger i krigen i Ukraine.⁸⁷

Andægtighed og bøn var ifølge feltpræsten Johannes Röchman krigsmandens fornemste våben. Gustav Adolfs sejre ved Breitenfeld, Wittstock og Lützen viste netop, hvor afgørende inderlig bøn var.⁸⁸ Mere end nogen anden konge blev han forgudet i en krigerkult, hvis indoktrinering næppe lader senere tiders Hitler- og Stalinkult meget tilbage at ønske, om end den despotisk-voldelige brug af straf trods alt var langt mere modereret og begrænsede sig til soldater, der skulle løbe spidsrod.⁸⁹ Endnu i 1808-9 udfærdigedes dog 220 dødsdomme, hvoraf de fleste angik rømning. Soldaterne lærte at frygte officerernes straf mere end fjenden. Selvfølgelig var livets eksistentielle erfaring markant udtrykt med Thomas Hobbes' næsten for berømte og gentagne diktum i *Leviathan*, hvor han forsøger at sammenfatte erfaringerne gjort i kølvandet på Trediveårskrigen og Den Engelske Borgerkrig:⁹⁰

Whatsoever therefor is consequent to a time of war, where every man is enemy to every man; the same is consequent to the time, wherein men live without other security, than their own strength, and their own invention shall furnish them withal. In such condition, there is no place for industry; because the fruit thereof is uncertain: and consequently no culture of the earth; no navigation, nor use of commodities that may be imported by sea; no commodious building; no instruments of moving, and removing, such things as require much force; no knowledge of the face of the earth; no account of time; no arts; no letters, no society; and which is worst of all, continual fear, and danger of

---

87. Gottlieb, *De ortodoxe*, 2022, 88–91.

88. Oredsson, *Gustaf II Adolf*, 2007, 190ff.

89. Ericson, *Svenska knektar*, 1999, 258–261.

90. Thomas Hobbes, *Leviathan*. Harmondsworth: Penguin, 1651/1968, 186.

violent death; and the life of man, solitary, poor, nasty, brutish, and short.

Selv om man eksempelvis hos Grimmelshausen⁹¹ og i historikeren Peter Englund's romaner⁹² om svenskere i Trediveårskrigen og senere kan finde aspekter af denne mareridtsagtige beskrivelse, synes Hobbes' individualisme på ingen måde at svare til den mere kollektive oplevelsesverden, som mennesker i husholdsstaten befandt sig i. Noget ganske parallelt ser vi i den danske historiker Lars Christensens omfattende gennemgange af Karl Gustav-krigene 1657–60 og Store Nordiske Krig.⁹³ Mennesket, soldaten, kvinden og barnet levede i roden ("roten"), i den enkelte, men fælles husstand, delt med andre husstande. Hobbes synes snarere at udtrykke livet i eksil, for hans vedkommende i Frankrig i 1640'erne, men ikke engang svenske soldater tilfangetagne i fjerne sibiriske arbejdslejre befandt sig i denne ensomhed. Faren, frygten og risikoen for den bratte afslutning af livet var selvfølgelig langt mere udbredt, end vi kender det i nutidens velfærdssamfund, hvor døden synes udsat til efter alderdommen – hvis vi ser bort fra mange millioner flygtninges, palæstinenseres, russeres eller ukraineres liv. Men som det udtryktes i prædikenerne, var livet og døden i Guds hænder. Evigheden var en fortsættelse af det timelige.

Derfor var straf egentlig unødvendig, hvis man gennem præster og officerer kunne motivere soldaterne på anden vis. I løbet af 1600-tallet og specielt efter den svenske kirkelov af 1686 indgik et stadig større semantisk potentiale til afretningen af soldaternes sjæleliv. Lige som kirken, katekismen, hustavlen, præsten, lærdommen, læreren og skriften var den "sande", "rette", "rene", "uforfalskede", "fromme" tro væsentlige medier i kommunikationen om soldater. Hvilket også allerede var tilfældet for de undersåtter, der indgik i husstanden, torpet og roden samt husholdsstatens hele befolkning. "Den präst som hade de tåteste kontakterna med den indelte knekten var inte militärprästen utan sockenprästen."⁹⁴ Præsterne pålagdes folkbokføring, og parallelt hertil blev Colberts centraladministrative registrering af loyale embedsmænd i den franske embeds-

---

91. Grimmelshausen, *Simplicius*.

92. Englund, *Poltava*, 1989; Englund, *Ofredsår*, 1997.

93. Lars Christensen, *Svenskekrigene 1657–1660. På kanten af udslettelse*. København: Kristeligt Dagblads Forlag 2019.

94. Ericson, *Svenska knektar*, 1999, passim, 242.

estat afgørende for statens ræson, når den skulle finde ud af, hvem den loyalt kunne trække på, herunder ikke mindst, hvor mange den kunne støtte sig på.⁹⁵

Man kan uden videre gå tilbage til korstogene for at finde omfattende belæg for, at krig og drab legitimeredes i religion, også i kristen religion.⁹⁶ I nyere tid er koblingen fra det korte jordiske liv eller næsten rettere fra den jordiske død til en kamp om en legitimeret plads i det evige Guds-rige ganske påfaldende. I hvert fald i de nordiske stater, hvor man tilmed uden at hænge sig i ekstremer om teokrati kan tale om en "teokratisk enevælde" som Gudmundsson.⁹⁷ I trestandslæren blev monarken i Sverige også en del af den kirkelige stand og dernæst af krigerstanden som politisk stand for først i en tredje rolle at indtage en plads i en økonomisk funktion. Dette kan siges at være anderledes forfattet i det danske monarki, hvor husstandslæren for det første lægger op til standslighed og for det andet gør staten til en økonomisk skattestat, mens kameralstaten i eksempelvis Brandenburg-Preussen i større grad skaber en kobling mellem kameral (budgetmæssige) og militære funktioner.⁹⁸

Trestandslæren lægger op til en funktionel beskrivelse af kirke, politik og erhverv (*oikos*), mens krigens funktion unægtelig lægger stort beslag på den politiske funktion. Ligeledes kan man beskrive de statslige bud- getter som primært orienterede mod krigsudgifter og -indtægter.⁹⁹ Imid- lertid er legitimeringen heraf i høj grad religiøs, hvilket i hvert fald for krigene mellem de danske og svenske monarkier er paradoksalt, da der ikke var tale om konfessionskrige.

---

95. Jean-Baptiste Colbert, "Mémoire pour messieurs les maîtres des requêtes", i Louis Trenard (red.), *Les mémoires des intendants pour l'instruction du Duc de Bourgogne*. Paris: Bibliothèque nationale, 1664/1975; Gorm Harste, "The Improbable European State", i Robert Egnell & Peter Haldén (red.), *New Agendas in Statebuilding*. London: Routledge, 2013.

96. Jean Flori, *La guerre sainte. La formation de l'idée de croisade dans l'Occident*. Paris: Aubier, 2001.

97. Gudmundsson, *Konfessionell krigsmagt*, 2014, 159.

98. Hans Rosenberg, *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy: The Prussian Experience 1660–1815*. Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1958; Catherine B. A. Behrens, *Society, Government and Enlightenment*. London: Thames and Hudson, 1985.

99. Gabriel Ardant, "Financial Policy and Economic Infrastructure of Modern States and Nations", i Tilly (red.), *The Formation of National States*, 1975; Ladewig Petersen, *Magtstater i Norden*, 1984; Richard Bonney (red.), *Economic Systems and State Finance*. Oxford: Clarendon, 1995; Gorm Harste, *Kritik af krigens fornuft*, 2016, 415–483.

Reformation og revolutionering af konstitutionen konge/undersåt

De svenske og danske monarkier kunne begge hævdes at være skabt af dette luthersk-evangeliske konstitutionsforhold mellem undersåt og konge. Mennesker kunne være undersåtter i "Guds tjeneste" og som funktionel ækvivalent herfor i "kongens tjeneste" og derfor i "militærtjenesten". Dette gav en enorm autoritet til kongemagten og kobled *auctoritas* til *potestas*, agt til magt, på en helt ny måde, som kunne konkurrere med pavemagten. Der skabtes således andre konstitutionsforhold end det, der var i koblingen mellem pave og kejser, som den havde været konstitueret siden Gelasius 1. allerede før 500-tallet.¹⁰⁰

Afgørende var selvfølgelig, at dette såkaldte fyrstespejl kunne implementeres, og at autoriseringen kunne håndteres i den konkrete organisation af monarkiets magt. Dette blev netop foregrebet med fortællingen om, at Moselovens første tre bud lod sig omsætte i de mere jordiske næste syv bud som en retsorden. Man må ikke her forstå denne retsorden som en, der fra en fjern fortidig oprindelse lod sig udrulle, men som en, man i en omvendt fortælling fra en nutidig reformation og post-reformatorisk tidsalder kunne trække ind og anvende i autoriseringen af det svenske monarki, og som nok så aktuelt endda også anvendes af Vladimir Putin – eksempelvis i Kreml-talen 9.maj 2022 – i en kristen-ortodoks autorisering af Ukrainekrigen og det liv, soldaterne i den russiske kampagne i Ukraine sætter på spil. Når det i Johannesevangeliet hedder, at "I begyndelsen var ordet", er der således tale om en sen efterrationalisering, hvor man i nutiden, "die Neuzeit" som det hedder på tysk, genfortæller fortiden.¹⁰¹ Både i russisk ortodoksi, i dele af 'the American way of warfare', og i nazisternes doktriner siges det, at i begyndelsen var mordet: Kains mord på Abel, den stærkes mord på den svage.

---

100. Jeaninne Quillet, *Les Clefs du pouvoir au moyen âge*. Paris: Flammarion, 1972; Walter Ullmann, *Gelasius I. (492–496): Das Papsttum an der Wende der Spätantike zum Mittelalter*. Stuttgart, Hiersemann, 1981.

101. Netop den udlægning ser vi eksempelvis retsteoretisk præcist gennemført af den luthersk orienterede systemteoretiker og rets- og religionssociolog Niklas Luhmann i "In Anfang war kein Unrecht", i *Gesellschaftsstruktur und Semantik Band 3*. Frankfurt: Suhrkamp, 1989, som kritik af hans katolske modpol Carl Schmitt, der – i *Der Nomos der Erde*. Berlin: Duncker & Humblot 1950, – antager en oprindelig konstitution for retsforhold.

Indelningens konstitution skulle således militært også være gennemførlig. Mulighedsbetingelsen her ligger i den tilsyneladende usandsynlighed for det tidlige sammenfald mellem Reformationen og det, man i den historiske sociologi som nævnt kalder den militære revolution.¹⁰² Begge dele kan siges at have deres oprindelse i det, som Elizabeth Eisenstein kalder *The Printing Revolution*.¹⁰³ For en ordens skyld kan det her være på sin plads at definere, hvad jeg her vil kalde for en 'revolution'.¹⁰⁴ Man kan med en konceptualisering, der vel er formuleret i Niklas Luhmanns systemteori, dog langt bredere tale om 'revolutioner' i sociale systemer, når de i deres kommunikation anvender betegnelser eller koder i kommunikationen og derigennem selv kan kodificere, hvad der kaldes koder: Det forekommer, når skrift kan anvendes til at skrive om, hvad der, fx grammatisk, kaldes skrift; eller når 'ret', som i det, Harold Berman betegner som retsrevolutionen,¹⁰⁵ anvendes til at skabe ret til, at ret har ret; når magt magter at magte magt, fx i definitioner af magt osv.¹⁰⁶ Med andre ord accelererede trykpressen brugen af trykte skrifter på en næsten eksplosiv måde under Reformationen og førte også til optrykningen af teologiske kampskrifter som eksempelvis Martin Luthers.¹⁰⁷ Men den samme acceleration skete også i de militære manualer om brug af skydevåben, som tilmed kunne anvendes til at organisere religionskrigene så eksplosivt, som eksempelvis Erasmus fra Rotterdam¹⁰⁸ advarede imod. Sammenfaldet af disse tre og faktisk endnu flere – retlige, organisatoriske, videnskabelige – revolutioner førte til professionaliseringen af de selv samme funktionssystemer i sidste halvdel af 1500-tallet, hvilket også skabte det, der på engelsk kaldes for *an early modern state*, og som

---

102. Roberts, *The Military Revolution*, 1995.

103. Elizabeth Eisenstein, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. Jf. Luhmann, *Samfundets samfund*. København: Hans Reitzel, 2016, 248–256.

104. Gorm Harste, "The Big, Large and Huge Case of State-Building: Studying Structural Couplings at the Macro Level", i Alberto Febbrajo, Gorm Harste (red.), *Law and Intersystemic Communication: Understanding 'Structural Coupling'*. London: Ashgate, 2013.

105. Harold Berman, *Law and Revolution Vol. 1–2*. Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1983; 2004.

106. Gorm Harste, "Autopoietic Power" i *Cybernetics and Human Knowing* 24, nr. 2, 2017, 41–67.

107. El Kenz & Gantet, *Guerres et paix*, 2008.

108. Erasmus fra Rotterdam, *Skøn er krigen*, 1516/1984.

udgør grundelementet i Michael Roberts' beskrivelse af den administrative revolution, som Oxenstierna gennemførte i Sverige.¹⁰⁹ I Danmarks tilfælde undersøgte Troels Dahlerup¹¹⁰ kirkedisciplinen, kirketugten og visitationerne.

Koblingen mellem monarkiets administration og registreringen af undersåtterne var blevet et administrativt hovedtema for de væsentligste europæiske skrifter om det, der omtrent samtidig begyndte at blive kaldt statsræsonen, 'ragio di stato', som Boteros afhandling fra 1588 fremførte, og som slår igennem under Trediveårskrigen i propagandaen om kardinal Armand Richelieus og Axel Oxenstiernas transkonfessionelle samarbejde efter 1629.¹¹¹ Argumentationen er central i Jean Bodins indflydelsesrige hovedværk *Les six livres de la république*. På helt afgørende vis indgår koblingen teologisk, retlig og organisatorisk dogmatik i den danske enevælde med Kongeloven af 1665.¹¹² Her ses den lutherske strukturering af De Ti Bud i to indbyrdes forbundne dele med den autorisering, der gennem Bodins konstituering af monarkiets suverænitet og administration legaliserer det danske monarkis centraladministration.¹¹³

I Bodins værk, der er så berømt for dets påpegning af monarkiets suverænitet, er den centrale pointe og omdrejningsakse, at centraladministrationens greb om undersåtterne legitimeres af, at undersåtterne, 'les sujets', lige som Jesus Kristus må kunne acceptere, at deres timelige jordiske og dødelige betydning underkastes deres evige mening i form af Kristus,¹¹⁴ altså den rolle individet kan have i den kristelige korpsånd,

---

109. Harste, *Kritik af krigens fornuft*, 2016; Roberts, *Gustavus Adolphus*, 1973, 73–79.

110. Troels Dahlerup, "Den kirkelige disciplin i Danmark 1535–ca 1610", i Brohed, *Reformationens konsolidering*, 1990.

111. Cornette, *Le roi de guerre*, 1993; Armand Richelieu, *Testament Politique*. Paris: Complexe, 1638/1990.

112. Knud Fabricius, *Kongeloven*. København: Hagerups Forlag, 1920. Kersten Krüger, "Absolutismus in Dänemark: Ein Modell für Begriffsbildung und Typologie", i Ernst Hinrichs (red.), *Absolutismus*. Frankfurt: Suhrkamp, 1986. Stolleis, *Staat und Staatsräson in der frühen Neuzeit*, 1990. Gunnar Lind, "Den heroiske tid? Administrationen under den tidlige enevælde 1660–1720", i Ditlev Tamm (red.), *Dansk Forvaltningshistorie Bind 1*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2000.

113. Gorm Harste, "A Culture of Sovereignty", i Bo Kristian Holm & Nina Javette Koefoed (red.), *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018.

114. Rudolf Bultmann, *Jesus Christus und die Mythologie*. Hamburg: Furche Verlag, 1964, 94–95.

som den ytrer sig i monarkiets jordiske repræsentation af evigheden. Fra vugge til krukke skal mennesket følges til dørs og iagttages af monarkiets administrative repræsentant, nemlig kirken. Ligesom monarken i den senmiddelalderlige politiske teologi bestemmes af doktrinen om 'kongens to kroppe', hentet fra det kristologiske skel mellem den evige Kristus og den jordiske timelige og dødelige Jesus¹¹⁵. Det skel går igen eller re-præsenteres af skellet mellem kongens embede og den konkrete dødelige konge, idet også embedsmændene underlægges skellet mellem det evige embede og den timelige, udskiftelige embedsindehaver.¹¹⁶ Dette skel overføres nu til hele befolkningen og i særdeleshed til undersåtterne i form af skattebetalere og soldater, men også og ikke mindst til husstanden og dens reproduktion af forældre og børn. Gustav Adolf-historikeren Sverker Oredsson skriver herom, at "Soldaten kunde bli bättre i sitt värv genom en övertygelse att jordelivet är en kort tid, medan den följande tiden är oändlig. Liv och död står i Guds hand. Till himmelen kommer soldater och andra om tron är den rätta."¹¹⁷

Det er påfaldende, hvordan man kan følge virkningen af Jean Bodins kodificering af monarkiets administrative grundbestemmelser op igennem Europa. Fra at have været et transkonfessionelt kompromis – ja, Hegel ville have talt om en 'Aufhebung' – i de franske konfessionskrige mellem de centralistiske katolske fraktioner og de decentralistisk orienterede reformerte bliver Bodins, af Philipp Melanchthon inspirerede, monarkiske system til bærer af denne nye form for suverænitæt og "raison d'état", som det hed sig i datiden. Andre væsentlige tilføjelser uddyber aspekter af Bodins tilgang, inden den helt entrerer de nordiske monarkier. Frem for alt kan man nævne den i Leiden baserede professor i statsret Justus Lipsius' ligeledes kompromisorienterede forsøg på af fokusere embedsmandens disciplin ud fra, hvad Gerhard Oestreich beskriver som en neostoisk position.¹¹⁸ Og som en reaktion på de to tilgange Johannes Althusius' nok så calvinske pointering af den lokalt-administrative

115. Ernst Kantorowicz, *The King's Two Bodies: A Study of Medieval Political Theology*. New Jersey: Princeton University Press, 1957.

116. Harste, "A Culture of Sovereignty", 2018.

117. Oredsson, *Gustaf II Adolf*, 2007, 124–125.

118. Justus Lipsius, *Six Books of Politicks or Civil Doctrine*. London: Richard Field/Amsterdam: Theatrum Orbis, 1594/1970; Gerhard Oestreich, *Neostoicism and the Early Modern State*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.

folkelige suverænitet.¹¹⁹ Alle tre tilgange, Bodins, Lipsius', og Althusius', gør sig ifølge Nils Runebys udlægning¹²⁰ gældende i de danske og svenske fremstillinger af monarkiet som en husholdsstat, der i løbet af det westfalske systems 100-årige implementering fra Den Westfalske Fred i 1648 til Aachen-freden i 1748 ender med folkeretligt at kodificere 'staten' som den alment og universelt gældende territorialt afgrænsede suveræne form.

Slutbetragtninger

Hvor krigens vilkår fra og med Trediveårskrigen og op til Napoleonskrigene havde en noget nær absolut forrang og tog livet af op mod halvdelen af befolkningen i mange landsdele i Norden, blev specielt de svensk-finske og dansk-norske monarkier i det 20. århundrede set som verdens mest vellykkede stater.¹²¹ I 2021, før Ruslands invasion i Ukraine, var de fem nordiske lande rangeret blandt de syv med de "lykkeligste" befolkninger. Kun Nederlandene og Schweiz kunne blande sig.¹²² Som bekendt afhænger den slags analyse i høj grad af de anvendte kriterier. I denne bog har vi særligt hæftet os ved overgangene fra en disciplinerende, straffende og gammeltestamentlig fortolkning af det fjerde bud til forståelsen af det fjerde bud som et nådigt, omsorgsfuldt og næstekærligt bud i den nordiske religiøse forestilling og kommunikationskultur. Men forandringen er, som foreslået af den banebrydende tyske historiker Reinhart Koselleck,¹²³ sandsynligvis mere almen. Nina Witoszek peger komparativt for de nordiske lande endog på "a pastoral enlightenment".¹²⁴

---

119. Johannes Althusius, *Politik*. Berlin: Duncker & Humblot, 1601/2003; Otto von Guericke, *Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien*. Aalen: Scientia, 1880/1981.

120. Runeby, *Monarchia Mixta*, 1962.

121. Robert Egnell & Peter Haldén (red.), *New Agendas in Statebuilding*. London: Routledge, 2013.

122. Worldpopulationsreview (2022). Happiest Countries in the World 2022 (worldpopulationreview.com).

123. Reinhart Koselleck, *Kritik und Krise*. Frankfurt: Suhrkamp, 1959/1973, 6; "Sprachwandel und sozialer Wandel im ausgehenden Ancien régime", i *Begriffsgeschichten*, Frankfurt: Suhrkamp, 2006.

124. Nina Witoszek "Fugitives from Utopia: The Scandinavian Enlightenment Reconsidered", i Sørensen & Stråth (red.), *The Cultural Construction of Norden*, 1997, 74, 80.

Kommunikationskulturen og transformationen fra den arkane, hemmeligholdte statsræson til den ræsonnerende offentlighed kendes fra det, Jürgen Habermas¹²⁵ har kaldt den borgerlige offentlighed, der i Skandinavien slår fuldt igennem i 1900-tallet, men i Danmark allerede med N.F.S. Grundtvig samt højskole- og andelsbevægelserne og ligeledes i Sverige.¹²⁶ Forinden kan vi dog skimte en tilgang til det 'levende sprog', som Grundtvig besang, nemlig i selve betydningen af nadverens placering, hvor alle kan deltage såvel som iagttage. Ikke mindst ser vi det levende sprog i den nordiske sangkultur, hvor man kan deltage uden egentlig at forstå den tekst, der forkyndes. Den stiltiende tale muliggør her en universalisering af respekt, af samarbejde, af samvær samt af samtidighed og usamtidighed. Når Henrik Stenius kan sige, "at i begyndelsen var der ikke ordet, men institutionen", forstår han dette med registreringen af befolkningen som i den svenske kirkeordning af 1686, der førte til den første folketælling i verden¹²⁷. Går vi ind før den svenske deltagelse i Trediveårskrigen, ser vi en strikt disciplinerende koordination mellem militær registrering af soldater og sognepræsternes ovenfra påtvungne homogenisering og indrullering af loyalitet hos undersåtterne, som fx også afkrævet af provsten i Leksand, Elaus Terserus, påpeget af historikeren Sverker Arnoldsson "när prästerskapet försvarade krigspolitiken och därmed följande skatter och utskrivningar i Sveriges bygder."¹²⁸ Dette skete i beskrivelser af årets bønnedage med bönedagsplakater, men også i prædikerne med direkte fortællinger om papismens trusler og kejserens krigsmagt, som nærmede sig allerede i 1610'erne.

En mindst lige så væsentlig konsekvens af den lutherske forestilling om trestandslæren er, at den fortalte om synkroniseringen af oikos, polis og clericus, altså af borger- og bondelivet, det politiske liv og det åndeligt-kirkelige liv. I Sverige var borger- og bondestand dog adskilt i ordningen for rigsdagen, uden at den lutherske synkronisering af stænderne opløste

---

125. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, 1962; Gorm Harste, *The Habermas-Luhmann Debate*. New York: Columbia University Press, 2021, 127.

126. Arne Melberg, "Litteratur, samhälle och offentlighet på Almqvists tid", *Häften för kritiska studier* 10, nr. 1, 6–33, 1977.

127. Henrik Stenius, "The Good Life is a Life of Conformity", i Sørensen & Stråth, *The Cultural Construction of Norden*, 1997, 162.

128. Sverker Arnoldsson, "Krigspropagandan i Sverige före trettioåriga kriget", i Rystad, *Historia kring trettioåriga kriget*, 1963/1994.

princippet om loyalitet og dermed mulighederne for koordination og samarbejde. I alle de tilfælde blev menneskenes liv og aktiviteter helt ned på det lokale niveau en del af staten og samfundet som husstand. Den geopolitiske konflikt mellem de danske og svenske monarkier blev kun løst ved ikke mindst hollandsk mellemkomst; men i den konfessionelle konflikt viste det sig, at Danmark og Sverige havde samme interesser og ikke mindst interesser i at indrullere befolkningen. På det lange sigt viste det sig at skabe sammenlignelige hvis ikke parallelle muligheder for skabelse af moderne demokratiske velfærds- og retsstater.

Litteratur

- Adorno, Theodor & Max Horkheimer. *Dialektik der Aufklärung*. Frankfurt: Fischer 1944/1971.
- Althusius, Johannes. *Politik*. Berlin: Duncker & Humblot, 1601/2003.
- Andersen, Niels Åkerstrøm. *Borgerens kontraktliggørelse*. København: Hans Reitzels forlag, 2003.
- Anderson, Perry. *Lineages of the absolutist state*. London, Verso, 1979.
- Ardant, Gabriel. "Financial Policy and Economic Infrastructure of Modern States and Nations", i Tilly, Charles (red.). *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1975.
- Arnoldsson, Sverker. "Krigspropagandan i Sverige före trettioåriga kriget", i Göran Rystad (red.). *Historia kring trettioåriga kriget*. Falun: Wahlström och Widstrand, 1963/1994.
- Behrens, Catherine B.A. *Society, Government and Enlightenment*. London: Thames and Hudson, 1985.
- Bengedans, Johannes. *Krigskunst og kanoner: Kriegskunst und Kanonen*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 1450/2006.
- Berman, Harold. *Law and Revolution Vol. 1–2*. Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1983; 2004.
- Biloghi, Dominique. *Logistique et Ancien Régime. De l'étape royale à l'étape languedocienne*, Montpellier: CNRS, 1998.
- Bodin, Jean. *Les six livres de la république*. Aalen: Scientia 1576/1583/1961.

- Bonney, Richard. *L'absolutisme*. Paris: PUF, 1989.
- Bonney, Richard. *The European Dynastic States 1494–1660*, New Jersey: Oxford University Press, 1991.
- Bonney, Richard (red.). *Economic Systems and State Finance*. Oxford: Clarendon, 1995.
- Bourdieu, Pierre. "I statens ånd", i *Af praktiske grunde*. København: Hans Reitzel, 1997.
- Bourdieu, Pierre. "From the King's House to the Reason of State". *Constellations* II, nr. 1, 2004, 6–36.
- Bourdieu, Pierre. *Sur l'État. Cours au Collège de France 1989–2012*. Paris: Seuil, 2012.
- Bordes, Maurice. *L'administration provinciale & municipale en France au XVIIIe siècle*. Paris: SEDES, 1970.
- Brohed, Ingmar (red.). *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540–1641*. Oslo: Universitetsforlaget, 1990.
- Bultmann, Rudolf. *Jesus Christus und die Mythologie*. Hamburg: Furche Verlag, 1964.
- Büchert Netterstrøm, Jeppe. "Militær og civil i Danmark i 1400- og 1500-tallet", i Gunner Lind (red.). *Civilians at War from the Fifteenth Century to the Present*. København: Museum Tusculanums Forlag, 2014.
- Chaunu, Pierre. "L'État", i Ferdinand Braudel & E. Labrousse (red.). *Histoire économique et sociale de la France T. I, 1450–1660*. Paris: PUF, 1977.
- Christensen, Lars. *Svenskekrigene 1657–1660: På kanten af udslettelse*. København: Kristeligt Dagblads Forlag, 2019.
- Christensen, Lars. *Den danske drøm om revanche: Store Nordiske Krig 1700–1721*. København: Kristeligt Dagblads Forlag, 2021.
- Colbert, Jean-Baptiste. "Mémoire pour messieurs les maitres des requêtes", i Louis Trenard (red.). *Les memoires des intendants pour l'instruction du Duc de Bourgogne*. Paris: Bibliothèque nationale, 1664/1975.
- Cornette, Joël. *Le roi de guerre*. Paris: Payot, 1993.
- Dahlerup, Troels. "Den kirkelige disciplin i Danmark 1535–ca 1610", i Ingmar Brohed (red.). *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540–1641*. Oslo: Universitetsforlaget, 1990.

- Dahlgren, Stellan. "Karl XI", i Anders Florén, Stellan Dahlgren, Jan Lindegren, *Kungar och krigare*. Stockholm: Atlantis, 1997.
- Davies, Norman. *God's Playground. A History of Poland*. Oxford: Oxford University Press, 1981.
- Egnell, Robert & Peter Haldén (red.). *New Agendas in Statebuilding*. London: Routledge, 2013.
- Eisenstein, Elizabeth. *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Elias, Norbert. *Die höfische Gesellschaft*. Berlin: Luchterhand, 1933/1981.
- Elias, Norbert. *Über den Prozeß der Zivilisation Band 1–2*, Frankfurt: Suhrkamp, 1939/1976.
- Englund, Peter. *Poltava*. København, Lindhardt og Ringhof, 1988.
- Englund, Peter. *Ofredsår: Om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt*. Stockholm: Atlantis 1997.
- Erasmus fra Rotterdam. *Skøn er krigen kun for den uerfarne*. København: Gyldendal 1516/1984.
- Ericson, Lars. *Svenska knektar: Indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred*. Lund: Historiska Media, 1999.
- Ertman, Thomas. *Birth of the Leviathan: Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Esping-Andersen, Gøsta. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press, 1990.
- Fabricius, Knud. *Kongeloven*. København: Hagerups Forlag, 1920.
- Flori, Jean. *La guerre sainte. La formation de l'idée de croisade dans l'Occident*. Paris: Aubier, 2001.
- Foucault, Michel. *Sikkerhed, territorium, befolkning*. København: Hans Reitzels Forlag, 2008.
- Franz, Günter. "Trettioåriga krigets befolkningshistoriska följder", i Göran Rystad (red.). *Historia kring trettioåriga kriget*. Falun: Wahlström och Widstrand, 1963/1994, 115–145.
- Friedrichs, Johann. "Hofordnung Johann Friedrichs von Pommerns", i Bernd Roeck (red.). *Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung Band 4*. Stuttgart: Reclam, 1575/1996.

- Fukuyama, Francis. *Trust*. London: Hamilton, 1995.
- Fukuyama, Francis. *The Origins of Political Order*. London: Profile Books, 2011.
- von Gierke, Otto. *Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien*. Aalen: Scientia, 1880/1981.
- Glete, Jan. *Navies and Nations, 1500–1860*, Vol. 1–2. Stockholm: Almqvist, 1993.
- Gottlieb, Christian. *De ortodokse*. København: Vandkunsten 2022.
- Grimmelshausen, Hans Jakob. *Simplicius Simplicissimus*. München: Winkler, 1667/1967.
- Grotius, Hugo. *Le droit de la guerre et de la paix*. Paris: PUF, 1625/1999.
- Gudmundsson, David. *Konfessionell krigsmakt: Predikan och bön i den svenska armén 1611–1721*. Lund: Bibliotheca Historico-Ecclesiastica Lundensis, 2014.
- Habermas, Jürgen. *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Berlin: Luchterhand, 1962.
- Habermas, Jürgen. *Auch eine Geschichte der Philosophie Band 1–2*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2019.
- Harste, Gorm. "The Improbable European State", i Robert Egnell & Peter Haldén (red.). *New Agendas in Statebuilding*. London: Routledge, 2013.
- Harste, Gorm. "The Big, Large and Huge Case of State-Building: Studying Structural Couplings at the Macro Level" i Alberto Febbrajo, Gorm Harste (red.). *Law and Intersystemic Communication: Understanding 'Structural Coupling'*. London: Ashgate, 2013.
- Harste, Gorm. *Kritik af krigens fornuft: Et perspektiv på selvreferentielle systemer fra 11.–21. århundrede*. Aarhus: Aarhus Universitets Forlag, 2016.
- Harste, Gorm. "Professionalization of Transformation: From Knights to Officers in the Renaissance", i Peter Haldén & Peter Jackson (red.). *Transforming Warriors. The Ritual Organization of Military Force*. London: Routledge 2016, 66–68.
- Harste, Gorm. "Autopoietic Power", i *Cybernetics and Human Knowing*, vol. 24, nr 2, 2017, 41–67.
- Harste, Gorm, "A Culture of Sovereignty", i Bo Kristian Holm & Nina Javaette Koefoed (red.). *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018.
- Harste, Gorm. *The Habermas–Luhmann Debate*. New York: Columbia University Press, 2021a.

- Harste, Gorm. "Den lutherske arbejdsetik i Danmark", i Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm (red.). *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. København: Gads Forlag, 2021b.
- Hegel, Georg W.F. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. Frankfurt: Ullstein 1821/1972.
- Hobbes, Thomas. *Leviathan*. Harmondsworth: Penguin, 1651/1968.
- Holm, Bo Kristian, "Et nyt gudsforhold og dets konsekvenser", i Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm (red.). *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. København: Gads Forlag, 2021.
- Jouanna, Arlette. *La France du XVIe siècle, 1483–1598*. Paris: PUF, 1996.
- Jouanna, Arlette. *Le pouvoir absolu: Naissance de l'imaginaire politique de la royauté*. Paris: Gallimard, 2013.
- Kant, Immanuel. *Die Metaphysik der Sitten, Werkausgabe Band VIII*. Frankfurt: Suhrkamp 1798/1977.
- Kantorowicz, Ernst. *The King's Two Bodies. A Study of Medieval Political Theology*. New Jersey: Princeton University Press, 1957.
- Kaspersen, Lars Bo, *Danmark i Verden*. København: Hans Reitzels Forlag, 2008.
- Kaspersen, Lars Bo. "Stat og statsformer i Europas historie", i Lars Bo Kaspersen; Flemming Mikkelsen (red.). *Historisk Sociologi*. København: Forlaget Sociologi, 2004.
- Kaufmann, Thomas. *Dreißigjähriger Krieg und Westfälischer Friede. Kirchengeschichtliche Studien zur lutherischen Konfessionskultur*. Tübingen: Mohr, 1998.
- Kaufmann, Thomas. *Konfession und Kultur. Lutherischer Protestantismus in der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts*. Tübingen: Mohr, 2006.
- Kenz, David El & Gantet, Claire. *Guerres et paix de religion en Europe XVIe–XVIIe siècles*. Paris: Armand Colin, 2008.
- Knudsen, Tim (red.). *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 1999.
- Koefoed, Nina Javette & Bo Kristian Holm, "En luthersk autoritet i dansk enevælde", i Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm (red.). *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. København: Gads Forlag, 2021.
- Koselleck, Reinhart. *Kritik und Krise*. Frankfurt: Suhrkamp, 1959/1973.

- Koselleck, Reinhart. "Sprachwandel und sozialer Wandel im ausgehenden Ancien régime", i *Begriffsgeschichten*. Frankfurt: Suhrkamp, 2006.
- Kroener, Bernhard. *Les Routes et les Étapes. Die Versorgung des französischen Armeen (1635–1661)*. Münster: Aschendorff 1980.
- Krüger, Kersten. "Absolutismus in Dänemark: Ein Modell für Begriffsbildung und Typologie", i Ernst Hinrichs (red.). *Absolutismus*. Frankfurt: Suhrkamp, 1986.
- Ladewig Petersen, Erling (red.). *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser*. Odense: Odense Universitetsforlag, 1984.
- Ladewig Petersen, Erling. *Fra domænestat til skattestat*. Odense: Institut for Historie, 1974.
- Lind, Gunnar. "Den heroiske tid? Administrationen under den tidlige enevælde 1660–1720", i Ditlev Tamm (red.). *Dansk Forvaltningshistorie Bind 1*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2000.
- Lindegren, Jan. *Utskrivning och utsugning: Produktion och reproduction i Bygdeå 1620–1640*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1980.
- Lindström, Dag. "Civiliseringsprocessen – en konstruktion?" *Historisk tidskrift* 124, nr. 2, 2004, 261–272.
- Lipsius, Justus. *Six Books of Politicks or Civil Doctrine*. London: Richard Field/Amsterdam: Theatrum Orbis, 1594/1970.
- Lohse, Bernhard. "Das Konkordienwerk von 1580", i Verein für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte (red.). *Die Landessuperintendentur Lauenburg als nordelbischer Kirchenkreis*. Neumünster: Wachholtz, 1986.
- Lucinge, René de. *De la naissance, durée et chute des estats*. Genève: Droz, 1588/1984.
- Luhmann, Niklas. "Die Ausdifferenzierung der Religion", i *Gesellschaftsstruktur und Semantik Band 3*. Frankfurt: Suhrkamp 1989, 151–249.
- Luhmann, Niklas. "Staat und Staatsräson im Übergang von traditionaler Herrschaft zu moderner Politik", i *Gesellschaftsstruktur und Semantik Band 3*. Frankfurt: Suhrkamp, 1989, 65–148.
- Luhmann, Niklas. "Individuum, Individualität, Individualismus", i *Gesellschaftsstruktur und Semantik Band 3*. Frankfurt: Suhrkamp, 1989.
- Luhmann, Niklas. "In Anfang war kein Unrecht", i *Gesellschaftsstruktur und Semantik Band 3*. Frankfurt: Suhrkamp, 1989, 7–64.

- Luhmann, Niklas. "Öffentliche Meinung", i *Die Politik der Gesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp, 2000.
- Luhmann, Niklas. *Die Religion der Gesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp, 2000.
- Luhmann, Niklas. *Samfundets samfund*. København: Hans Reitzel, 2016.
- Luther, Martin. *Der Kleine Katechismus; Der Grosse Katechismus*, Weimarer Ausgabe 30/1 (1529/1910).
- Luther, Martin. *Von weltlicher Obrigkeit*, i *Luthers Werke*, band 2. Berlin: De Gruyter (1523) 1950.
- Lynn, John. *Women, Armies, and Warfare in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Machiavel, Nicolò. *L'art de la guerre*. Paris: Flammarion, 1521/1991.
- Maus, Ingeborg. *Zur Aufklärung der Demokratietheorie*. Frankfurt: Suhrkamp, 1992.
- Meinecke, Friedrich. *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*. München: Oldenbourg Verlag, 1924/1963.
- Melberg, Arne. "Litteratur, samhälle och offentlighet på Almqvists tid". *Häften för kritiska studier*, 1977.
- Mikkelsen, Flemming (red.). *Historisk Sociologi*. København: Forlaget Sociologi, 2004.
- Mukerji, Chandra. *Territorial Ambitions and the Gardens of Versailles*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Nilsson, Sven. "Politisk mobilisering i den svenska militärstaten". *Scandia* 60, nr. 2, 1994 / 2008, 115–154.
- de la Noue, François. *Discours politiques et militaires*. Genève: Droz 1587/1967.
- Oestreich, Gerhard. *Neostoicism and the Early Modern State*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- Oredsson, Sverker. *Gustav II Adolf*. Stockholm: Atlantis, 2007.
- Ouellet, Eric (red.). *New Directions in Military Sociology*. London: de Sitter, 2005.
- Oxenstierna, Axel. *Regeringsformen 1634*. Wikisource, 21 april, 2019.
- Parker, Geoffrey. *The Military Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

- Phillips, Andrew. *War, Religion and Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Pope Gelasius (494). "Letter of Pope Gelasius I to Emperor Anastasius I, year 494", i Enrique Gallego Blanco, *Relations between the Church and the State in the Middle Ages*. Madrid: Editions of the Western Magazine, Politics and Sociology Library, 1973.
- Porter, Bruce. *War and the Rise of the State*. New York: The Free Press, 1994.
- Quillet, Jeaninne. *Les Clefs du pouvoir au moyen âge*. Paris: Flammarion, 1972.
- Riley, Patrick. *Will and Political Legitimacy*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1982.
- Roberts, Michael. *Gustavus Adolphus*. London: Longman, 1973.
- Roberts, Michael. "The Military Revolution, 1560–1660", i Clifford Rogers (red.). *The Military Revolution Debate*. Boulder: Westview Press, 1995.
- Rogers, Clifford (red.). *The Military Revolution Debate*. Boulder: Westview Press, 1995.
- Rosanvallon, Pierre. *Le sacre du citoyen*. Paris: Gallimard, 1992.
- Rosenberg, Hans. *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy. The Prussian Experience 1660–1815*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1958.
- Rousseau, Jean-Jacques. *Du contrat social*, i *Oeuvres complètes T.2*. Paris: Seuil, 1762/1971.
- Runeby, Nils. "Barberei oder Zivilität? Zur Entwicklung einer organisierten Gesellschaft in Schweden im 17. Jahrhundert", i Göran Rystad (red.). *Europe and Scandinavia*. Lund: Lund Studies in International History nr. 18, 1983.
- Runeby, Nils. *Monarchia Mixta: Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden*. Stockholm: Svenska Bokförlaget, 1962.
- Schmitt, Carl. *Der Nomos der Erde*. Berlin: Duncker & Humblot, 1950.
- Sfez, Gérard. *Les doctrines de la raison d'État*. Paris: Armand Colin, 2000.
- Smith, Anthony. *Theories of Nationalism*. New York: Harper and Row, 1971.
- Stenius, Henrik. "The Good Life is a Life of Conformity", i Øystein Sørensen & Bo Stråth (red.). *The Cultural Construction of Norden*. Oslo: Scandinavian University Press, 1997.
- Stolleis, Michael. *Staat und Staatsräson in der frühen Neuzeit*. Frankfurt: Suhrkamp, 1990.

- Stybe, Svend Erik. *Fra folkevækkelse til enevælde af Guds nåde*. København: Berlingske Leksikon, 1975.
- Sørensen, Øystein & Bo Stråth (red.). *The Cultural Construction of Norden*. Oslo: Scandinavian University Press, 1997.
- Taylor, Charles. *A Secular Age*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2007.
- Thuau, Etienne. *Raison d'État et pensée politique à l'époque de Richelieu*. Paris: Albin Michel, 1966/2000.
- Tilly, Charles (red.). *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1975.
- Tilly, Charles. *Coercion, Capital, and the European States*. Oxford: Blackwell, 1992.
- Ullmann, Walter. *Gelasius I. (492–496): Das Papsttum an der Wende der Spätantike zum Mittelalter*. Stuttgart, Hiersemann, 1981.
- Uppsala Mötes Beslut (1593) https://sv.wikisource.org/wiki/Uppsala_mötes_beslut_1593.
- Warden Lee, R. "Grotius: The Last Phase, 1635–45". *Transactions of the Grotius Society*. Cambridge: Cambridge University Press, Problems of Public and Private International Law, Transactions for the Year 1945, vol. 31, 193–215.
- Weber, Max. "Den socialvidenskabelige og socialpolitiske erkendelses 'objektivitet'", i *Udvalgte Tekster Bind 1*, København: Hans Reitzels Forlag 1904/2003.
- Westrup, Morten & Frank Jørgensen. *Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848*. København: Dansk Historisk Fællesforening, 1982.
- Wetterberg, Gunnar. *Axel Oxenstierna: Makten och klokskapen*. Stockholm: Atlantis, 2013.
- Witoszek, Nina. "Fugitives from Utopia: The Scandinavian Enlightenment Reconsidered", i Øystein Sørensen & Bo Stråth (red.). *The Cultural Construction of Norden*. Oslo: Scandinavian University Press, 1997.
- Worldpopulationsreview (2022). *Happiest Countries in the World 2022* (worldpopulationreview.com).

Det lutherske hushold

*En samfundsform i
forskellige nordiske afskygninger*

NINA JAVETTE KOEFOED & URBAN CLAEISSON

Husholdet som nordisk model

Denne antologi er blevet bundet sammen af begrebet hushold. Vi har undersøgt, hvordan den måde, hvorpå husholdet blev centralt med Luthers teologi og Reformationen, prægede forestillingerne om hushold, normerne for hushold, husholdets praktiske liv og husholdet som udgangspunkt for statsdannelse i det tidligt moderne Norden. Det har vi gjort gennem en række bidrag, hvor vi har fremhævet, hvordan husholdet historisk set har fungeret integrerende på forskellige samfundsniveauer gennem gensidige pligter mellem husholdets medlemmer.

Husholdet var centralt i alle tidlig moderne europæiske stater, men med udgangspunkt i den teologisk centrale rolle, som husholdet fik i det lutherske Norden, har vi ment, at der var særlig grund til at undersøge den rolle, husholdet og husholdskulturen spillede for etableringen af husholdsstater her. Vi har arbejdet med et komparativt perspektiv på Danmark og Sverige, der har gjort det muligt at nuancere forståelsen af den indflydelse, som den lutherske teologi har haft, herunder hvordan organisering af stat og kirke har haft betydning for den måde, hvorpå teologien kunne få samfundsindflydelse. Det komparative element har bidraget til at tydeliggøre, hvordan vægtning af forskellige elementer og variationer af teologien og forskelle i konfessionskulturen har haft betydning for det aftryk, der er sat på samfundsudviklingen.

Variationer i et luthersk tema

Med udgangspunkt i det begreb om husholdskultur, der udvikles i Karin Hassan Janssons kapitel, har vi arbejdet med de teologisk prægede normer for husholdet, formidlet gennem katekismus og hustavle, som en kultur og en praksis frem for en fast ideologi. Jansson viser gennem en analyse af kirkehistoriker Hilding Pleijels banebrydende studie af hustavlens verden og den efterfølgende forskning i hustavlen inden for forskellige forskningstraditioner, hvordan Pleijels argument om hustavlen som en operationalisering af trestandslæren, der skabte et enhedssamfund, er blevet udfordret og diskuteret. Det er en pointe hos Jansson, at de magtrelationer, der har været i centrum for forskerens interesse, har været afgørende for vurderingen af hustavlens budskab og indflydelse.

Et af kritikpunkterne mod Pleijel har været hans manglende studier af praksis, men Jansson viser også, hvordan de traditioner, der kritiserer Pleijel for kun at studere et normativt, ideologisk niveau, også selv har leveret meget begrænsede studier af, hvordan hustavlens normer faktisk blev reflekteret i de tidlige moderne samfund. Som modtræk opdaterer Jansson forskningen i hustavlens verden gennem de studier af det tidlige moderne husholds sociale og kulturelle praksis, som nordisk og international kønsforskning i rigt mål har leveret gennem de sidste godt 30 år. Hvor den socialhistoriske tradition interesserede sig for magt i relationer imellem over- og underordnede stænder og de idehistoriske studier for, hvordan trestandslæren blev omsat i normative tekster, argumenterer Jansson for, at den kønshistoriske forskning gennem sine undersøgelser af magtordningen i husholdet og arbejdslivet viser, hvordan hustavlens normer om rettigheder og pligter, gensidighed og kobling mellem magt og ansvar gennemsyrede det tidlige moderne samfund. Kønsforskningen har med andre ord vist, hvordan hustavlenormerne prægede de tidlige moderne nordiske samfund, selvom hustavlen ikke har været fokus i eller udgangspunkt for undersøgelserne.

Janssons sammenfatning af forskningen i social og kulturel praksis i det tidlige moderne nordiske hushold viser, hvordan den patriarkalske magts legitimitet afhang af, at husbonden levede op til sine pligter og ikke misbrugte sin magt. Den viser, hvordan sociale forestillinger og forventninger var knyttet til individets placering i husholdet. Den under-

streger, hvordan de indre spændinger, ambivalensen og modsætningerne i hustavlen, som også forskningen af de normative tekster har peget på, blev spillet ud i praksis. Og den viser, hvordan hustavlens normer, frem for at være magthaverens ideologi, der blev brugt til at disciplinere undersåtterne og støde sammen med deres værdigrundlag, blev brugt som argument af både overordnet og underordnet med forskelligt fokus og vægtning, og hvordan konflikter i husholdet blev håndteret, uden at husholdet som institution blev betvivlet.

Ud over at bidrage til forståelsen af hustavlens verden med studier af praksis, betoner Jansson, hvordan de køns- og kulturhistoriske studier af de tidlig moderne hushold kan bidrage med et fokus på kultur frem for ideologi. Kultur, forstået som løse ideer og normer, åbner for forskellige fortolkninger med forskellige anvendelsesmuligheder for forskellige grupper. I forlængelse heraf udvikler Jansson begrebet "husholdskultur", som hun argumenterer for var et system og en praksis, der havde sit grundlag i de normer og forestillinger, som bl.a. blev udtrykt i hustavlen, men som samtidig var i konstant forandring. Det var ikke en statisk ideologi, og den tjente ikke kun øvrighedens interesser. Studier af praksis viser også, at de tre stænder ikke var adskilte, men greb ind i hinanden gennem forskellige 'faderfigurer' og øvrigheder, og at også madmoren kunne udøve den faderlige magt. Det tidligt moderne patriarkat var et forældrevælde. I husholdskulturen møder hustavlens normer menneskets handlinger, beskrivelser og bedømmelser i en kontinuerlig fortolkningsproces om det rigtige og det forkerte.

I forlængelse af Janssons historiografiske bidrag og udvikling af begrebet om husholdskulturen undersøger de andre bidrag i bogen, hvordan et fælles normsæt for husholdets sociale relationer og forpligtelser, der var præget og formet af den lutherske hustavle, blev udgangspunkt for forhandlinger og en dynamisk husholdskultur på forskellige niveauer. Dermed blev både hushold og husholdskultur centralt for den tidlig moderne nordiske statsdannelse, som vi har betegnet husholdsstaten. En central pointe i brugen begrebet husholdsstaten er at trække begrebet om husholdskultur som praksis, forhandling og dynamik med udgangspunkt i samme normkompleks op på statsniveau. Vores forståelse af husholdsstaten bygger altså på en forståelse af trestandslæren (og dermed hustavlens verden), hvor det fjerde bud og husholdet er det centrale,

og husstanden er grundlag for at forstå de to andre stænder, der spejler husstandens forældre–barn-relation. Hos Luther bliver de tre stænder forstået ud fra det kristne bud om næstekærlighed (elsk din næste som dig selv) og det fjerde bud om at ære sin far og sin mor. Derigennem bliver forældreforholdet normen for ethvert autoritetsforhold. Husholdstaten tillader, at de sociale mekanismer i samfundet synkroniseres ud fra forståelsen af husstandens autoritetsforståelse, gennem de to andre stænder.

Eksempel på hushold i forskellige former

Det komparative perspektiv på Danmark og Sverige har som nævnt gjort det muligt for os at spore både fælles karakteristika ved en nordisk konfessionskultur og variationer inden for denne. Et af de steder, hvor det bliver tydeligt, at der er variationer inden for såvel den lutherske teologi som i fortolkningen og brugen af denne, er i Urban Claessons bidrag. Claesson nærlæser en svensk og en dansk udlægning af *Luthers Lille Katekismus* i et både teologisk og kirkehistorisk perspektiv og med fokus på husholdet. Husholdet formuleres på flere forskellige måder i *Luthers Lille Katekismus*. Som skabelsens fader fremstår Gud i første bud som den, man skal elske og frygte over alt andet. I fjerde bud om at hædre sine forældre reguleres relationerne i det menneskelige hushold gennem lydighedsplicht og omsorg. I den første trosartikel og den fjerde bøn i Fadervor om det daglige brød fremstår Gud Faders omsorg som et forbillede for de jordiske forældre. Det himmelske og det jordiske forældreskab hænger altså sammen. I hustavlen tegnes endelig tre store stænder, lærerstanden, regeringsstanden og husstanden, som alle tre var organiseret med overordnede og underordnede efter samme principper som husholdet.

Claesson viser gennem sine teologiske analyser, hvordan de to katekismeudlægninger har forskellige udgangspunkter for forældreskab og barndom i undervisningen. Hertil knytter sig forskellige forståelser af både autoriteternes opgave og Guds placering i verden. Claesson tydeliggør, hvordan kirkens rolle i forhold til staten i henholdsvis Danmark og Sverige ikke alene har betydning for, hvordan den samme teologiske tekst (katekismen) udlægges, men derigennem også for husholdets funktion og for samfundsstrukturen. Danmark var i perioden præget af et

stabilt kongedømme, hvor adlen havde repræsentation på regionalt og lokalt niveau. Samtidig betød manglen på en selvstændig kirke, at ansvaret for den rette lære lå hos kongen og hans lokale repræsentanter. Sverige var et rige med flere magtcentre på forskellige niveauer og havde en kirke med en mere selvstændig organisering med sogneråd (*sockenstämmor*) og rigsdagens præstestand. Her kunne også husbonden være politisk, med repræsentant i både sogneråd og rigsdagens bondestand, og han blev forstået som husholdets lærer. Det afspejler sig ifølge Claesson i, at det kirkelige og husholdsbaserede forældreskab blev dominerende i den svenske katekismeforklaring, mens barnet og barndommen blev det centrale i den danske. Lige så interessant er det, at begge katekismeforklaringer er enige om at lægge mere vægt på kvindens rolle i husholdet, end Luther selv gjorde. Det stemmer overens med det syn på patriarkatet som forældreskab, som Jansson fremhæver i den nordiske forskning i det tidlige moderne hushold.

Claessons kapitel viser, hvordan 1600-tallets lokale danske og svenske katekismeforklaringer fremstillede husholdets rolle forskelligt og dermed gennem undervisningen også prægede den normative forståelse af husholdet forskelligt i de to konfessionskulturer. Det bliver altså tydeligt hos Claesson, at barnet og barndommen tillægges større betydning i den danske katekismetekst, mens forældreskabet betones stærkere i det svenske eksempel. Det kan kobles til det billede, Nina J. Koefoed tegner i det følgende kapitel om tugthuse og ukristelig adfærd. I Danmark blev husholdet realiseret gennem et højere samfunds niveau, og godsstrukturen udgjorde et system af store hushold mellem kongens og det lille hushold. Koefoeds bidrag viser, hvordan det enkelte lille hushold kunne henvende sig til øvrigheden og derigennem tugthuset, hvis hustavlens normer for det gode hushold ikke kunne opretholdes. Samtidig viser tilbud om skoleundervisning i den grundlæggende børnelærdom i form af katekismen, at det blev betragtet som statens ansvar at alle indbyggere, alle kongens 'børn', blev oplært i den rette tro. Dermed var husholdets ansvar, disciplin og undervisning organiseret på et højere niveau end det enkelte hushold i Danmark. Det kan give en nøgle til at forstå, at det i de danske katekismer virker til at være mere sædvanligt at fremstille læseren som et barn i et større hushold. I Sverige var store hushold i form af godser mere usædvanlige, og de enkelte mindre hushold fik større selvstændigt

ansvar for både forældredisciplin og katekismeundervisning. Det var det lille husholds eget ansvar, at katekismen blev læst og indlært. Denne forskel mellem de to lande kan samtidig belyse, hvorfor forældreskabet blev betonet stærkere i svenske lærebogstekster.

For at konkretisere og fordybe ræsonnementet: Koefoed tegner et billede af, hvordan staten i 1700-tallet greb ind for at genoprette den rette orden, når danske familier og hushold var i krise. Når det enkelte hushold ikke kunne holdes sammen på grund af et enkelt medlems afvigende opførsel og manglende lydighed, trådte staten ind for at korrigere. Her ser vi, hvordan husholdskulturen blev realiseret i det enkelte hushold, ved at kongemagten og øvrigheden overtog forældreansvaret fra de mindre hushold gennem en løbende forhandling med husholdets medlemmer om konkretiseringen og vægtningen af de normer, der skulle overholdes, og som kunne kategoriseres som kristne over for adfærd, der blev kategoriseret som ukristelig. Koefoed viser, hvordan hustavlens normer for autoriteternes ansvar i husholdet i form af at mandligt ansvar for at forsørge og et kvindeligt ansvar for god husførelse var centralt i vurderingen af det gode kristne liv og en del af forhandlingen om husholdskulturen i praksis mellem de forskellige stænder og autoriteter. Samtidig viser hun, at reguleringen af det kristne liv i ægteskabet ikke kun handlede om at sikre, at seksualiteten blev holdt inden for ægteskabet, men at uhæmmet indtag af alkohol også blev forstået som et brud på det sjette bud, du må ikke bedrive hor – og at reguleringen af det kristne liv i øvrigt også handlede om at overholde de andre bud, der dermed også skal tænkes med som en del af den tidlige moderne husholdskultur og husholdsstat. Sammenlignet med tilsvarende tilfælde i det svenske materiale ser vi, at staten i Sverige snarere opmuntrede og formanede familiehusholdet til at opretholde sit eget forældreskab på en mere effektiv måde, fx gennem øget tugt inden for det berørte hushold. Det viser nuancerne i forventningerne til, hvordan husholdets autoriteter udøvede sit forældreskab, og hvordan husholdet interagerede med de andre to stænder.

Denne forskel i, hvordan husholdstanken blev realiseret på forskellige niveauer, udgør det, vi i antologien betragter som en variation over et luthersk tema. De to store nordiske riger delte samme lutherske konfession. Fælles er også, at 1600-tallet fremstår som det århundrede, hvor det bliver en selvfølge i begge rigerne at forsøge at virkeliggøre den lu-

therske samfundsmodel. Men den fælles lutherske forestilling om husholdet blev altså realiseret på forskellige måder. I Bo Kristian Holms og Gorm Harstes bidrag analyseres det lutherske hushold på mere overordnede niveauer som udtryk for husholdsstater. Bo Kristian Holm tydeliggør den lutherske autoritetsforståelses specielle forudsætninger i Norden, uden for Det Tysk-romerske Rige. Han viser, hvordan staten mere grundlæggende etablerede et stort integreret hushold i Danmark, mens en selvstændig kirke, en bevaret standsrigsdag og lokalt kirkeligt selvstyre (i de tidligere nævnte sogneråd) skabte et magtmæssigt mere varieret samfund i Sverige. Forenklet kan vi med Holm påstå, at den lutherske husholdsskat fik en mere strømlinet udformning i Danmark sammenlignet med Sverige. Den nordiske husholdsskat tager hos Holm udgangspunkt i den lutherske forståelse af autoriteten, der indgår som et element i konfessionskulturen med betydning for statsopbygningen. Det er en forestilling om en af Gud foreskreven social orden, hvor konge og øvrighed får et langt større ansvar for både kirke og socialforsorg. Samtidig viser han, hvordan de luthersk prægede kongeidealer får lov at virke længst tid uforstyrret i Danmark, og hvordan Bugenhagen bragte kirken i Danmark mere i overensstemmelse med Wittenberg.

Holm foreslår i sit bidrag, at det lutherske autoritetsbegreb ses som en central del af den nordiske konfessionskultur, hvilket er med til at adskille den fra den tyske, lutherske konfessionskultur, som Thomas Kaufmann har analyseret. En anden forskel er fraværet i Norden af den teologiske stridskultur, som Kaufmann ser som central for den tyske konfessionskultur. Det lutherske autoritetsbegreb kom til at stå mere centralt i de nordiske riger, fordi der her ikke var nogen autoritet over kongen (andet end Gud), som tilfældet er i Det Tysk-romerske Kejserrige. Det er en central pointe hos Holm, at der i begge de nordiske riger var en fælles tilgang til husholdstaten, som – båret af autoritetens guddommelige ansvar for det fælles bedste og på trods af forskellig organisering af staten – skabte forskellig baggrund for udviklingen af lutherske kongeforestillinger. Holm trækker her på sin tidligere forskning, hvor han har vist, at det lutherske fyrsteideal er anti-machiavellisk og i stedet præget af et stoisk herskerideal forenet med gammeltestamentlige kongeforestillinger og udlægninger af det fjerde bud. Gennem sine analyser af svenske kongeforestillinger i officielle taler og dokumenter viser

han, hvordan der i praksis trækkes på disse traditioner i etableringen af et kongeideal, hvor kongen fremstilles som en husfader, hvilket bidrager til at etablere en husholdskultur på statsniveau. Vi ser hos Holm, hvordan forhandlingen om kongeideal og kongens opgaver er udtryk for husholdskultur på statsniveau på samme måde som de forhandlinger, Jansson peger på præger husholdskulturen i det enkelte hushold. Holm viser her, hvordan de sociale forestillinger om magten og magtens formål etableres i spillet mellem magthaverne og befolkningen.

Holm viser også, hvordan variationen i den teologiske indflydelse fra lutherdom kan understøtte forskellige samfundsorganiseringer og -idealer. Sverige blev fx fortrinsvis påvirket af den tidlige reformationens teologi gennem Olaus Petri, mens Danmark i højere grad blev påvirket af den senere reformation gennem Bugenhagen. Samtidig spiller tanker om øvrighedens ansvar for det fælles bedste en vigtig rolle for kongeforestillingerne i både det danske og det svenske monarki. Begge traditioner ser kongens ansvar for *cura religionis* som centralt, men hvor *cura religionis* kun er forkyndelsen hos Petri, ansvaret for at Guds ord prædikes rent, er det hos Bugenhagen også troens gode gerninger som fattigforsorg og skole. Selvom den svenske kirkeordning fra 1571 også nævner kongens ansvar over for undersåtternes timelige gavn sammen med omsorg for deres evige gavn og velfærd – og den rette religion og guddommelige ære, er forskellen i forståelsen af *cura religionis* en vigtig understregning af betydningen af at undersøge ikke kun, hvorvidt et bestemt begreb bruges i forskellige sammenhænge, men også i hvilken betydning og med hvilket indhold det bruges.

Den nordiske husholdsstat som organisationsprincip

Gorm Harste bidrager med yderligere perspektiver på, hvordan de forskellige riger havde forskellige forudsætninger for at skabe husholdsstater. Han tager udgangspunkt i de tidlige moderne nordiske stater som militærstater og argumenterer for, at det i høj grad var Reformationen og den organisering af kirken, der fulgte, som underbyggede udviklingen af militærstaten organisatorisk og samtidig legitimerede den og skabte tilslutning til dens projekt. Harste viser, hvordan kirkens organisering i

de nordiske lande blev en mulighedsbetingelse for militærstatens fremvækst, bl.a. gennem udviklingen af befolkningsstatistik og lægdsruller, som var organiseret af præsterne. Samtidig var husholdet den enhed, der var grundlaget for udskrivningen af soldater i Sverige ved, at samlinger af hushold stillede soldater, dvs. at de mindre og mere selvstændige hushold i Sverige etablerede grundlaget for et militært inddelingsværk. Harste fremstiller husholdsslaterne efter Reformationen som knyttet til det samarbejde, der var inden for det enkelte hushold og imellem husholdene samt i sogne, landsdele og i hele landet. Det er det samme samspil mellem hushold og øvrigheder uden for husholdet som fx ses i Koefoeds bidrag.

Trestandslæren bliver vigtig som organisationsprincip i Harstes analyser. Det udtrykkes bl.a., ved at trestandslæren er det, der muliggør synkronisering mellem stænderne – både i form af autoritetsbegreb og tilhørsforhold. Harste understreger som Holm det autoritetsbegreb, der tager udgangspunkt i det fjerde bud, der i den nordiske religiøse forestilling og kommunikationskultur bliver et nådigt, omsorgsfuldt og næstekærligt bud og dermed lægger vægt på forældreskabets forpligtelser i Guds sted. Det har bl.a. betydning for forståelsen af mennesket som undersåt i Guds – og kongens – tjeneste. Også militærtjeneste. Men det har også betydning for soldaternes tilhørsforhold i alle stænder – både i det hjemlige hushold, i kirkestanden og trosfællesskabet og i felten gennem lydighed mod kongen. Harstes argument er, at der gennem tilhørsforholdet i alle tre stænder skabes en synkronisering af borger- og bondelivet i husholdet, det politiske liv og det åndeligt-kirkelige liv.

Trestandslæren bliver også vigtig som element i *Luthers Lille Katekismus*, der sammen med nadveren og salmer ses som centrale elementer i den konfessionskultur, der er motiverende og legitimerende for de soldater, der er i krig. Harste fremhæver, hvordan de svenske feltpræster søgte at skabe en konfessionel identitet, bl.a. bygget på andagt og bøn – og på et mere overordnet niveau, hvordan legitimeringen og autoriseringen af de nordiske kampagner ofte trak på lutherske legitimeringer. De stærke, tidlig moderne, nordiske militærstater var altså dybt afhængige af den lutherske husholdskultur og den organisering og legitimering, der fulgte. Harste er ikke i tvivl om, at de aspekter, der skabte militærstaten, også bidrog til udviklingen frem mod nutidens demokratier. Han trækker linjerne frem til nutiden ved at eksemplificere, hvordan den seneste

pandemikrise 2020–2022 viste Danmark som mere magtkoncentreret sammenlignet med Sverige, som var mere præget af magtdeling.

Samlet har bogen vist det tidlig moderne nordiske hushold som husholdskultur – også på statsniveau, med hustavlens normer som udgangspunkt for dynamik og forhandlinger for både over- og underordnede. Den har arbejdet med trestandslæren som formet af det fjerde bud i en bred luthersk forståelse af gensidige sociale pligter. Forældreskabet er i den forståelse en gennemgående autoritetsnorm – det himmelske forældreskab bliver en norm for det jordiske forældreskab, og det biologiske for andre autoritetsforhold. Det er her centralt, at det lutherske autoritetsbegreb bliver en del af nordisk konfessionskultur. Endelig har bogen vist en sammenhæng mellem samfundsstruktur, udlægning af *Luthers Lille Katekismus* samt vægtlægning af forskellige elementer af hans teologi og endelig forskelle i konfessionskulturer, der er med til at skabe variation inden for det lutherske tema.

II. Ny följd (New Series).

Editores:

Gunnar Westin (1–10), Sven Göransson (11–30), Ingun Montgomery (31–41),
Harry Lenhammar (42–50), Ruth Franzén (51–58), Oloph Bexell (59–79) och
Urban Claesson (80–)

1. Sven Göransson, *Ortodoxi och synkretism i Sverige 1647–1660*. 1950.
2. Sverker Ölander, *Anton Niklas Sundberg intill ärkebiskopstiden*. 1951.
3. Sven Göransson, *De svenska studieresorna och den religiösa kontrollen. Från reformationen till frihetstiden*. 1951.
4. Allan Sandewall, *Separatismen i övre Norrland 1820–1855*. 1952.
5. Sven Göransson, *Den synkretistiska striden i Sverige 1660–1664*. 1952.
6. Henrik Gladh, *Lars Vilhelm Henschen och religionsfrihetsfrågan till 1853*. 1953.
7. Allan Sandewall, *Separatismen i övre Norrland efter 1855*. 1954.
8. Arne Palmqvist, *Die römisch-katholische Kirche in Schweden nach 1781. I. Das apostolische Vikariat 1783–1820*. 1954.
9. Martin Gidlund, *Kyrka och väckelse i Härnösands stift från 1840-talet till omkring 1880*. 1955.
10. Tore Heldtander, *Prästtillsättningar i Sverige under stormaktstiden. Tiden före kyrkolagen 1686*. 1955.
11. Sven Göransson, *Den europeiska konfessionspolitikens upplösning 1654–1660. Religion och utrikespolitik under Karl X Gustav*. 1956.
12. Arne Palmqvist, *Die römisch-katholische Kirche in Schweden nach 1781. II. Das apostolische Vikariat 1820–1873*. 1958.
13. Sven Göransson, *Folkrepresentation och kyrka 1809–1847*. 1959.
14. Theodor Freeman, *Pehr Säve och Johan Niclas Cramér. Studier i den religiösa rationalismen i Visby stift*. 1965.
15. *Från gammallutherdom till nyprotestantism. Studier tillägnade Hilding Pleijel*. 1965.
16. Ingemar Björck, *Tradition och förnyelse. Pastorat och präster i Visby stift 1800–1920. En strukturstudie*. 1967.
17. *Från Ansgar till radiokyrkan*. 1970.
18. Sven Göransson, *Kyrkohistorisk orientering*. 1970.

19. *Från reformation till enhetssträvanden. Forskningshistorisk översikt från Kyrkohistoriska institutionen i Uppsala 1956–1970.* 1970.
20. Sven Göransson, *Kyrkan och världskrigen.* 1972.
21. *Birgitta och hennes tid.* 1973.
22. Per Erik Gustafsson, *Hans Henrik von Essen på Tidaholm. Högreståndsväckelse och socialt ansvar i ett begynnande industrisamhälle.* 1974.
23. Harry Nyberg, *Från väckelsemiljö till kyrkomedvetande i kyrkokris. En studie i Nils Lövgrens utveckling 1852–1896/98.* 1975.
24. *Religion och kyrka i 1930-talets sociala kris.* Red. Ragnar Norrman. 1976.
25. Karl Axel Lundquist, *Organisation och bekännelse. Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen och Svenska kyrkan 1890–1911.* 1977.
26. Carl-Erik Sahlberg, *Pingströrelsen och tidningen Dagen. Från sekt till kristet samhälle 1907–63.* 1977.
27. Carl-Eber Olivestam, *Idé och politik. De politiska partierna – skolan och kristendomen. En studie i svensk skolpolitik under 1940-talet.* 1977.
28. Alvin Isberg, *Svensk mission och kyrklig verksamhet i Estland 1873–1943.* 1978.
29. Lennart Tegborg, *Församlingen – vision och verklighet.* 1978.
30. *The Church in a Changing Society.* CIHEC-Conference in Uppsala 1977. 1978.
31. Henry Wiklund, *Predikant Pastor Präst. Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens samfundsproblematik 1940–1972.* 1979.
32. Erik Esking, *John Bunyan i Sverige under 250 år. 1727–1977.* 1980.
33. Sven Hansson, *Uppsalateologerna och Svenska kyrkan 1840–1855.* 1980.
34. Birgitta Rengmyr, *Personlighetens sakrament. Lydia Wahlströms författarskap och tänkande i religiösa och kyrkliga frågor 1900–1925.* 1982.
35. *Predikohistoriska perspektiv. Studier tillägnade Åke Andréén.* 1982.
36. Karl Axel Lundqvist, *EFS i demokratins tidevarv. Utvecklingen som inomkyrklig rörelse 1918–1927.* 1982.
37. *Kyrkohistorisk årsskrift 1900–1980. Systematiskt register utarbetat av Ragnar Norrman.* 1983.
38. Anders Bäckström, *Religion som yrke. En studie av de svenska prästkandidaternas bakgrund och rolluppfattning vid 1970-talets slut.* 1983.
39. Lars Samuelsson, *Väckelsens vägar. Pingströrelsens framväxt i Lycksele och Arvidsjaur socknar fram till ca 1940.* 1983.
40. Hjalti Hugason, *Bessastadaskolan. Ett försök till prästskola på Island 1805–1846.* 1983.

41. Harald Wejryd, *Från konventikel och väckelse till friförsamling och denomination. En skildring av Den fria missionens i Finland uppkomst och utveckling fram till 1890*. 1984.
42. Ragnar Norrman, »På det övriga prästerskapets bekostnad«. *Den utökade tjänsteårsberäkningen i Sverige i författningar, debatt och praxis 1809–1850*. 1986.
43. Carl-Eber Olivestam, *Idé och politik II. De politiska partierna – skolan och ideologin. Mellan två skolreformer 1950–1962*. 1986.
44. Björn Svärd, *Väckelsen i lokalsamhället. Individ, förening, församling i Kumla 1865–1905*. 1987.
45. Ingmar Gustafsson, *Fred och försvar i frikyrkligt perspektiv 1900–1921. Debatten inom Svenska Missionsförbundet*. 1987.
46. Tore Nyberg, *Birgittinsk festgåva. Studier om Heliga Birgitta och Birgittinorden*. 1991.
47. Gunnar Appelqvist, *Luthersk samverkan i nazismens skugga. Sverige och Lutherakademien i Sondershausen 1932–1945*. 1993.
48. Harry Lenhammar, *Genom tusen år. Huvudlinjen i Nordens kyrkohistoria*. 1993.
49. Carl F. Hallencreutz och Sven-Ola Lindeberg (utg.), *Olaus Petri – den mångsidige svenske reformatorn*. 1994.
50. Carl-Erik Sahlberg, *Pingströrelsen, kyrkorna och samhället: en studie kring tidningen Dagen 1964–1974*. 1996.
51. Kjell O. Lejon, *Gravhällarna i Uppsala domkyrka – och människorna under dem. Ett stycke kultur- och kyrkohistoria*. 1996.
52. *Kyrkohistorisk årsskrift 1900–2000. Register utarbetat av Ragnar Norrman*. 2000.
53. Sven Thidevall, *Kampen om folkkyrkan: ett folkkyrkligt reformprograms öden 1928–1932*. 2000.
54. Cecilia Wejryd, *Läsarna som brände böcker. Erik Jansson och erikjansarna i 1840-talets Sverige*. 2002.
55. Björn Svärd, *Tron i ett kyrkohistoriskt författarskap. Exemplet Sven Göransson*. 2003.
56. Sven Thidevall, *När kartan inte längre stämmer. Svenska kyrkans församlingssyn i ett samtidshistoriskt perspektiv*. 2003.
57. Sven Thidevall, *Folkkyrkans tid. Församlingsinstruktionerna berättar*. 2005.
58. Cecilia Wejryd, *Svenska kyrkans syföreningar 1844–2003*. 2005.

59. Björn Svärd, *Med sikte på reform. Ett studium av förförståelsens funktioner i Emanuel Linderholms kyrkohistorieskrivning samt jämförelser med Sven Göranssons trosinterpretation*. 2007.
60. Ruth Franzén, *Ruth Rouse among Students. Her Pioneering in Global, Missiological and Ecumenical Perspectives*. 2008.
61. Karl Axel Lundqvist, *Från prästvælde till lekmanastyre. Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen som inomkyrklig lekmanarörelse i Skelleftebygden 1875–1923 speglad i riksperspektivet*. 2008.
62. Staffan Runestam, *Biskoparna och kriget. Kyrkliga aktioner under Andra världskriget med särskild hänsyn till Arvid Runestams insats*. 2009.
63. Björn Ryman, *Brobyggarkyrka. Svenska kyrkans engagemang i utrikesfrågor*. 2010.
64. Joh. Lindblom, *Från Askeby till Uppsala. Minnen ur mitt liv* utg. med inledning och kommentarer av Oloph Bexell. 2011.
65. *Press pietism och lokalkyrka. Kyrkohistoriska föreläsningar vid ett symposium med anledning av Harry Lenhammars 80-årsdag jämte dennes bibliografi* utg. av Oloph Bexell. 2011.
66. Harry Lenhammar, *Swedenborgaren Tybeck – den avsatte prästen*. 2011.
67. Joel Halldorf, *Av denna världen? Emil Gustafson, moderniteten och den evangelikala väckelsen*. 2012.
68. Torbjörn Aronson, *Högyrkighet och kyrkopolitik. Kretsen kring Svensk Luthersk Kyrkotidning fram till ca 1895*. 2014.
69. Urban Claesson, *Kris och kristnande. Olof Ekmans kamp för kristendomens återupprättande vid Stora Kopparberget 1689–1713. Pietism, program och praktik*. 2015.
70. *Vid hans sida. Den svenska prästfrun under 250 år – ideal och verklighet*. Red. Ulrika Lagerlöf Nilsson & Birgitta Meurling. 2015.
71. *Kyrkan och idrotten under 2000 år*. Red. Alexander Maurits & Martin Nykvist. 2015.
72. Klas Hansson, *Kyrkan i fält. Fältpräster i det svenska försvaret – organisation, principer och konflikter i ekumenisk belysning sedan 1900*. 2016.
73. Sven Thidevall, *Kampen om samhällsreligionen. Dagens Nyheters djävulskampanj 1909*. 2016.
74. Carl Olof Rosenius. *Teolog, författare, själavårdare*. Red. LarsOlov Eriksson & Torbjörn Larspers. 2016.
75. Ragnhild Lundgren, *Strängnäs domkyrkobibliotek. Systematisk katalog över tryckta böcker*. 2 vol. 2017.

76. Fredrik Santell, *Stiftskyrkan kraftsamlar. Etableringen av Svenska kyrkans stiftsgårdar 1937–1953*. 2018.
77. Klas Hansson, *Kyrkomöte och partipolitik. Politisk påverkan på Svenska kyrkans kyrkomöte 1930–2018*. 2019.
78. *Stiftshistoria och prästhistoria. Kyrkohistoriska studier till minnet av Ragnar Norrman*. Red. Harry Nyberg, Per Berggrén & Gunilla Gren-Eklund. 2020.
79. Torbjörn Larspers, *Socken, kyrkoförsamling, missionsförsamling. Kristen kultur och gemenskap i Siljansbygden 1862–ca 1920*. 2020.
80. Fredrik Santell, *Kyrka och diplomati. Svenska kyrkans utlandsförsamlingar under 1900-talet*. 2023.
81. *Den nordiska hushållsstaten. Variationer på ett tema av Luther. Auktoritet och ansvar i de tidigmoderna danska och svenska rikena*. Red. Urban Claesson & Nina Javette Koefoed. 2024.

MEDVERKANDE FÖRFATTARE

URBAN CLAESSION (f. 1969), professor i kyrkohistoria vid Uppsala universitet

GORM HARSTE (f. 1955), lektor emeritus i statskundskab ved Aarhus Universitet

BO KRISTIAN HOLM (f. 1970), professor mso i systematisk teologi ved Aarhus Universitet

KARIN HASSAN JANSSON (f. 1966), docent i historia vid Uppsala universitet

NINA JAVETTE KOEFOED (f. 1971), professor i historie ved Aarhus Universitet